H. MIHĂESCU

ISTORIA LITERATURII LATINE

I

DELA ORIGINI PÎNĂ LA CICERO

www.digibuc.ro

BIBLIOTECA
M. INCIPULUI

INTRODUCERE

Literatura latină artistică se iveşte la sfîrşitul veacului al III-lea î. d. H., după mai bine de cinci sute de ani dela întemeierea Romei. Faţă de Homer şi de începuturile literaturii artistice greceşti ea vine cu o întîrziere de şase secole. Apariţia aceasta tardivă nu constitue un semn de deficienţă sau o dovadă de lipsă de înzestrare poetică a poporului roman, cum au afirmat unii istorici literari, ci se datoreşte în primul rînd împrejurărilor de natură politică şi economică. Statul roman este la început o alcătuire modestă de ţărani şi de păstori fără legături economice şi maritime importante, fără o tradiţie orăşenească şi culturală îndelungată şi lipsit de binefacerile unei industrii productive şi originale. Situat între Etrusci la nord şi populaţii indoeuropene (Osci, Greci, etc.) la sud, ţăranul din Laţiu primeşte mai mult decît dă din punct de vedere cultural şi produce atît cît are nevoe pentru cerinţele sale modeste. Etruscii întemeiază un imperiu destul de puternic în veacurile VII-V şi creează o civilizaţie materială remarcabilă, dar se sting apoi pe încetul şi dispar ca stat suveran. Grecii reuşesc să se infiltreze pe litoralul mării şi ridică acolo oraşe înfloritoare, dar nu pot pătrunde în interior şi nici nu sunt în stare să formeze o unitate politică independentă. In raporturile politice şi economice care au loc dela nord la sud, din Etruria spre Campania şi viceversa, Laţiul şi mai ales punctul de trecere peste Tibru unde se găseşte oraşul Roma servesc în bună parte aproape numai ca elemente mijlocitoare, ca punte de tranziţie între două lumi deosebite. Negustorii străini trec fără

www.digibuc.ro

să se oprească mult timp, iar localnicii nu par să aibă la început nici interesul şi nici mijloacele necesare spre a se aventura în alte ţinuturi decît ale lor. Nu avem ştiri precise, în orice caz tradiţia romană nu cunoaşte o epocă mai veche de schimburi intense cu străinătatea şi de comerţ activ pe mare cu oraşele din Mediterana. Astfel într'o vreme cînd Grecii, în împrejurări politice şi economice prielnice, dau naştere unei culturi înfloritoare, moştenită în parte dela popoarele din răsărit, Romanii nu sunt decît un mic stat agricol orientat spre interior, spre munte, unde îşi păstrează sanctuarele zeilor care îl apără şi turmele care îl hrănesc. Populaţia pare a fi însă destul de numeroasă faţă de rentabilitatea solului, iar mijloacele de existenţă destul de modeste în comparaţie cu alte ţinuturi. Un însemnat număr de braţe rămîne disponibil, iar conducătorii abili se pricep să-l folosească în neînţelegerile cu vecinii din interiorul Peninsulei Multă vreme se duce aici o luptă surdă, fără ecouri în lumea civilizată de atunci şi fără importanţă pentru politica internaţională a timpului, dar sfîrşitul ei are consecinţi cît se poate de grave pentru celelalte popoare din Italia : în jurul Romei se formează în cîteva secole un stat disciplinat şi puternic, centralist şi agresiv. In veacul al III-lea î. d H. au loc lupte grele în sud cu Pyrrhus, regele Epirului (282-272) şi cu Cartagina (264-241 şi 218-201), iar întrecerea aceasta victorioasă aduce pe Romani în contact mai strîns cu comerţul internaţional din Mediterana, îi apropie de mişcarea culturală în haină grecească şi face din ei un factor politic şi economic de cea mai mare importanţă în sînul popoarelor civilizate ale vremii. Astfel începuturile literaturii latineşti coincid tocmai cu această epocă de expansiune militară şi economică, cu ridicarea pe plan internaţional a Statului, cu formarea unei clase înstărite şi proaspete şi cu apropierea de literatura elenică. In urma războaielor victorioase o parte dintre combatanţi se îmbogăţeşte din prăzile de război, acumulează proprietăţi întinse şi formează o aris-

www.digibuc.ro

tocraţie nouă, lipsită de prejudecăţile trecutului şi gata oricînd să primească ideile venite din afară. O altă parte, şi anume soldaţii de rînd şi micii proprietari agricoli îşi pierd pămînturile, părăsesc ogoarele şi se îndreaptă spre oraşe, unde intră în solda celor puternici sau trăiesc pe socoteala Statului, constituind primele avangărzi ale proletariatului urban. In comparaţie cu muncitorul de pămînt şi cu păstorul, şi unii şi alţii se bucură de mai mult timp liber pentru a se instrui, devin cetăţeni mai conştienţi şi pot urmări mai uşor mişcarea economică şi culturală. In urma victoriilor militare împotriva duşmanilor Statul organizează sărbări şi procesiuni solemne însoţite de jocuri publice, de întreceri sportive şi de manifestări artistice. Astfel nu este poate o simplă întîmplare faptul că literatura latină începe cu reprezentaţii teatrale şi cu imnuri religioase pronunţate în cadrul unor procesiuni spectaculoase patronate de Stat. Trezită la vieaţă prin şirul neîntrerupt de izbînzi şi prin acumularea unor bogăţii neobişnuite mai înainte, societatea romană începe să se pătrundă de conştiinţa puterii sale în lume şi încearcă în mod treptat şi încă timid să-şi făurească aspiraţii mai înalte şi forme nouă de manifestare.

La Greci, creaţia literară se desfăşoară şi se cristalizează în mod definitiv pe regiuni şi orînduiri politice, pe măsura geniului şi împrejurărilor locale: poezia epică şi începuturile prozei în Ionia, poezia lirică în insule, teatrul şi proza artistică la Atena, erudiţia şi spiritul critic la Alexandria, Pergam şi Antiohia. Toate dialectele principale (ionic, doric, eolic şi atic) au reprezentanţii lor în literatură şi fiecare din ele se înalţă pe rînd la demnitatea de limbă literară. Diversitatea aceasta nu distonează şi nu supără, ci dimpotrivă îmbogăţeşte, conturează, întregeşte şi aduce mai multă spontaneitate şi vieaţă. Deşi nu sunt uniţi politiceşte într'un singur stat, Grecii au totuşi o conştiinţă naţională comună şi reuşesc să-şi asimileze în chip genial cultura an-

www.digibuc.ro

terioară, punîndu-şi în valoare însuşirile lor proprii şi dînd naştere unei sinteze cu mult superioare. La Romani lucrurile se petrec în mod deosebit şi în împrejurări istorice cu totul schimbate. Aici întîlnim un stat centralist şi autoritar şi un popor de cuceritori care porneşte de pe o bază îngustă şi cucereşte cu timpul un imperiu imens. Sub presiunea învingătorului naţiunile răpuse cad la pămînt şi îşi pierd independenţa politică, culturală şi lingvistică, iar veleităţile provinciale slăbesc şi se sting cu totul pînă în cele din urmă. Dialectele italice şi graiurile vorbite de alte popoare nu pot ţine piept asalturilor venite dela centru, se fărămiţează treptat şi se sting apoi cu desăvîrşire înainte de a se fi manifestat în literatură, iar limba stăpînilor se înalţă pretutindeni singură şi nestingherită la rangul de limbă literară. Voinţa de autoritate, de unitate şi de nivelare a tot ceea ce apare eterogen şi străin se manifestă cu stăruinţă şi rămîne una din trăsăturile dominante ale politicii romane din toate timpurile. Ivită în astfel de condiţii politice şi ideologice, literatura latină nu poate propăşi în mod liber, ci rămîne strîns legată de evoluţia statului şi de idealurile claselor dominante. Ea arată mult interes pentru faptele de arme şi o deosebită predilecţie pentru lucrurile practice în legătură cu bunul mers al statului, dar nu se încumetă să atace probleme sociale şi are, în genere, o atitudine rezervată faţă de orice inovaţie care ar putea primejdui autoritatea consacrată. In administraţia imperială toate măsurile mai de seamă pornesc dela centru, iar provincialii sunt supraveghiaţi şi îndrumaţi de aproape. Acţiunea aceasta de unificare şi de asimilare nu întîrzie să dea roade şi duce cu încetul la înfăptuirea unei puternice unităţi politice, culturale şi lingvistice, încît un poet din epoca tîrzie spune cu multă dreptate, adresîndu-se Romei: „Ai făcut din neamuri deosebite o singură patrie"

Fecisti patriam diversis gentibus unam.

Condiţii specifice de natură socială şi politică impun şi

www.digibuc.ro

o anumită atitudine față de creația artistică. In Grecia poeții sunt prețuiți și admirați, teatrul este înțeles și gustat de toată lumea, iar filozofii exercită o influență covîrșitoare asupra tineretului. La Roma, înainte de asimilarea spiritualității elenice, literatura nu poate mobiliza energiile adevărate și autentice, iar îndeletnicirea actorului apare deadreptul compromițătoare pentru un cetățean cu drepturi depline. Artiștii sunt în genere oameni săraci și fără influență asupra treburilor publice, deoarece numai cu greu și abia mai tîrziu se ivesc în rîndurile lor cîțiva oameni bogați și cu trecere. Stăpîni pe un imperiu întins și ocupați peste măsură cu administrația provinciilor, Romanii n'au destul răgaz pentru bucuriile spirituale și privesc cu oarecare dispreț la osteneala poeților. Poporul de rînd nu știe să citească sau nu găsește o carte potrivită pentru puterile sale, iar nobilimea este copleșită cu îndeletniciri administrative sau ocupată cu războiul. Astfel literatura rămîne la început în seama străinilor sau a unei minorități de idealiști visători și săraci ; ei nu se grăbesc să ia loc la masa de onoare în jurul căreia se îmbulzesc oamenii politici și generalii. In lipsa unui public numeros și priceput, unele manifestări literare se ofilesc și se sting cu încetul, cum se întîmplă cu poezia dramatică după Plaut, Terențiu și Accius. Metafizica nu găsește niciodată un teren prielnic, iar poezia lirică rămîne un produs delicat și gingaș care nu poate depăși cercul îngust al cîtorva inițiați. Cicero ne spune că nu ar avea timp să citească poeții lirici, nici chiar dacă i s'ar mai dărui încă o vieață de om [1]. Singurele ramuri care înfloresc și dau rod bogat sunt istoriografia, morala, elocvența și știința dreptului, adică acele discipline care se află strîns legate de propășirea Statului și de zbuciumul de toate zilele al cetățeanului.

Sub influența ideologiei romantice și a metodei isto-

1. SENECA, *Epistulae ad Lucilium* 49,5 (negat) Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos.

www.digibuc.ro

rico-pozitiviste dela sfîrşitul veacului al XIX-lea critica literară a judecat un timp cu asprime literatura latină, învinuind-o de lipsă de originalitate, spontaneitate şi evoluţie organică. Ea vedea în Plaut şi Terenţiu nişte traducători fără însemnătate, iar în Vergil un astru palid care răsfrînge o lumină străină, primită dela Homer. Conţinutul brut, materialul unei opere poetice era socotit drept o valoare în sine care îşi păstrează însuşirile întocmai ca un metal nobil trecut prin toate încercările focului şi ale omului. Se pierdea astfel din vedere că marmora şi bronzul nu pot constitui un merit prin ele însele şi atâta vreme cît lipseşte omul care să realizeze opera şi să închidă în ea propriul său suflet, nu suntem îndreptăţiţi să vorbim de activitate artistică. Literatura latină n'ar fi văzut niciodată lumina zilei, dacă ar fi lipsit în Italia sufletul şi puterea de asimilare şi de trăire intimă a vieţii care au făcut din cultura greacă o hrană potrivită şi accesibilă. A trebuit să se ivească mai întîi un mediu prielnic şi o societate capabilă şi dornică de a primi această cultură pentruca spiritualitatea grecească să poată învinge şi produce un nou curent de idei şi de idealuri. In urma acestei tendinţi excesive de a atribui materialului poetic o importanţă maximă s'au ivit un mare număr de cercetări migăloase în care se urmăreau cu atenţie filiaţiunile şi „izvoarele" unei opere şi se acumula un material informativ vast care trebuia să ducă la descoperirea „modelelor". Aceste modele se aflau, bineînţeles, în Grecia, patria artei şi a filozofiei, iar operele latineşti erau privite prin prisma idealului de frumuseţă întîlnit acolo. Romanii n'ar fi făcut altceva decît să împrumute sau să imite aceste creaţii şi să le transmită lumii moderne. Atitudinea amintită mai sus este astăzi depăşită, deoarece critica mai nouă nu mai confundă materialitatea si exterioritatea lucrurilor cu esenta însăşi a artei şi a gîndirii. Ea îşi dă seama că în opera unui artist nu interesează atît materialul sau scheletul, cît mai ales modul cum artistul ştie să aleagă, să transfigureze şi să

www.digibuc.ro

creeze o expresie nouă, să îmbrace scheletul cu musculatură şi să înzestreze organismul cu sînge şi vieaţă, trecînd influenţele străine prin sufletul său propriu şi dînd naştere unei realităţi poetice deosebite. Mai ştim acuma, în urma descoperirilor arheologice, că Grecii n'au avut o creaţie culturală cu desăvîrşire originală, ci au moştenit o cultură înfloritoare dela popoarele orientale, au asimilat-o în chip genial şi au creat apoi, în împrejurări politice şi economice prielnice, bunurile spirituale pe care le cunoaştem noi astăzi. Cultura şi civilizaţia transmit şi ceva din sufletul popoarelor peste care trec şi care pun în ele propria lor vieaţă. Romanii construesc un imperiu întins, nivelează asperităţile şi creează condiţii prielnice pentru cultura grecească. Intinderea imperiului este o binefacere atît pentru cultură cît şi pentru răspîndirea creştinismului, mai tîrziu. Bogăţiile şi energiile care se concentrează în această unitate politică imensă în răstimp de şapte sau opt secole nu se irosesc numai în războaie şi în neînţelegeri interne sau în lucide paragrafe de legi sortite să apere cu străşnicie o proprietate smulsă uneori din sînge şi lacrimi. Nenumărate talente şi personalităţi din provincie găsesc la Roma condiţii potrivite de vieaţă şi de creaţie şi reuşesc să exprime într'o formă artistică superioară zbuciumul şi aspiraţiile timpului. Orizontul larg şi mijloacele bogate care stau la îndemîna artistului la Roma sunt cu mult mai prielnice decît cercul îngust şi sărac al scriitorului din Grecia, ţară înfrîntă şi sărăcită, dar orgolioasă de tradiţia ei strălucită. Se observă că în perioada de expansiune şi de putere mondială omul din imperiu, cetăţeanul conştient de rolul său în lume este superior Grecului din acelaş timp, deoarece el se nutreşte şi se susţine din euforia şi sentimentele pozitive ale învingătorului, nu din depresiunea şi desnădejdea învinsului. Producţia literară latină se dovedeşte mai personală, mai sinceră şi mai puternică decît scrisul elenic contemporan, în bună parte livresc şi retoric, iar faptul acesta nu poate fi despărţit de consta-

www.digibuc.ro

tarea banală că între sufletul şi mijloacele exterioare ale scriitorului, între aspiraţiile lui intime şi cele ale contemporanilor săi există o corelaţie strînsă şi fatală. Literatura latină nu este o simplă umbră a literaturii greceşti, ci trebue judecată prin ceea ce are ea mai bun şi mai trainic, în raport cu condiţiile politice şi sociale, cu nevoile spirituale şi cu mediul în care a văzut lumina zilei. Ea moşteneşte şi duce mai departe spiritualitatea elenică, dar o îmbogăţeşte cu propriul ei conţinut şi cu expresia propriului ei suflet, realizînd o sinteză nouă şi producînd opere de artă cu valoare universală.

Spiritul grec reprezintă o continuă luptă pentru cucerirea realităţii obiective, pentru înţelegerea universului. Artistul îşi dă osteneala să cunoască, să desprindă sensul lumii exterioare şi să-l exprime în forme tangibile şi concrete. Poezia este în bună parte o actualizare de mituri, o înfăţişare de caractere şi de tipuri cunoscute şi consfinţite de tradiţie. Poetul vede, intueşte şi plăsmueşte o lume fantastică străină de sufletul său, operînd oarecum cu mîna şi cu ochiul, nu cu inima: el este un plastic prin excelenţă, nu un cîntăreţ al propriilor suferinţi şi bucurii. Geniul grec priveşte în afară, spre realitatea obiectivă, exprimîndu-şi intuiţia într'un conţinut extern, obiectiv şi sculptural. Poetul se sileşte să se ascundă pe sine însuşi, lăsînd să vorbească faptele şi mitul. De aceea în Grecia nu există de fapt o poezie lirică în înţelesul modern, iar sentimentul naturii apare sporadic şi sărac. Romanii sunt utilitarişti, empirici şi sceptici: ei nu-şi hrănesc copilăria cu viziunea fantastică a mitului şi a legendei, ci trăiesc într'o lume a faptelor, cunosc mai bine natura, intră în legături mai strînse cu popoarele vecine şi au un pronunţat simţ pentru lucrurile practice. Contactul cu realităţile, cu omul şi cu natura umanizează şi apropie, încălzeşte sufletele sau le face mai circumspecte şi mai atente. Grecii concep divinitatea în mod plastic şi concret: zeii sunt

www.digibuc.ro

personificări, ființe omenești cu însușiri fizice și psihice ideale. Italicii divinizează forțele latente și permanente ale naturii, abstracțiuni vagi și fără contururi. De aceea poeții latini sunt de obicei mai puțini plastici decît Grecii, în schimb mai sentimentali, mai spirituali și mai lirici, cu un cuvînt mai moderni. La Roma înflorește elegia, iar elegiacii latini aduc mai multă sinceritate în exprimarea sentimentelor, mai multă experiență proprie și mai multă viață. Ei sunt mai puțin epici și dramatici decît Grecii, în schimb mai subiectivi, mai reflexivi și mai personali, formînd astfel o punte de trecere dela idealul de artă al lui Aristotel, intuitiv și plastic, spre estetica lui Plotin și spre viața reflexivă și interiorizată a creștinilor. Impăratul Marcus Aurelius (121–180 d. H.) în *Cugetările către sine însuși* și fericitul Augustin (354–430) în *Confesiuni*, prin scrutarea și adîncirea vieții interioare, dau la lumină o lume nouă, bogată în experiențe psihologice, înfățișîndu-ne două suflete chinuite de îndoială și desnădejde, de remușcare sau de neliniște, ori iluminate de fiorii fericirii adevărate și de mulțumirea datoriei împlinite. Prin trăirea intimă a tot ceea ce cugetă si exprimă ei sunt premergătorii timpurilor noastre și pot fi socotiți printre cei dintîi oameni moderni. Cercetătorul literaturii latine are prilejul să desprindă numeroase elemente originale și specifice geniului roman. Trăind în altc timpuri și în alte condiții de viață și de creație, scriitorii latini oglindesc în mod necesar o lume deosebită și reușesc să exprime în forme proprii o realitate artistică nouă.

Fiind strîns legată de soarta Statului, literatura latină trece în genere prin aceleași încercări și vicisitudini ca și istoria politică a Romei. Pentru acuzarea acestui paralelism și pentru ușurinți de natură didactică vom înfățișa fazele marcante, capitolele mari caracterizate prin schimbări și prefaceri fundamentale în conducerea treburilor publice, în mentalitatea guvernanților și în structura societății contempo-

www.digibuc.ro

rane. Impărţirea pe epoci nu este cu desăvîrşire arbitrară, ci are la bază o evoluţie palpabilă în domeniul politic, social şi religios cu urmări hotărîtoare pentru desfăşurarea ideilor şi pentru cristalizarea idealurilor omeneşti. Aceste epoci pot fi delimitate în felul următor :

1. Dela origini pînă la Cicero (753–81 î. d. H.), perioadă de consolidare statală, de afirmare republicană, de iniţiere în literatura greacă, de asimilare şi de formare;

2. Epoca lui Cicero (81–43 î. d. H.), constituind trecerea dela republică la imperiu, este străbătută de crize profunde, de lupte politice neîntrerupte, de pasiuni puternice şi de idealuri măreţe care îşi găsesc expresie în cîteva talente literare de primul rang;

3. Secolul lui August (43 î. d. H.–14 d. H.), perioadă de pacificare internă şi externă, de linişte şi de creaţie în toate domeniile, de exaltare a sentimentului patriotic şi dinastic ;

4. Epoca imperială (14–180 d. H.), caracterizată prin defensivă la graniţe, prin stagnare şi oboseală în interior şi în genere prin lipsă de idealuri şi de aspiraţii;

5. Epoca creştină (180–600 d. H.) orienteaza vieaţa pe alt plan şi produce o schimbare fundamentală în spiritualitatea moştenită.

In prima perioadă desprindem mai întîi o lungă epocă preliterară pînă la anul 240 î. d. H., apoi asistăm la începuturile influenţei greceşti şi la apariţia literaturii artistice între anii 240–81 î. d. H. In cea dintîi întîlnim producţii populare minore sau frînturi de texte fără însemnătate literară, deoarece Roma trăieşte acuma într'un cerc îngust şi duce lupte grele cu popoarele din jur. Influenţele străine rămîn sporadice şi se limitează numai la luarea de contact cu vecinii. Anul 240 este socotit încă din antichitate drept punctul de plecare al influenţei greceşti şi începutul literaturii culte. Intre anii 240–81 apare o mişcare literară bogată şi variată şi se înalţă cîţiva scriitori într'adevăr reprezenta-

www.digibuc.ro

tivi. Acest început se află în strînsă legătură cu succesele politice, cu străduințele de unificare a Italiei și cu afirmarea Romei ca mare putere politică în Mediterana. Al doilea război punic (218–201) aduce îndepărtarea concurenței cartaginеze și asigurarea primatului pentru comerțul italic. In secolul următor Romanii își îndreaptă privirile spre Orient, unde statele mărunte rezultate din fărămițarea imperiului lui Alexandru cel Mare se clatină și cad pe rînd sub stăpînirea noilor cuceritori. Intre 200–197 are loc războiul împotriva Macedoniei, între 192–182 se dau lupte cu armatele lui Antiochus cel Mare din Syria. In anul 146 Africa, Grecia și Macedonia devin provincii romane. Incercarea locuitorilor din Spania de a scutura jugul străin sfîrșește în mod tragic prin cucerirea și distrugerea Numanției (133). După războiul cu Iugurta (112–106) influența romană se consolidează și pune stăpînire definitivă în Africa. In nord, încercările unor triburi germanice de a pătrunde în Italia sunt înlăturate pentru totdeauna de către Marius prin zdrobirea Teutonilor la Aix în Galia meridională (102) și a Cimbrilor la Vercelli (101). Astfel dominația romană depășește acum cu mult granițele Italiei și Roma se impune ca cea dintîi putere politică a lumii. In timpul războiului social (91–88) se realizează o nivelare pe plan intern prin extinderea și acordarea dreptului de cetățenie tuturor Italicilor. Literatura din această epocă exprimă conștiința națională a victoriilor obținute, aspirațiile spre lucruri mari și sentimentul de mîndrie al unui popor care se ridică. Scrisul este determinat de conștiința superiorității virtuților romane, de grandoare și de eroism. Entuziasmul pentru cultura grecacă și ușurința cu care Romanii reușesc să și-o apropie în cel mai scurt timp dovedesc tinerețe și vitalitate In Italia asimilarea elementelor eterogene se realizează foarte repede, deoarece observăm că cei mai mulți și cei mai buni scriitori sunt originari din provincie, avînd în genere o condiție socială modestă: Livius Andronicus (278–204) este un sclav grec din Tarent, Cn. Naevius

www.digibuc.ro

(270–201) vine din Campania, Plaut (254–184) din Umbria, Ennius (233–169) din Calabria, Caecilius Statius (220–166) din Galia Cisalpină, Pacuvius (220–132) din Brundisium, Terenţiu (190–159) din Africa, Accius (170–84) din Pesaro. In toată pleiada aceasta de artişti nu întîlnim decît doi reprezentanţi din clasa înstărită, născuţi în Laţiu: M. Parcius Cato (234–149) şi C. Lucilius (180–102). Ambii mînuesc cu dibăcie şi severitate armele cenzurii: primul în vieaţa politică, economică şi culturală, al doilea în literatură.

In epoca lui Cicero războaiele de cucerire continuă. Regele Mitradate din Pont hărţueşte mai bine de 20 de ani armatele romane, dar este în sfîrşit răpus de către Pompeius şi se sinucide (63). Acesta din urmă consolidează autoritatea romană în răsărit, îşi cîştigă o popularitate neobişnuită şi stăpîneşte acolo ca un adevărat suveran oriental. In Spania încercarea de revoltă a generalului Serforius (78–72) cu ajutorul localnicilor este înăbuşită în sînge. La nord-vest Cezar reuşeşte în cîţiva ani (58–52) să cucerească toată Galia şi poartă vulturul roman pînă în Britania. Astfel dela Eufrat pînă în Britania, din Africa pînă la Rin şi la Dunăre, pe un teritoriu imens, se întinde o singură stăpînire şi domneşte o singură voinţă. Dar lărgirea graniţelor şi acumularea bogăţiilor în mînile unei minorităţi de generali şi de senatori sporesc dezechilibrul intern şi măresc numărul nemulţumiţilor. Semnalul de răzvrătire este dat de către fraţii Gracchi (131–121), care cer, între altele, o reformă agrară şi extinderea dreptului de cetăţenie. Nobilimea reprezintă însă o forţă considerabilă şi bine organizată, încît exponenţii săracimii rămîn izolaţi şi trebue să plătească îndrăzneala cu propriul lor sînge. Rivalităţile nu încetează, ci dimpotrivă se înteţesc mereu, iar cele două clase îşi întăresc poziţiile şi se organizează în partide deosebite: de o parte conservatorii înstăriţi *(optimates)*, de alta partidul poporului *(populares)*. Urmează lupte politice de o extremă violenţă şi războaie civile care duc în cele din urmă la înscăunarea dictaturii im-

www.digibuc.ro

periale. Primul război civil între Marius, şeful partidului popular, şi Sulla, reprezentantul nobilimii, nu înseamnă deocamdată decît un lung şir de atrocităţi şi de proscripţii fără foloase reale pentru cei necăjiţi. Reacţiunea optimaţilor se dovedeşte însă de o neînchipuită cruzime, iar dictatura lui Sulla (82–79) înlătură cu desăvîrşire drepturile cîştigate de păturile de jos prin sacrificii grele în decurs de mai multe generaţii. Soarta sclavilor ajunge atît de insuportabilă, încît prilejueşte o răscoală înarmată sub conducerea lui Spartacus (73–71), care sfîrşeşte în mod tragic. Constituţia lui Sulla nu poate dura multă vreme şi este înlăturată (70), dar condiţiile de trai ale micului proprietar, ale soldatului şi ale proletariatului urban rămîn tot atît de precare ca şi mai înainte. Nemulţumirile acestor pături se cristalizează pentru un timp în jurul unui nobil scăpătat, Catilina şi iau forme revoluţionare, dar sunt repede descoperite şi înlăturate pe calea armelor (63–62). Ele îşi găsesc apoi un apărător priceput şi energic în persoana lui Cezar, care combate pe Pompeius şi plutocraţia senatorială în numele ideilor democratice şi deslănţue un război civil (49–45). Cezar iese biruitor şi ajunge dictator, dar nobilii se grupează din nou şi reuşesc să-l asasineze (44), încît antagonismul dintre clasele sociale continuă, grăbind astfel instaurarea regimului imperial sub Augustus (31). Literatura din epoca lui Cicero se hrăneşte din aceste pasiuni şi este pătrunsă de fiorii luptelor adevărate. Ea nu rămîne la periferia vieţii politice ca în epoca precedentă, ci serveşte ca o armă, fiind cultivată cu stăruinţă de către reprezentanţii ambelor tabere. Scriitorii sunt acum cetăţeni cu drepturi depline şi joacă în genere un rol cît se poate de însemnat în viaţa politică. Evenimentele dramatice, luptele pasionate, vrajba şi ura creiază condiţii prielnice pentru producţia literară, deoarece impresiile puternice aprind totdeauna inimile şi înflăcărează fantaziile. În focul luptelor şi al întrecerii se înalţă şi triumfă energiile adevărate şi personalităţile puternice, atît în domeniul poli-

www.digibuc.ro

tic cît şi în cel literar. De aceea literatura din această epocă se caracterizează prin sinceritate într'un sens înalt şi cuprinzător şi printr'o largă înţelegere a omului. Cultura greacă este asimilată pe deplin, iar scriitorii stăpînesc cu măestrie toate problemele, dînd naştere unor opere puternice şi originale. La Roma îşi dau întîlnire bogăţiile, operele de artă, ideile şi învăţaţii din toată lumea. Se formează o pătură cultă şi un public cititor, se discută în saloane şi se creiază direcţii şi curente. Structura societăţii antice şi orînduirea politică de origine aristocratică nu înlesnesc însă pătrunderea culturii în masele largi ale poporului şi nu favorizează răspîndirea literaturii. Cartea este costisitoare şi rămâne apanajul unei minorităţi sociale, încît scrisul nu poate influenţa decît pe puţini. Acest lucru îngreuiază cultivarea omului simplu şi face cu neputinţă participarea lui activă la conducerea statului. De aceea atît literatura cît şi politica se fac într'un cerc îngust şi nu pot trece cu uşurinţă peste interesele clasei dominante. M. Tullius Cicero (106–43) oglindeşte în chipul cel mai firesc şi mai direct idealurile şi zbuciumul epocii sale, iar C. Iulius Caesar (100–44) reprezintă un exemplar omenesc de o neobişnuită energie şi fermitate. C. Sallustius Crispus (87–35) este um îmbogăţit cult şi rafinat care găseşte în activitatea literară o mîngîiere pentru deziluziile suferite în politică şi obţine în chipul acesta gloria pe care zădarnic o căutase în altă parte. Cornelius Nepos, deşi de bună condiţie socială, rămîne toată vieaţa departe de luptele şi pasiunile timpului, de aceea şi scrisul său ni se înfăţişează mai şters şi mai artificial. Învăţatul poligraf M. Terentius Varro (116–27) guvernează o provincie şi conduce un timp, fără multă strălucire de altfel, o armată împotriva lui Cezar. Proza predomină, dar cei cîţiva poeţi nu desmint în genere trăsăturile eroice ale epocii. T. Lucretius Carus (99–55) ne apare ca un iluminat şi un misionar în slujba unui ideal ştiinţific şi umanitar, ca un inovator curajos şi entuziast. C. Valerius Catullus (87–54) exprimă un lirism delicat

www.digibuc.ro

şi sincer, dar are uneori accente mai dure de revoltă şi de ură împotriva contemporanilor, atacînd în mod violent pe Cezar.

Prin bătălia dela Actium (31) se pune capăt unei epoci de lupte şi de zbucium şi se inaugurează o perioadă de pace şi de reconstrucţie. In anul 29 Octavianus Augustus primeşte demnitatea de *imperator* pe vieaţă şi începe opera de restaurare a unităţii Statului, de nivelare a asperităţilor sociale, de încurajare a muncii constructive şi de autoritate. El concentrează în mînile sale întreaga putere şi controlează de aproape tot aparatul de stat, fără să ia însă titlul de rege sau dictator, lăsînd impresia că vechile forme republicane au rămas neatinse. Printr'o propagandă abilă caută să acrediteze ideea că persoana sa reprezintă un dar providenţial şi o binefacere divină, deoarece omul care a luptat şi a suferit atît de mult pentru restaurarea păcii nu poate fi decît un misionar al cerului. In această activitate de convertire este ajutat de sfetnicul Mecena şi de toţi scriitorii reprezentativi ai timpului. Intr'adevăr pretutindeni se simte dorinţa de pace şi de reculegere, iar August se pricepe în chip admirabil să folosească acest moment pentru întărirea poziţiei sale proprii. El nu caută să pregătească o politică de agresiune la graniţe, ci urmăreşte să păstreze neatinsă situaţia moştenită dela alţii. In anul 20 î. d. H. ameninţă pe Parţi cu o expediţie militară, dar se mulţumeşte apoi numai cu restituirea trofeelor romane luate de aceştia în urma dezastrului suferit de Crassus (53). Mai tîrziu, în anul 9 d. H. legiunile romane conduse de Quintilius Varus sufăr o sîngeroasă şi ruşinoasă înfrîngere în Germania, dar împăratul nu ia nici de data aceasta măsuri de răzbunare. Astfel pacea este păstrată cu orice preţ şi se urmăreşte numai politica de lămurire ideologică şi de consolidare din interior. Literatura se bucură de o deosebită preţuire în ochii conducătorilor şi slujeşte în chip abil la propagarea ideilor susţinute de noul regim. Scriitorii sunt stimulaţi şi ajutaţi mate-

www.digibuc.ro

rialiceşte, fiind primiţi şi sărbătoriţi de societatea cea mai înaltă. Producţia literară se sileşte să fie de inspiraţie romană şi se proclamă dinastică şi aristocratică, iar unii autori afirmă cu mîndrie că ignorează şi disprețuesc poporul de jos. Poetul Horaţiu spune: „Urăsc vulgul neştiutor şi mă ţin departe de dînsul"

Odi profanum volgus et arceo.

Atmosfera aceasta priește literaturii şi stimulează creaţia poetică. Imitaţia literaturii greceşti se îmbină cu entuziasmul pentru trecutul naţional, cu dragostea pentru adevăr şi raţiune, cu tendinţa spre măsură şi echilibru. Cultul formei ia un aspect aproape religios şi se întîlneşte la toţi scriitorii mari ai timpului. In conştiinţa lor se întăreşte din ce în ce mai mult convingerea că Roma se află la apogeul puterii sale, că măreţia şi rolul ei sunt acum fără egal în istoria lumii, că geniul şi legile romane trebue să se întindă binefăcătoare asupra întregii umanităţi. Epoca lui August aduce astfel un climat prielnic şi reprezintă un progres considerabil în inspiraţia originală, în arta conştientă a compoziţiei, în înfăţişarea veridică a sentimentului şi în exprimarea reuşită a gîndirii sub forma cea mai frumoasă cu putinţă. Imprejurările politice imprimă literaturii un aspect de echilibru, de seninătate şi de armonie care nu se întîlneşte în epocile precedente. Literatura încetează de a fi un simplu mijloc de educaţie sau un instrument orb în mînile unei clase sociale; ea devine o forţă vie şi operantă a Statului şi-şi creiază o misiune proprie, fiind recunoscută drept o îndeletnicire nobilă şi serioasă. Publicul unui teatru imens se scoală în picioare la apariţia poetului Vergil la fel ca şi în faţa împăratului, iar istoricul Titus Livius este vizitat de către un admirator venit tocmai din Spania, care străbate drumul lung pînă la Roma numai pentru a vedea în carne şi oase pe autorul său preferat şi se întoarce apoi îndată acasă. Scriitorii sunt în majoritate Italici, au la obîrşie o oarecare stare materială şi provin fie din clasa de mijloc, fie din

www.digibuc.ro

pătura înaltă. P. Vergilius Maro (70–19) vede lumina zilei în nord, la Mantua, C. Cornelius Gallus (69 î. d. H.–26 d. H.) la Forum Iulii (astăzi Fréjus) în Gallia Narbonensis, Titus Livius 59 î. d. H. – 16 d. H.) la Patavium (Padova). Q. Horatius Flaccus (65–8) ne apare şi din scrisul său un temperament de meridional; el se naşte în Venusia, la graniţa dintre Apulia şi Lucania. Albius Tibullus (54–18) este originar din Gabii, Sextus Propertius (47–15) din Umbria iar P. Ovidius Naso (43 î. d. H. – 17 d. H.) din Sulmo. Dintre toţi numai retorul şi avocatul M. Annaeus Seneca (53 î. d. H. – 37 d. H.), tatăl filozofului cu acelaş nume, vine de dincolo de graniţele Italiei, fiind născut la Corduba, în Spania.

Sfîrşitul domniei lui August se înfăţişează mai puţin strălucitor decît începutul, sub toate aspectele. Absolutismul îşi arată partea negativă şi culege roadele sămănate de el însuşi. Domnia lui Tiberius (14 – 37) se inaugurează cu acte de indisciplină în armată şi cu manifestări de adulaţiune în senat. Nero incendiază Roma (64) şi persecută pe creştini. Totuşi cuceririle continuă sub unii împărati mai energici: Titus ocupă şi distruge Ierusalimul (70), generalul Agricola cucereşte o parte din Britania (85), Traian anexează Dacia (106), Arabia, Armenia şi Mesopotamia (107). Imperiul are acum cea mai mare întindere pe care a cunoscut-o vreodată. Dar îndată după Traian încep cedările de teritorii şi războaiele de apărare. Hadrian părăseşte Armenia şi Mesopotamia, iar Marcus Aurelius duce lupte grele de defensivă împotriva Parţilor şi Germanilor (180). Lipsa de libertate politică distruge treptat virtuţile, caracterele, sentimentul de mîndrie şi echilibrul între vorbă şi faptă. Societatea se arata obosita şi dezorientată, fără aspiraţii şi idealuri; viaţa nu are un conţinut sincer, iar sentimentul de depresiune se traduce şi în literatură. Epoca de euforie şi de exaltare naţională inaugurată de August face loc unei perioade de suspiciune şi de teamă. Statul nu mai are nevoe de scriitori, ci de generali şi de administratori. Artiştii, filozofii, oamenii de

www.digibuc.ro

litere şi de ştiinţă sunt în genere suspectaţi şi urmăriţi. Opoziţia împotriva regimului numără victime şi în rîndurile scriitorilor: istoricul Cremutius Cordus trebue să plătească cu vieaţa sentimentele republicane (25), iar opera sa *Annales* este arsă în public; filozoful Seneca, romancierul Petronius şi poetul Lucanus se sinucid din ordinul lui Nero (65). Manifestările de supunere oarbă, de adulaţiune şi de corupţie morală invadează toate domeniile de activitate şi îşi găsesc forme de expresie în literatură. Cosmopolitismul în concepţia despre lume, diletantismul în vieaţa de stat şi preţiozitatea în literatură sunt caracterele dominante ale epocii. Oratoria decade, iar formarea viitorului om de cultură se face în sălile de declamaţie ale retorilor cu exerciţii artificiale şi cu teme fictive, fără nicio legatură cu realitatea. Aici nu intereseaza ideea şi cultura, ci tehnica şi cultul exagerat al formei. Astfel, ca în toate epocile de mediocritate, triumfă şcoala şi elementul didactic: în lipsă de gînditori şi de scriitori înfloresc acei care învaţă arta de a gîndi şi de a scrie. Dar alaturi de literatura didactică se ridică şi o literatură adevarată, proaspătă şi originala, mai ales în provincii. Seneca şi Lucanus se acomodează gustului vremii prin stilul lor nervos şi faramiţat, prin cautarea originalităţii cu orice preţ şi prin emfaza, pe cînd, Quintilian şi Plinius cel Tinar de o parte, Juvenal şi Marţial de alta reprezintă reacţiunea clasicistă şi realistă. Producţia literară se înfăţişează în genere de o extrema bogăţie şi varietate; ea îşi păstrează caracterul aulic, dar păcatueşte prin lipsa de simplitate şi naturaleţă. Provinciile cucerite participă în mod activ la vieaţa culturală şi artistica, trimiţînd la Roma numeroşi artişti şi savanţi. Astfel filozoful L. Annaeus Seneca (4–65), poetul M. Annaeus Lucanus (39–65), învăţatul L. Iunius Moderatus Columella, geograful Pomponius Mella, profesorul de elocvenţa M. Fabius Quintilianus şi epigramistul M. Valerius Martialis (40–104) vin din Spania, fabulistul C. Iulius Phaedrus din Tracia, M. Cornelius Fronto şi L. Apuleius Madaurensis (125–180)

www.digibuc.ro

din Africa. Aristocraţia italică deţine încă primatul politic şi dăruieşte literaturii cîteva talente puternice, între alţii: poetul satiric Aulus Persius Flaccus (34–62), analistul Velleius Paterculus (19 î. d. H. – 30 d. H.), romancierul Petronius, învăţatul poligraf, C. Plinius Secundus (23–79), poetul epic Silius Italicus (25–101), literatul C. Plinius Caecilius Secundus (62–113), istoricul P. Cornelius Tacitus (54–115) şi biograful C. Suetonius Tranquillus (70–141). Unii scriitori fac parte din rîndurile micii burghezii şi luptă tot timpul cu greutăţile vieţii, cautînd să-şi făurească din scrisul lor o profesiune, cum sunt, de pildă, poeţii P. Papinius Statius (40–96) şi Decimus Iunius Iuvenalis, ambii originari din Campania.

După moartea împăratului Marcus Aurelius începe o lungă perioadă de tulburări, de disensiuni şi de decadenţă care primejduesc unitatea imperiului. In anul 212, prin edictul lui Caracalla *(constitutio Antoniana)*, se extinde dreptul de cetăţenie la toţi supuşii liberi din provincii, iar faptul acesta aduce slăbirea influenţei oraşului Roma şi a aristocraţiei italice în administraţia imperială. Descentralizarea nu poate prii unui stat atât de întins şi atît de puţin omogen din punct de vedere etnic, dar promovează în schimb mişcarea culturală provincială şi stimulează energiile locale. La graniţe împăraţii sunt siliţi să poarte neîntrerupte războaie defensive, deoarece forţele din afară devin din ce în ce mai puternice şi mai ameninţatoare. In anul 226 Alexandru Severus întreprinde o expediţie împotriva Perşilor, însă fără rezultate pozitive, iar ceva mai târziu, în anul 260, împăratul Valerianus cade prizoner în mîinile regelui persan Sapor. Maximianus (286) luptă cu oarecare succes împotriva Germanilor, dar imperiul se dovedeşte iremediabil bolnav şi îmbătrînit, avînd mereu de suferit de pe urma neînţelegerilor şi greutăţilor interne. Antagonismul dintre păgînism şi religia creştină de o parte, dintre orientul grecesc şi occidentul latin de alta, devine tot mai acut şi grăbeşte destrămarea unităţii de stat. Edictul dela Milano (313) promul-

www.digibuc.ro

gat de Constantin cel Mare înseamnă un pas hotărîtor pentru biruința definitivă a religiei creștine și pentru diminuarea animozităților interne, iar păgînismul ajunge treptat o minoritate sortită dispariției. Antagonismul dintre orient și occident subsistă însă, deoarece el are la bază cauze mult mai adînci de natură etnică, lingvistică și culturală care nu pot fi înlăturate prin edicte. In anul 330 Constansin mută capitala la Bizanț, numit de aici înainte Constantinopole. Sub urmașii săi imperiul se rupe în două: Răsăritul grecesc cu capitala la Constantinopole și Apusul latin cu centrul la Roma. Italia ajunge apoi punctul de atracție și întîlnire al tuturor năvălirilor: în anul 410 Roma cade sub stăpînirea lui Alaríc, regele Vizigoților, iar în 455 este prădată de Genseric, regele Vandalilor. Puțin mai tîrziu, în 476, Odoacru, regele Herulilor, detronează pe Romulus Augustulus, ultimul împărat roman din Occident, iar Roma încetează de a mai fi o putere politică independentă. Istoria internă a imperiului după moartea lui Marcus Aurelius este dominată de raspîndirea și de biruința religiei creștine. Aceasta vine cu o concepție despre lume atît de deosebită față de spiritualitatea greco-romană, încît produce o transformare aproape totală și renovează din temelii societatea existentă. La sfîrșitul secolului al II-lea, îndată după încetarea din viața a împaratului filozof Marcus Aurelius, creștinismul patrunde triumfator în literatura (Minucius Felix cu dialogul de o inaltă ținută literară *Octavius* și Tertulian cu pledoaria deosebit de fermă și vehementă intitulată *Apologeticum* din anul 197) și produce un mare număr de opere care pot sta alaturi de cele mai bune lucrări din epoca clasică. Credința nouă aduce un conținut bogat de idei și de sentimente și o nemarginită doză de idealism și de sacrificiu care hrănesc spiritele și dau la iveală puternice și originale personalități de scriitori. Triumful acestei mișcări provoacă apoi o reacțiune în cercurile păgîne, le trezesc din letargie sau indiferență și determină o emulație generală care nu poate fi decît folositoare producției literare. Pasiunile și luptele se aprind

www.digibuc.ro

din nou, interesul pentru discuţii şi idei sporeşte, iar cuvîntul capătă iarăşi o valoare reală, deoarece primii scriitori creştini sunt avocaţi străluciţi şi apologeţi. Limba literară se îmbogăţeşte cu numeroase elemente de origine dialectală sau ecleziastică şi capătă la unii scriitori o frumuseţe şi vigoare expresivă cu totul nouă. Literatura scapă de sub controlul unei minorităţi de politicieni abili şi încetează de a mai fi apanajul unei aristocaţii, devenind un puternic mijloc de manifestare colectivă în slujba ideilor religioase şi adresîndu-se direct maselor largi ale poporului din toate ţinuturile imperiului. Reprezentanţii scrisului se ridică din păura mijlocie a oraşelor provinciale şi luptă uneori, la nevoe, chiar împotriva autorităţii de stat. Cei mai mulţi şi cei mai bine înzestraţi, mai pasionaţi şi mai entuziaşti sunt originari din Africa, astfel: poetul Nemesianus, Tertullianus (160–220), Minucius Felix, Cyprianus (mort la 258), Arnobius, Lactantius, Aurelius Augustinus (354–430), Dracontius, etc. In al doilea rînd se remarcă prin erudiţie, spirit larg şi gust rafinat scriitorii din Galia: Hilarius din Poitiers (300–366), Decimus Magnus Ausonius (310–395), Ambrosius din Trèves (340–397), Paulinus din Nola, originar din Bordeaux (393–431), Rutilius Namatianus (pe la începutul secolului al V-lea), Sidonius Apollinaris, Fortunatus din Trèves (530–600), etc. Celelalte provincii produc de asemenea cîteva talente remarcabile, astfel: Prudentius (348–410), cel mai mare poet creştin, şi Isidorus din Sevilla (570–636) văd lumina zilei în Spania, Ammianus Marcellinus (340–420) este un Grec romanizat din Antiohia, poetul păgîn Claudius Claudianus (de la sfîrşitul secolului al IV-lea), se naşte dintr'o familie grecească în Egipt, iar marele învăţat al bisericii creştine Hieronymus (345–420) vine din Iliria. Numai puţine nume aparţin vechii aristocraţii italice: Symmachus (sfîrşitul secolului al IV-lea), Boethius (475–524) şi Cassiodorus (490–583). Limba latină continuă să fie folosită în operele ştiinţifice, filozofice şi literare mult timp după căderea imperiului roman, pînă în preajma secolului nostru.

www.digibuc.ro

BIBLIOGRAFIE

Tratate generale şi opere de erudiţie: C. LAMARRE, *Histoire de la littérature latine depuis la fondation de Rome jusqua'à la fin du gouvernement républicain*, vol. I-IV, Paris, Delagrave, 1901 ; *Histoire de la littérature latine au temps d'Auguste*, vol. I-IV, Paris, Lamarre, 1907. — Friedrich LEO, *Die Geschichte der römischen Literatur*, vol. I, *Die archaische Literatur*, Berlin, Weidmann 1913. — Martin SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzebungswerk des Kaisers Justinian*, ed 3, 4 volume în 7 părţi, München, Beck, 1907-1920 (din ediţia a patra îngrijită şi prelucrată de Carl HOSIUS au apărut primele două volume: I, *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*, 1927 ; II, *Die römische Literatur in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian*, 1935. — M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, vol. I-III, München, Beck, 1911-1931. — W. S. TEUFFEL, *Geschichte der römischen Literatur*, neu bearbeitet von Wilhelm KROLL und Franz SKUTSCH, Leipzig, Teubner, I⁶ 1916, II⁷ 1920, III⁶ 1913. — Paul LEJAY, *Histoire de la littérature latine des origines à Plaute*, Paris 1923. — Alfred KAPPELMACHER - Mauriz SCHUSTER, *Die Literatur der Römer bis zur Karolingerzeit*, Potsdam, Athenaion, 1926-1934 (constituie volumul III din colecţia *Handbuch der Literaturwissenschaft* dirijată de Oskar WALZEL . — Gaetano CURCIO, *Storia della letteratura latina*, vol. I, *Le origini e il periodo arcaico ;* vol. II, *Il periodo ciceroniano*, Napoli, Perrella, 1920-1923 ; vol. III, *Il periodo Augusteo*, Roma, Albrighi, 1934. — Vincenzo USSANI, *Storia della letteratura latina nelle età repubblicana e augustea*, Milano, Vallardi, 1929. — Nicola TERZAGHI, *Storia della letteratura latina da Tiberio a Giustiniano*, Milano, Vallardi, 1934. — Augusto ROSTAGNI, *La letteratura di Roma republicana ed augustea*, Bologna, Cappelli, 1939. — A. G. AMATUCCI, *La letteratura di Roma imperiale*, Bologna, Cappelli, 1940.—PAULY WISSOWA - KROLL, *Real-Encyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft* Stuttgart, Metzler, 1894 şi urm.

Încercări de sinteză şi manuale: René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. 10, Paris, Hachette 1926. — Friedrich LEO, *Die römische Literatur des Altertums*, în *Die Kultur der Gegenwart*, ed. 3, pt. 1, vol. VIII, Leipzig, Teubner, 1912. — Eduard NORDEN, *Die römische Literatur*, în GERCKE - NORDEN, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, vol. I, ed. 3, Leipzig Teubner, 1923. — A. G. AMATUCCI, *Storia della letteratura latina*, vol. I-II, Napoli, Perrella, 1912-1916. — H. BERTHAUT - Ch. GEORGIN, *Histoire illustrée de la littérature latine*, ed. 2, Paris, Hatier, 1916. — A. KLOTZ, *Geschichte der römischen Literatur*, Bielefeld - Leipzig 1930. — J. BAYET, *Littéra-*

www.digibuc.ro

ture latine, Histoire et pages choisies traduites et commentées, Paris, Colin, 1934. — Nicola TERZAGHI, *Storia della letteratura latina*, vol. I II, Torino, Paravia, 1936. — Ernst BICKEL, *Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur*, Heidelberg, Winter, 1937. — Augusto ROSTAGNI: *Storia della letteratura latina*, ed. 7, Milano, Mondadori, 1938. — Concetto MARCHESI, *Storia della letteratura latina*, vol. I-II, ed. 5, Messina, Principato, 1939-1940.

Lucrări speciale: A. BERGER - V. CUCHEVAL, *Histoire, de l'éloquence latine depuis les origines de Rome jusqu'à Cicéron* ed. 3, Paris, Hachette, 1892.—E. ZARNCKE, *Der Einfluss der griechischen Literatur auf die Entwickelung der römischen Prosa*, Leipzig 1888. — Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Ch. bis in die Zeit der Renaissance*, vol. I-II, ed. 2, Leipzig, Teubner, 1915-1918. — OTTO RIBBECK, *Geschichte der römischen Dichtung*, vol. I-III, ed. 2, Stuttgart, Cotta, 1894 - 1913. — W. Y. SELLAR, *The Roman poets of the republic*, ed 3, Oxford, Clarendon Press, 1889; *of the Augustan age*, vol. I-II, 1897 - 1899 — M. PATIN, *Études sur la poésie latine*, vol. I-II, ed. 4, Paris, Hachette, 1900. — H. E. BUTLER, *Post-augustan poetry from Seneca to Juvenal*, Oxford, Clarendon Press, 1909. — F. PLESSIS, *La poesie latine*, Paris, Klincksieck, 1909. — Pierre de LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, 2-e éd., Paris, Les Belles Lettres, 1924.— J. F. d'ALTON, *Roman literary theorie and criticism, A study in tendencies*, Londra, Longmans, 1931. — J. W. ATKINS, *Literary crit cism in antiquity, A sketch of its development*, vol. I-II, Cambridge, University Press, 1934. — Augusto ROSTAGNI, *Classicità e spirito moderno* Torino, Einaudi, 1939 — Antoine MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, ed. 5, Paris, Hachette, 1933. — Giacomo DEVOTO *Storia della lingua di Roma*, Bologna, Cappelli, 1940. — J. MAROUZEAU *Traité de stylistique appliquée au latin*, Paris, Les Belles Lettres, 1935 — G. COLIN, *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Chist*, Paris Fontemoing, 1905. — G. MICHAUT, *Le Génie latin*, Paris, Fontemoing, 1900. — A. GRENIER, *Le Génie romain dans la réligion, la pensée et l'art*, Paris, La Renaissance du livre, 1925. — Robert von POHLMANN, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken, Welt* ed. 3 revăzută de Friedrich OERTEL, vol. I-II, München, Beck, 1915.

www.digibuc.ro

MANIFESTĂRI PRELITERARE

Incercări anonime de poetizare apar la toate popoarele din cele mai vechi timpuri, şi ele nu puteau lipsi cu desăvîrşire neamului sortit să realizeze cîndva cel mai puternic imperiu al antichităţii. Producţia artistică majoră se iveşte mai tîrziu, atunci cînd organizaţia de stat se consolidează şi cînd munca intelectuală se specializează, dar poezia minoră de origine populară nu cunoaşte limite în timp. Varro ne spune că ţăranii cîntau cîntece primitive (*incondita cantare*) la culesul viilor, iar femeile la cusut, lîngă uneltele lor [1]. Păstorul slăvia natura ca şi astăzi, iar călătorul şi corăbierul plecaţi de acasă îşi aminteau în stihurile şi muzica lor de iubita lăsată în urmă [2]. Din cele mai îndepărtate vremuri mama îşi mîngîia şi îşi adormia copilul cu ajutorul melodiei şi al cîntecului de leagăn, dovadă un mic vers ajuns pînă la noi: „La, la, la, dormi sau suge"

lalla, lalla, lalla,
aut dormi aut lacta [3].

In luptă cu natura şi cu necunoscutul omul se apăra adresînd rugaciuni zeilor sau pronunţînd formule magice în versuri, descîntece (*carmina*) împotriva demonilor şi a răului din lume. Ele exprimau sentimente adînci de nădejde, de bucurie, de mulţumire sau de revoltă şi spaimă, deoarece în concepţia primitivă descîntecele au darul de a îndepărta

1. VARRO la NONNIUS 56.
2. HORAŢIU, *Satire* I, 5, 15–17.
3. *Schol. Pers.* 3, 16.

www.digibuc.ro

duhurile necurate, boala, otrava şi moartea. Un astfel de descîntec ne-a fost păstrat de către Varro: „Cînd începe să-l doară pe cineva picioarele, îl poţi vindeca, dacă te chiamă pe nume: te-am chemat pe nume, vindecă-mi picioarele, boala ducă-se în pămînt, iar aici să rămînă numai sănătatea,

ego tui memini,
medere meis pedibus,
terra pestem teneto,
salus hic maneto.

Şi îl îndeamnă apoi să pronunţe de trei ori pe nemîncate şi să repete de nouă ori în şir aceste cuvinte, să atingă pămîntul şi să scuipe"[1]. Plinius afirmă că existau formule magice contra grindinii şi împotriva a tot felul de boale[2]. Cuvîntul latinesc *carmen* avea înţelesuri foarte variate, însemnînd poezie, formulă magică, jurămînt, rugăciune, invocaţie, blestem, pact, declaraţie de război, tratat, proect de lege. Deoarece scrisul era puţin răspîndit, conţinutul acestor noţiuni se înfăţişa în versuri spre a putea fi memorat cu mai multă uşurinţă.

Aflăm dela Titus Livius că regele Numa a orînduit în cinstea zeului Mars Gradivus o corporaţie de doisprezece preoţi numiţi *Salii* (dansatorii). Îmbrăcaţi în costume speciale de război şi înarmaţi, ei executau în lunile Martie şi Octomvrie o procesiune religioasă, străbătînd oraşul şi cîntînd imnuri însoţite de dansuri şi jocuri solemne (*carmina cum tripudiis sollemnique saltatu*)[3]. Imnurile acestea (*carmina Saliorum*) au rămas multă vreme în amintirea Romanilor, deşi mai tîrziu nu le înţelegeau nici chiar preoţii care le recitau[4]. Ele erau fie invocaţii la adresa zeilor în genere şi în acest caz purtau numele de *a·amenta*, fie imnuri în cinstea unor zei anumiţi, de pildă Ianus, Iunona sau

1. VARRO, *De re rustica* I, 2, 27.
2. PLINIUS, *Naturalis historia* XXVIII, 29.
3. LIVIUS, *Ab Urbe condita* I, 20, 4.
4. QUINTILIAN, *Institutio oratoria* I, 20, 4.

www.digibuc.ro

Minerva (*versus Ianuli, Iunonii, Minervii*) [1]. Gramaticul Terentius Scaurus ne-a păstrat două versuri în onoarea zeului luminii, Leucesius: „Cînd tuni, Leucesius, ei tremură în faţa ta, deoarece îşi dau seama că tu eşti acela care tuni acolo în nouri"

Quome tonas, Leuceste, prae ted tremonti,
quot ibe tet e nubi deiscunt tonare [2].

Mai însemnat decît acest fragment este imnul fraţilor Arvali (*carmen fratrum Arvalium*). Ei constituiau o corporaţie de preoţi în cinstea unei zeităţi cîmpeneşti, *Dea dia*. In templul acestei zeiţe, cu uşile închise, suflecîndu-şi hainele şi primind în mîni o carte (*libellis acceptis*), fraţii Arvali executau în luna Mai un dans solemn însoţit de muzică, cerînd binecuvîntare pentru holde şi cîntînd în felul următor: „Ajutaţi-ne, Larilor! Nici molimi, nici distrugeri nu îngădui, Marte, să se abată în număr mai mare. Satură-te, crudule Marte; sari peste prag, stai, sălbatecule! Duhurile samănăturilor pe rînd le va chema pe toate. Ajută-ne, Marte. Slavă ţie"!

Enos, Lases, iuvate
Neve lue rue, Marmar, sins incurrere in pleores,
Satur fu, fere Mars, limen sta berber.
Semunis alternei advocapit conctos.
Enos, Marmor, invato,
Triumpe.

Imnul ne-a fost păstrat într'o dare de seama sapata în piatră din anul 218 d. H. Textul a dat naştere la interpretări deosebite, iar traducerea nu este sigură De reţinut mai ales faptul că zeul Marte are atribuţiuni cîmpeneşti, nu războinice, ceeace confirma în chip neîndoios vechimea considerabilă a documentului.

Rugăciunea cuprinde multe elemente comune cu poezia. De aceea atunci cînd se înfăţişează în proză, ea vine cu o

1. FESTUS-PAUL. p. 30 M.
2. *Grammatici Latini* VII, 28 K.

www.digibuc.ro

anumită orînduire simetrică a membrelor, cu un anumit ritm şi muzicalitate, cum nu suntem obişnuiţi să întîlnim în proza de toate zilele. Un astfel de exemplu ne oferă Titus Livius: „Vă slavesc şi mă închin vouă, cer îndurare şi vă rog să hărăziţi din belşug poporului roman al Quiriţilor putere şi izbîndă, iar pe duşmanii poporului roman al Quiriţilor cu spaima, groază şi moarte să-i ȍsîndiţi"

Vos precor veneror, veniam peto oroque,
uti populo Romano Quiritium vim victoriam prosperetis,
hostesque populi Romani Quiritium,
terrore, formidine mortique afficiatis [1].

In preajma templelor se aduna lumea să găsească mîngăiere şi nădejde pentru ziua de mîne. Preoţii deţineau înţelepciunea, dar în acelaş timp şi previziunea. La sfîrşitul secolului al III-lea î. de H. erau foarte răspîndite învăţăturile în versuri ale unui profet numit Marcius (*carmina Marciana*). Un decret al senatului dispunea ca ele să fie adunate într'o carte şi publicate [2]. Tot el alcătuise şi o colecţie de sfaturi (*praecepta*), dintre care unul glasueşte astfel: „Mai întîi ascultă şi pe urma vorbeşte"

Postremus dicas, primus taceas [3].

Macrobius menţionează o carte străveche de sfaturi agricole în care un părinte da următoarea indicaţie fiului său: „Iarna, zapadă; primavara, lut: iată semnele unei bune recolte de grîne, Camillus"

hibernod polverid, vernod lutod:
grandia fara, Casmile, metes [4].

Omul din popor putea să-şi întrebe destinul (*sors*), trăgînd la sorţi un bastonaş pe care se găsiau scrise cîteva cu-

1. T. LIVIUS VIII 9, 6.
2. T. LIVIUS XXV, 12, 2.
3. ISIDORUS, *Origines* VI, 8, 12.
4. MACROBIUS, *Saturnalia* V, 20, 18 liber vetustissimorum carminum, qui ante omnia quae a Latinis scripta sunt compositus ferebatur...

www.digibuc.ro

vinte în versuri: un sfat, o aluzie sau o observație pentru viitor. Unele din aceste *sortes* au ajuns pînă în zilele noastre, astfel: „Dacă ești înțelept, păzește-te ca nu cumva incertitudinea să devină certitudine"

De incerto certa ne fiant, si sapis, caveas,

sau: „E un cal minunat de frumos, dar tu nu poți călări pe dinsul"

„Est equos perpulcer, sed tu vehi non potes istoc [1].

Alături de poezia religioasă și de superstiții se desvoltă într'o măsură mult mai însemnată poezia epică populară. Faptele strămoșilor și întîmplările de seamă țin treaz conștiința națională și îndeamnă la vitejie și întrecere. Poezia aceasta găsește totdeauna un mediu cît se poate de prielnic în țările dominate de o castă militară sau de o aristocrație înfloritoare. Ea existat fără îndoială și la Romani în epoca preliterară, deși astăzi nu posedăm niciun fel de vestigiu direct și nici știri mai întinse privitoare la această manifestare artistică. Un produs străvechi, dar lipsit de element poetic deosebit era, de pildă, bocetul (*nenia*). Un membru al familiei sau o femeie străină plătită (*praefica*) slăvia, acompaniată de flaut (*tibia*), faptele celui disparut. Versurile cîntate erau improvizate în grabă și apoi se uitau, încît bocetul n'a putut să ajungă niciodată un produs literar mai distins. Un gramatic latin vorbește despre el cu dispreț, numindu-l poezie rudimentară și primitivă (*ineptum et inconditum carmen*) [2]. Filozoful Seneca ne-a transmis un astfel de bocet, firește mult stilizat, cîntat la înmormîntarea împăratului Claudius, dar evident o parodie [3].

O desvoltare mult mai însemnată a avut însă poezia întîmplărilor, a faptelor, a vitejiei strămoșesti. Bătrînul Cato

1. *Corpus inscriptionum Latinarum* I (1863), pp. 267-270.
2. NONIUS I. p. 120 L. M.
3 SENECA, *Apocolocynthosis* XII, 3.

www.digibuc.ro

ne spune în opera sa *Origines* că vechii Romani aveau obiceiul să slăvească la ospețe faptele de laudă și virtuțile bărbaților vestiți din trecut (*ut... canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes*) [1]. Aceste fapte trebuiau să trezească în rîndurile tineretului sentimente nobile și dorința de emulație [2]. Însoțite de muzică instrumentală *(cum tibicine)* sau cîntate numai din gură *(assa voce)*, cîntecele strămoșești *(carmina antiqua)* înviorau un trecut plin de strălucire și constituiau un produs poetic remarcabil, încît Cicero avea toate motivele să deplîngă dispariția lor fără urmă [3]. La aceste cîntece de ospăț *(carmina convivalia)* care reprezentau, probabil, o străveche epopee latină face aluzie și poetul Horațiu: „Iar noi, în zilele de lucru și de sarbatoare, printre darurile glumețului Liber, alături de copiii și de soțiile noastre, vom înalța mai întîi cuvenitele rugi în cinstea zeilor; apoi, împreunîndu-ne cîntecul cu fluerele lydiene, vom slavi după obiceiul strămoșesc pe căpitanii plini de vitejie, Troia, pe Anchise și pe urmașii zeiței Venus dătatoare de viață" [4]. Legendele dela începutul istoriei romane (întemeierea Romei, lupoaica, Romulus și Remus, Horațiï și Curiații, Lucreția, Coriolan, etc.) făceau parte, se pare, dintr'un ciclu epic mai întins. In lipsa documentului istoric, istoriografia de mai tirziu a apelat la ele pentru a umplea un gol imens și pentru a da impresia unui *continuum*. Astfel mitul a fuzionat cu faptul istoric, iar ciclul de legende a devenit istorie națională. Cîntareți ambulanți *(grassatores)*, necăjiți și săraci, purtau cu ei prin bîlciuri și pe la ospețe amintirea acestor fapte strălucite din trecut. Cînd se înfiripează literatura cultă, poeți ca Naevius și En-

1 CICERO, *Tusculanae disputationes* IV, 2, 3.

2) VALERIUS MAXIMUS II, 1, 10.

3) CICERO, *Brutus* 19,75 atque utinam exstarent illa carmina quae multis saeculis ante suam (Catonis) aetatem in epulis esse cantitata a singulis convivis de clarorum virorum laudibus!

4 HORAȚIU. *Ode* IV, 15, 25-32.

www.digibuc.ro

nius reiau firul şi încearcă să lege întîmplările legendare cu faptele istorice contemporane, dorind să realizeze un *opus maius*, o poezie majoră.

Versul în care se înfăţişa poezia populară străveche a dispărut în literatura cultă, fiind înlocuit cu hexametrul dactilic de origine grecească. Cunoaştem numai câteva vestigii păstrate dela primii poeţi, Livius Andronicus şi Naevius. El se baza, probabil, pe accent, nu pe cantitate şi era mai scurt decît versul homeric Din cauza vechimii şi a originii sale cîmpeneşti a fost numit saturnic sau faunic (*Saturnius, Faunius*). Poeţii de mai tîrziu vorbesc despre el cu o nuanţă de dispreţ, astfel Ennius spune: „Au scris şi alţii despre aceste lucruri în stihuri cîntate odinioară de Fauni şi de cîntăreţii inspiraţi ai trecutului

scripsere alii rem
vorsubus quos olim Faunei vatesque canebant [1].

Horaţiu vede în dispariţia versului saturnic (*numerus Saturnius*) un indiciu îmbucurator pentru literatura latină: „Rapusă cu armele, Grecia a biruit pe învingătorul incult şi a introdus artele în Laţiul sălbatec. Astfel acel primitiv vers saturnic a dispărut cu vremea, iar neplăcuta otravă a fost izgonită de către eleganţă. Au rămas totuşi pentru o bună bucată de vreme şi rămîn încă şi astăzi urmele originii ţăraneşti" [2]. Versul saturnic sau faunic era, se pare, o veche moştenire indoeuropeană. In conştiinţa celor antici el se înfăţişa ca un bun autohton, comun întregii Italii [3]. Poetul Livius Andronicus a tradus în acest ritm Odiseia lui Homer care începea astfel: „Cîntă-mi, Muză, pe barbatul mult încercat"

Virum mihi, Camena, insece versutum.

---

1. ENNIUS, *Annales* VII, 213–214 (Vahlen).

2. HORAŢIU, *Epistole* II, 1, 156–160.

3. MARIUS VICTORINUS, *Grammatici Latini VI*, 138 versus, cui prisca apud Latium aetas tamquam italo et indigenae saturnio sive faunio nomen dedit.

www.digibuc.ro

Alte exemple celebre sunt stihurile în legătură cu exilul poetului Naevius: „Întîmplarea face ca Metelii să ajungă consuli la Roma"

Fato Metelli Romae fiunt consules

şi „Metelii vor pedepsi pe poetul Naevius"

Malum dabunt Metelli Naevio poetae.

Tot în versuri saturnice au fost compuse şi elogiile funerare în onoarea Scipionilor (*elogia Scipionum*), descoperite în mormîntul Scipionilor de pe via Appia. Într'o forma simplă de o mişcătoare măreţie ele păstrează amintirea unor stramoşi străluciţi. Cea mai veche se referă la L. Cornelius Scipio Barbatus, consul în anul 298 î. d. H. şi censor în 290: „Cornelius Lucius Scipio Barbatus, născut dintr'un părinte destoinic, bărbat viteaz şi înţelept, a cărui frumuseţă era asemenea virtuţii sale. A fost consul, censor, edil, cînd se afla printre voi. A luat cu armele Taurasia şi Cisauna din ţinutul Samnium. A cucerit întreaga Lucanie şi a adus ostateci"

Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaivod patre prognatus, fortis vir sapiensque,
Quoius forma virtutei parisuma fuit.
Consol, censor, aidilis quei fuit apud vos.
Taurasia Cisauna Samnio cepit,
Subigit omne Loucanum opsidesque abdoucit.

A doua ne înfăţişează pe fiul celui amintit mai sus, edil în anul 260 şi consul în 259: „L. Cornelius Scipio, fiul lui Lucius, edil, consul, censor. Foarte mulţi Romani spun că acest Lucius Scipio a fost cel mai bun dintre bărbaţii de seamă. Fiul lui Barbatus a fost consul, censor, edil. A cucerit Corsica şi oraşul Aleria, a închinat un templu Furtunilor"

L. Cornelio Scipio, aidilis, consol, cesor,
Honc oino ploirume consentiont R...
Duonoro optumo fuise viro
Luciom Scipione. Filios Barbati
Consol censor aidilis hic fuet a ..
Hec cepit Corsica Aleriaque urbe,
Dedet Tempestatebus aide meretod [1].

1. *Corpus inscriptionum Latinarum* I (1863), pp. 11-21.

www.digibuc.ro

In Grecia poezia dramatică a luat ființă la sărbătorile religioase în cinstea zeului Dionysos. La Romani se pare că lucrurile s'au petrecut în mod deosebit, deși unii scriitori latini de mai târziu văd și aici o evoluție similară, cum este de pildă Vergil: „Nu din vreo altă pricină i se jertfește lui Bacchus un țap pe fiecare altar și bătrîne jocuri își fac loc pe scenă, iar urmașii lui Teseu rînduit-au premii pentru talentele în procesiune prin sate și răspîntii; între pahare, în mijlocul dumbrăvilor molatice, ei începură să dănțuiască veseli deasupra unor burdufuri unsuroase. La fel, cu stihuri grosolane și cu rîsete neînfrînate, se veselesc și țăranii noștri din Ausonia, neam venit dela Troia. Ei își pun pe față măști hidoase făcute din coajă scofîlcită și cu plăcuta cîntare te chiamă pe tine, Bacchus, atîrnînd în cinstea ta păpuși mărunte de un pin înalt. Din clipa aceasta viile întineresc de fruct bogat, iar văile largi și plaiurile adînci se umplu de belșug, precum și toate ținuturile pe unde zeul și-a primblat capul slăvit. De aceea, potrivit obiceiului, vom da prinos de laudă lui Bacchus, intonînd cîntece strămoșești și înfățișîndu-i tavele și tortele de sacrificiu; purtat de corn, un țap sfințit va aștepta lîngă altar, iar noi vom frige pe cărbuni, în vîrful unor prăjini de corn, cărnurile grase"[1]. Țăranul din Italia era vesel din fire, observator fin și înclinat spre satiră. Spiritul mușcător, promptitudinea ripostei și atacurile necruțătoare constituiau o veche și permanentă trăsătură italică. Critica se îmbină cu ironia, cu răutatea, cu lipsa de rafinament și cu expresia obscenă, în cît Horațiu caracterizează foarte bine acest amestec, numindu-l „oțet italic" (*Italum acetum*)[2]. Cicero se exprimă tot atît de aspru despre cetățenii patriei sale, o națiune răutăcioase și clevetitoare (*maledica civitas*)[3]. Din spiritul acesta de aspră critică au luat naștere cu timpul numeroasele porecle atît de cunoscute în

1. VERGIL, *Georgica* II, 380-396.
2. HORAȚIU, *Satire* I, 7, 32.
3. CICERO, *Pro Caelio* 38.

www.digibuc.ro

istoria romană: *Balbus* „Bîlbîitul", *Bestia* „Dobitocul", *Brutus* „Nătărăul", *Cato* „Şiretul", *Luscus* „Chiorul", *Nasica*, *Naso* „cu nasul mare", *Plautus* „Clăpăugul", *Rufus* „Roşcovanul", etc. Sentimentul de supusă evlavie şi de complectă devoţiune în faţa zeului era sporadic. De aceea ni se pare că are mai multă dreptate poetul Horaţiu atunci cînd pune începuturile teatrului italic pe seama acestei înclinări spre critică şi neînduplecată ironie: „Ţăranii de altă dată, vrednici şi mulţumiţi cu puţin, după strîngerea recoltei îşi odihneau în zilele de sărbătoare trupul şi mintea, care îndurase rea muncă istovitoare în nădejdea unui sfîrşit. Cu tovarăşii de muncă, cu copiii şi cu soţia credincioasă, ei aduceau prinos Gliei un porc, lui Silvanus lapte, iar Geniului care ne aminteşte că vieaţa este scurtă, flori şi vin. Din acest obicei s'a născut libertatea fescenină (*Fescennina licentia*) care împrăştia usturătoare glume ţărăneşti în versuri dialogate. Libertatea aceasta şi-a bătut joc în chip glumeţ ani dearîndul de cei prezenţi, pînă cînd gluma muşcătoare începu să deslănţue furioase atacuri personale şi să pătrundă ameninţătoare şi fără sfială în casele oamenilor de seamă. Cei încolţiţi de dintele neîndurător începură să ridice proteste; chiar şi cei neatinşi erau preocupaţi de soarta obştească. De aceea pusera la cale o pedeapsă, iar atacurile prin mijlocirea versurilor injurioase fură oprite prin lege. De frica bătăii poeţii îşi schimbară tonul, fiind siliţi să scrie mai bine şi să placă" [1]. Dialogul acesta glumeţ şi plin de aluzii răutăcioase, un mic început de comedie, îşi avea originea în oraşul Fescennia din ţinutul Etruscilor, de unde îşi trage şi numele. Gluma, satira fescenină (*fescennina locatio*, *fescennini versus*) era folosită mai ales la nunţi [2]. Ea s'a răspîndit repede în tîrgurile şi satele din jur, venind şi la Roma, dar n'a putut atinge niciodată o formă artistică mai înaltă.

1. HORAŢIU. *Epistole* II, *1*, 139-155.
2. FESTUS, p. 85 O. M.

www.digibuc.ro

Spre deosebire de versurile fescenine, grosolane şi licenţioase, s'a desvoltat mai tîrziu, venind tot din Etruria, un produs dramatic mai distins, un amestec de dialog, de muzică şi de dans, numit *satura*. Introducerea lui la Roma s'a facut din motive religioase. In anul 364 î. d. H. bîntuia în oraş o molimă îngrozitoare şi cu toate măsurile luate împotriva ei nu se vedea nicio îndreptare. Pentru a linişti furia neînduplecată a zeilor, senatul hotărî să organizeze jocuri scenice (*ludi scaenici*). Actori veniţi din Etruria, fără muzică şi fară gesturi teatrale, dansînd la sunetul flautului, executara după obiceiul etrusc mişcari decente şi elegante. Tinerii romani începură să-i imite, schimbînd între ei cuvinte de spirit (*iocularia*) în versuri grosolane, şi potrivindu-şi mişcările după muzică [1]. Din amestecul dansului etrusc cu gluma versificată romană şi cu muzica de provenienţă greacă s'a născut *satura*. Acest gen nou de poezie dramatica face trecerea dela teatrul improvizat popular, simplu şi rudimentar, la teatrul urban şi artistic din literatura culta. Cuvîntul *satura* este curat latinesc şi înseamna „farfurie plină cu tot felul de fructe aduse prinos zeilor" [2], adică un *tutti-frutti*, un *pot-pourri*, un gen mixt, un fel de revistă, cum şi era de fapt *satura* dramatica : muzică, dans, dialoguri spirituale şi joc de scenă.

Originară din ţinutul Oscilor, din oraşul Atella (Campania), era aşa numita *fabula Atellana*, un soi de comedie primitivă, asemănătoare într'o oarecare măsură dramei satirice greceşti Actorii purtau măşti, lucru neobişnuit în celelalte producţii dramatice amintite mai sus [3]. Apăreau de obicei cîteva personaje stereotipe, cîteva tipuri : *Bucco*, flecarul mîncăcios ; *Dossenus*, omul plin de sine şi lacom ;

1. T. LIVIUS VII, 2.

2. DIOMEDES, *Grammatici Latini* I, 485 Satura a lance quae, referta variis multisque primitiis in sacro apud priscos diis inferebatur et a copia et a saturitate rei satura vocabatur

3. VALERIUS MAXIMUS II, 4, 4 ; FESTUS 217.

www.digibuc.ro

Maccus, prostul depravat şi mîncăcios; *Pappus*, bătrînul vanitos, înşelat de toată lumea, etc.

Destul de vechi şi de înrădăcinate în conştiinţa romană sunt aşa numitele cîntece de triumf (*carmina triumphalia*), versuri satirice improvizate la adresa generalilor învingători aduşi în triumf la Roma. Titus Livius le numeşte poezii inculte (*carmina incondita*), glume militare primitive (*inconditus militaris iocus*), stihuri lipsite de artă (*inconditi versus*) [1]. Cea mai veche menţiune făcută de Livius datează din anul 437 î. d. H. şi se referă la consulul A. Cornelius Cossus [2]. Cunoaştem direct cîteva din improvizaţiile acestea satirice adresate împotriva lui Cezar, între altele versul: „Cetaţenilor, păziţi-vă soţiile: aducem cu noi un chel desfrînat"

Urbani, servate uxores: moechum calvom adducimus [3].

In genere, poezia latină din epoca preliterară nu cuprinde însuşiri deosebite. Popor de ţarani şi de militari, Romanii n'aveau încă un mediu potrivit şi nici înţelegere pentru creaţia artistică. Bătrînul Cato ne spune că muzele se bucurau de puţină cinste, iar poetul era socotit un fel de pierdevară (*grassator*) [4]. Indeletnicirea lui nu putea fi preţuită mai mult decît aceea a unui scrib oarecare [5]. Abia pe la sfîrşitul secolului al III-lea, după terminarea victorioasă a luptelor împotriva Cartaginei şi după strîngerea relaţiilor cu Grecia, se iveşte în persoana lui Plaut un poet înzestrat, a carui activitate artistică poate primi denumirea de literatură adevărată.

* * *

Deşi creaţie individuală la origine, poezia primitivă se

1. T. LIVIUS IV, 53, 11; V, 49,7; VII, 38,3; X, 36, 9.
2. T. LIVIUS IV, 20,2.
3. SUETONIUS, *Iulius* 49; 51; 80.
4. CATO la GELLIUS XI, 2,5.
5. FESTUS 446 L. scribas proprio nomine antiqui et librarios et poetas vocabant.

www.digibuc.ro

află în strînsă legătură cu nevoile şi cu aspiraţiile mulţimii. Ea rămîne poezia poporului întreg, bunul tuturor. Nu tot acelaş lucru se poate spune despre începuturile prozei. Aceasta este apanajul unei singure clase sociale, a păturii înstărite: preoţii şi nobilii. Prin avere şi influenţă ei dirijează întreaga viaţă religioasă, politică şi economică a statului.

Alfabetul a putut veni fie din nord, prin mijlocirea Etruscilor, fie direct din sud, din regiunea Cumae unde se afla o puternică colonie grecească. Introducerea lui a avut loc în timpul expansiunii coloniale elenice din secolul al VII-lea î. d. H. Cele mai vechi documente de limbă latină pe care le cunoaştem astăzi datează din secolele VI şi V. Unul din ele, agrafa de aur descoperită la Praeneste *(fibula Praenestina)*, cuprinde numai patru cuvinte: *Manios med phephaked Numasioi* (în latina clasică *Manius me fecit Numerio)*, adică „Manius m'a făcut pentru Numerius". Tuful de culoare închisă descoperit în for *(lapis niger)* n'a putut fi descifrat decît în parte. O scurtă inscripţie în dialectul falisc, înrudit de aproape cu cel latin, ne desvălue una din trăsăturile caracteristice ale Italicilor, veselia şi lipsa de prevedere: *foied vino pipafo, cra carebo* (în latina clasică *hodie vinum bibam, cras carebo)*, „azi beau vin, mîne nu voi avea nimic". Inscripţiile şi însemnarile de felul acesta se înmulţesc pe măsura ce ne apropiem de vremurile noastre. Cuprinsul lor rămîne însă mereu fragmentar, iar formularea stîngace şi nesigură. Intocmai ca şi la alte popoare, începuturile prozei latineşti sunt şovăitoare şi au nevoe de o lungă ucenicie. Istoricii ne vorbesc de numeroase tratate şi convenţii încheiate cu vecinii: un tratat de navigaţie şi comerţ cu Cartaginezii din anul 509 î. d. H., un dictat al regelui Porsenna prin care se interzicea Romanilor folosirea fierului în afară de nevoile agricole [1], o convenţie de amiciţie cu Latinii din

1. PLINIUS, *Naturalis historia* XXXIV, 139 in foedere, quod expulsis regibus populo Romano dedit Porsenna, nominatim comprehensum invenimus, ne ferro nisi in agri cultu uteretur.

www.digibuc.ro

anul 493, alta cu oraşul Ardea din anul 444, etc. Cum va fi arătat însă slova latinească a acestor texte ne este cu neputinţă de spus, deoarece textele lor s'au pierdut.

Autorităţile religioase făceau însemnări şi ţineau registre oficiale din cele mai vechi timpuri. Influenţa preoţilor pare a fi fost foarte puternică, deoarece şeful suprem al cultului *(Pontifex maximus)* era un adevărat arbitru în chestiunile divine şi umane [1]. Scriitorii de mai tîrziu ne vorbesc de însemnările şi registrele preoţilor *(pontificum commentarii, commentarii sacrorum)* şi ale augurilor *(augurales commentarii)*. In aceste registre numite şi cărţile pontifilor, cărţile sfinte *(pontificum libri, pontificii libri, libri sacrorum, augurum libri, libri augurales)*, se făceau însemnări în legătură cu evenimentele importante din vieaţa religioasă şi naţională, cu întîmplările neobişnuite, cu mersul vremii, etc. Unele din ele cuprindeau rugăciuni şi indicaţiuni amănunţite relative la cult: numele şi atribuţiunile zeilor, timpul şi chipul cum trebuesc chemaţi, prin ce mijloace şi de către cine. Ele se numiau „chemările, cărţile invocărilor" *(indigitamenta, libri indigitamentorum)*. Afară de acestea existau şi comentariile oficiale ale înalţilor funcţionari de stat *(commentarii XV virorum, commentarii consulares, libri magistratuum)*. O parte din ele se păstrau în templul zeiţei Moneta şi erau frumos legate în pînză de in *(libri lintei)*. Censorii se îngrijiau de ţinerea unor registre aparte cu diferite însemnări privitoare la populaţie şi la avutul public, la contractele încheiate, etc. *(censorii libri)*.

Preoţii alcătuiră cu timpul un calendar oficial. Aici erau specificate zilele în care se puteau ţinea judecăţile şi pronunţa sentinţele (dela *fari*, numite *dies fasti*) precum şi zilele în care nu se îngăduia acest lucru (dela *nefas fari*, numite *dies nefasti)*. Deoarece numărul zilelor admise era cu

1. FESTUS, 200 L. Pontifex maximus, quod iudex atque arbiter habetur rerum divinarum humanarumque.

www.digibuc.ro

mult mai mare decît cel al zilelor oprite, calendarul a primit numele de *fasti*. Din însemnările calendaristice a luat naştere cu timpul cronica oficială a statului. Şeful cultului aşeza în fiecare an în localul sau o tablă alba pe care se notau numele consulilor şi ale celorlalţi funcţionari superiori, evenimentele mari din decursul anului, întîmplările neobişnuite, eclipsele de soare şi de lună, prodigiile, scumpirea traiului, etc. Pentru motivul că se redactau sub îngrijirea Marelui Pontif *(Pontifex Maximus)*, însemnările acestea au primit denumirea de cronica cea mare, cronica majoră *(annales maximi)*. Ea constitue începutul istoriografiei latineşti, despre care Cicero ne spune urmatoarele: „Istoria nu era altceva decît alcatuire de cronici. Astfel pentru a se pastra amintirea întîmplarilor obşteşti, dela începutul istoriei romane şi pîna la pontificatul lui P. Mucius, toate faptele unui an se notau de catre Supremul Pontif, se scriau pe o tablă alba şi se aşezau în locuinţa sa spre a putea fi cunoscute de toată lumea. Încît şi pîna astăzi ele poarta numele de cronica majoră. Chipul acesta de a scrie a fost urmat de mulţi alţii: înlăturînd podoabele stilistice, ei n'au lasat decît însemnările timpurilor, oamenilor, locurilor şi faptelor savîrşite“ [1].

In anul 451 î. d. H., spune Titus Livius, a plecat la Atena o delegaţie de zece jurişti romani pentru a studia legile, instituţiile şi obiceiurile din Grecia [2]. Rezultatul acestei calatorii de studii a fost alcătuirea unui cod de legi fixate ulterior pe douasprezece table de bronz şi aşezate în for. Un număr însemnat de fragmente din aceste legi decemvirale au ajuns indirect pînă la noi şi reprezintă astazi cel mai vechi document de proză latină. Se înţelege, textul actual este în parte stilizat şi modernizat, dar oferă totuşi numeroase semne de autenticitate şi vechime. Influenţa unei legislaţii

1. CICERO, *De oratore* II, 12, 52.
2. LIVIUS III, 31, 8.

www.digibuc.ro

străine pare însă foarte puțin probabilă, iar stilul se înfățișează greoi și nesigur, fiind departe de maestria limbii grecești din acel timp. Se pare că legile acestea constitue mai curînd codificarea dreptului roman uzual: dispoziții de procedură civila, de drept civil și penal, formulate împreuna, fara distincție și în mod empiric. Totuși cuprinsul lor a influențat foarte mult desvoltarea ulterioara a dreptului roman. Titus Livius le numește „izvorul întregului drept public și privat *(fons omnis publici privatique iuris)* [1], iar Tacit „cea mai înaltă expresie a dreptului și a echității" *(finis aequi iuris)* [2]. Ele se învațau în școala ca o poezie obligatorie [3]. Forma este simplă și eleganta uneori, fraza scurta; alteori încercarea de perifrazare se dovedește nesigura și prilejuește locuri obscure sau aspre. La înșirarea mai multor propoziții în jurul unei idei comune distincția subiectelor rămîne defectuoasa și trebue completata de catre cetitor, de pilda: „Daca-l chiamă pe cineva la judecata, sa se duca. In caz că nu merge, acuzatorul să-și ia un martor și apoi sa-l ridice cu forța"

Si in ius vocat, ito;
ni it, antestamino;
igitur em capito.

Sau alt exemplu asemănator: „Dacă a savîrșit cineva un furt în timpul nopții și dacă altcineva l-a ucis, pe drept să fie ucis"

Si nox furtum faxsit,
si im occisit,
iure caesus esto.

Atît fraza cît și spiritul și sufletul legilor de față sunt severe, rectilinii, dure uneori, pornite din sînul unor cetățeni practici prin excelența și formaliști pînă la lipsă de omenie. Iată, de pilda cîteva dispoziții relative la raporturile

1. T. LIVIUS III, 34, 6.
2. TACIT, *Annales* III, 27.
3. CICERO, *De legibus* II, 23, 59.

www.digibuc.ro

dintre creditori şi debitori: „Celor care şi-au mărturisit datoria în faţa judecătorului şi li s'a făcut judecata în regulă să li se acorde un răgaz de treizeci de zile. După aceea creditorul să pună mîna pe debitor şi să-l ducă la judecată. Dacă debitorul nu execută cele hotărîte sau dacă nu plăteşte altcineva pentru el, creditorul are dreptul să-l ia cu sine şi să-l lege în lanţuri sau cătuşe în greutate de cel mult cincisprezece livre sau mai puţin, dacă vrea. Debitorul luat în stăpînire poate trăi cu cheltuiala sa. Dacă nu trăieşte din avutul lui, atunci acela care îl ţine legat este obligat să-i dea cîte un sfert de pîne pe zi sau mai mult, dacă vrea. Apoi creditorul poate purcede la pedeapsa capitală a vinovatului sau îl poate vinde dincolo de Tibru, între străini. Cînd se întîmplă ca cineva să fie luat în stăpînire de mai mulţi, aceştia, după trecerea a trei zile de tîrg cu interval între ele de nouă zile, au dreptul să-l taie în bucăţi. Daca au tăiat mai mult ori mai puţin, să nu existe pentru ei pedeapsă".

Aeris confessis rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunto. Post deinde manus iniectio esto. In ius ducito. Ni iudicatum facit aut quis endo eo in iure vindicit, secum ducito, vincito aut nervo aut compedibus XV pondo, ne maiore, aut si volet minore vincito. Si volet suo vivito. Ni suo vivit, qui eum vinctum habebit libras farris endo dies dato. Si volet plus dato. Postea de capiti addicti poenas sumito, aut si volet ultra Tiberim peregre venumdato. At. si pluribus addictus sit, tertiis nundinis partes secanto. Si plus minusve secuerunt, se fraude esto.

O altă codificare este aşa numitul drept papirian *(ius Papirianum)*, conţinînd legile din timpul regalităţii *(leges regiae)*, adunate şi publicate, spune tradiţia romană, de către Sex. Papirius, pe vremea lui Tarquinius Superbus. Ele cuprind în primul rînd ordonanţe de natură rituală şi sacrală, dar par a fi rezultat mult mai tîrziu, din cărţile pontifilor.

Ştiinţa dreptului şi formele de procedură au fost mult timp un privilegiu al preoţilor. Numai şeful cultului putea să hotărască zilele de judecată şi să fixeze programul de lu-

www.digibuc.ro

cru al magistraților. Acest privilegiu a luat sfîrșit la îndemnul marelui om de stat Appius Claudius Caecus în anul 304 î. d. H., cînd edilul curul Cn. Flavius a îndrăznit să laicizeze dreptul, afișînd în for lista tuturor zilelor în care era îngăduit să se țină judecățile [1]. Pentru a veni în ajutorul mulțimii el a mai dat la iveală și o serie de formulare juridice *(legis actiones)*. In felul acesta orice secret și privilegiu juridic a încetat. Dreptul pontifical împreună cu inovațiile lui Flavius primiră numele de *ius civile Flavianum* [2].

Primii jurişti romani de seamă sunt oameni de origine modestă, plebeiană: P. Sempronius Sophus (Înțeleptul), consul în anul 304 î. d. H. și Ti. Coruncanius, consul în anul 280, cel dintîi *pontifex maximus* ridicat din mijlocul poporului de jos.

Personalitatea cea mai puternică înainte de apariția literaturii artistice, un mare om politic și un poet în acelaș timp, orator și filosof, prozator și jurist de talent, este Appius Claudius Caecus. Censor în anul 312, consul în anii 307 și 296, el pune rînduială în finanțele publice, aduce în Roma apă potabilă, construește o șosea celebră între Roma și Brundisium *(via Appia)* și protestează cu vehemență împotriva încheierii unei păci rușinoase cu Regele Pyrrhus. Despre cariera sa oficială ne informează în chipul cel mai autentic un elogiu antic ajuns pînă în zilele noastre: „Appius Claudius Caecus, fiul lui Cornelius, censor, consul pentru a doua oară, numit de trei ori *interrex*, de două ori pretor, de două ori edil curul, cvestor, de trei ori tribun militar, a luat mai multe orașe dela Samniți și a zdrobit armata Sabinilor și a Etruscilor. In timpul cît a fost censor a con-

---

1. T. LIVIUS IX, 46,5 civile ius repositum in penetralibus pontificum evulgavit fastosque circa forum in albo proposuit, ut quando lege agi posset sciretur.

2. CICERO, *Pro Murena* 25; POMPONIUS, *Digesta* I, 2, 2, 7.

www.digibuc.ro

struit *via Appia* şi a adus apa în oraş, a înălţat un templu Zeiţei Bellona".

Appius Claudius | C. F. Caecus | Censor. Cos. Bis Dict. Interrex. III Pr. II. Aed cur. II. Q. Tr. Mil. III Con | plura oppida de Samnitibus cepit Sabinorum et Tuscorum exerci | tum fudit, pacem cum Pyrrho | rege prohibuit, in censura viam | Appiam stravit et aquam in Urbem adduxit, aedem Bellona e) | fecit [1].

Pentru activitatea sa multilaterală a fost numit şi „omul cu o sută de braţe" *(centemmanus)* [2]. Titus Livius îl aşează în rîndul Romanilor abili şi pricepuţi, consumaţi în ştiinţa dreptului şi în arta de a vorbi [3]. Discursul împotriva pacii cu regele Pyrrhus ramîne multa vreme popular, fiind citit şi admirat de către Cato Maior, Cicero, Seneca şi Tacit. Cicero ne spune urmatoarele [4]: „În timp ce senatul înclina sa faca pace şi sa încheie un tratat de prietenie cu Pyrrhus, el n'a şovait sa pronunţe celebrele cuvinte puse în versuri de catre Enìius: Unde vă sunt minţile care ştiau-sa judece bine pîna acuma, alunecat-au pe calea smintelii" ?

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
Antehac, dementes sese flexere viai?

A lasat o colecţie de cugetari în versuri *(sententiae)* admirata de filosoful grec Panaetius şi de Cicero [5]. Acesta din urma crede că ele au fost compuse sub influenţa filozofiei lui Pitagora. Cîteva au ajuns indirect pina în zilele noastre, astfel: „Fiecare este făuritorul propriului sau destin" [6], sau „Cînd vezi un prieten, uită de necazuri; daca-i eşti însa adversar, fii cu ochii în patru şi nu uita lesne în aceeaşi

1. *Corpus inscriptionum Latinarum* I (1863, p. 287.
2. POMPONIUS, *Digesta* I, 2, 2, 36.
3. T. LIVIUS X, 22 callidosque sollertosque iuris atque eloquentiae consultos, qualis Ap. Claudius esset...
4. CICERO, *Cato Maior*, 6, 16.
5. CICERO, *Tusculanae disputationes*, IV, 2, 4.
6. PSEUDO-SALUST, *Ad Caesarem de re publica* I, 1, 2: Appius ait, fabrum esse suae quemque fortunae.

www.digibuc.ro

măsură'[1], sau, în sfîrşit, „Fii stăpîn pe tine aşa fel ca mînia ta sa nu dea naştere la fărădelegi şi nerusinare"[2].

In domeniul dreptului a publicat o colecţie de formulare numita *De usurpationibus*. Cartea aceasta n'a influenţat mult desvoltarea dreptului, deoarece s'a pierdut de timpuriu[3]. Ca prozator şi gramatic a încercat o serie de reforme pe tarimul ortografiei, propunind între altele, înlocuirea lui *s* intervocalic prin *r* în cuvinte ca *Valerii* pentru *Valesii* şi *Furii* pentru *Fusii*[4], precum şi înlaturarea din alfabetul latin a literei *z*[5].

Inceputurile poeziei latineşti sunt modeste. Ea porneşte însa din nevoi sociale adînc simţite şi repzezinta o expresie sincera a poporului care i-a dat naştere. Sacrală, epica, satirică sau dramatică, poezia aceasta arată că Romanii nu erau cu desavîrşire lipsiţi de însuşiri poetice, ca se bucurau de o civilizaţie remarcabila şi că puteau sa-şi asimileze o cultura cu mult superioara, atunci cînd mersul istoriei i-ar fi adus în strîns contact cu dînsa, ceea ce s'a şi întîmplat. Dupa ce au cunoscut mai de aproape literatura greaca, ei au ştiut sa-şi pună în valoare bunurile proprii, sa aducă altele din afară şi sa creeze cu timpul o mişcare artistica şi culturală de primul rang. Mîndri de rezultatele obţinute şi în culmea puterii lor politice mondiale, ei priviau îndărăt cu oarecare sfială la aceste începuturi plapînde şi rudimentare. In vreme ce pentru unii pareau frumoase şi pline de poezie, pentru alţii cu mai mult simţ critic şi artistic, ele nu puteau constitui o literatură vrednică de laudă. Horaţiu ironizează optimismul neîntemeiat (devenit un fel de manie) al

1. PRISCIANUS. *Grammatici Latini* II, 384, 4 amicum cum vides, obliviscere miserias; inimicus si es commentus nec libens aeque.

2. FESTUS, p. 317 O. M. (ae qui animi compotem esse, nequid fraudis stuprique ferocia pariat.

3. POMPONIUS, *Digesta*, I, 2, 2, 36.

4. CICERO. *Ad familiares* IX, 21, 2.

5. MARTIANUS CAPELLA III, 26, 1.

www.digibuc.ro

contemporanilor săi pentru producțiile din epoca preliterară: „In dragostea lor pentru cei vechi ei susțin mereu că tablele de legi ale decemvirilor, tratatele încheiate de regii noștri cu Gabii sau cu neînduplecații Sabini, cărțile pontificale și bătrînele cronici ale preoților au fost rostite de Muze pe muntele Alban" [1]. Intr'adevăr, împreună cu Horațiu, nu îndrăznim să dăm acestor începuturi numele de literatură. Ele constitue totuși un puternic punct de sprijin pentru producția literară posterioară și ne ușurează în multe privinți înțelegerea și prețuirea ei adevărată.

Proza s'a desvoltat mai încet. Abia Appius Claudius Caecus reușește să transmită urmașilor un început de creație durabilă. Un scriitor din epoca tîrzie găsește aici analogii cu literatura greacă: „Atît la Greci cît și la Romani grija pentru poezie este cu mult mai veche decît pentru proză, căci înainte vreme totul se făcea în versuri, iar rîvna pentrú proză s'a înfiripat abia tîrziu. Primul care a scris în proza, la Greci, a fost Pherecydes din Syros (pe la 500 î. d. H.). La Romani Appius Claudius Caecus s'a deprins pentru întîia oară să scrie un discurs în proza" [2]. Dar aceste încercări au rămas multă vreme plăpînde și șovăelnice. Un secol și mai bine după Appius Claudius Caecus scrie și se găsește în plină glorie bătrînul Cato Totuși proza sa continua să rămînă primitivă și greoaie, fără însușiri artistice. După el a fost nevoe de încă un secol pînă să se ivească un prozator mare, de astă dată un artist adevărat, care poate fi numit cu drept cuvînt părintele prozei latinești: Marcus Tullius Cicero.

1. HORAȚIU, *Epistole* I, 1, 23-27.
2. ISIDORUS, *Origines* I, 37, 2.

www.digibuc.ro

BIBLIOGRAFIE

Ediţii de texte şi fragmente: W. CORSSEN, *Origines poesis Romanae*, Berlin 1846. — TH MOMMSEN, *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. I, Berlin, 1863. J. WORDWORTH, *Fragments and specimens of early latin*, Oxford 1874.—G. HENZEN, *Acta fratrum Arvalium quae supersunt*, Berlin 1874.—B. MAURENBRECHER, *Carminum Saliarium reliquiae*, Leipzig 1894.—E HUSCHKE, *Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt*, ed 5, Leipzig, 1886 —F. P. BREMER, *Iurisprudenitae antehadrianae quae supersunt*, pars I, Leipzig, Teubner 1896.—P. F. GIRARD, *Textes de droit romain*, 4-e éd , Paris, Rousseau, 1913.—A. ERNOUT, *Recueil de textes latins archaiques*, Paris, Klincksieck, 1916.—V. NACINOVICH, *Carmen Arvale*, I, Roma, 1933.

Studii speciale: M. HAMMARSTRÖM, *Beiträge zur Geschichte des etruskischen, lateinischen und griechischen Alphabets, în Acta Societatis scientiarum Fenicae*, XLIX, 2, Helsinki, 1920 —C. THULIN, *Italische sakrale Poesie und Prosa*, Berlin, 1906.—W. LINDSAY, *Early latin verse*, Oxford 1922.—H. BORNECQUE, *Le vers saturnien*, în *Revue de philologie*, 1899.—G. CORTESE, *Il dramma popolare in Roma nel periodo delle origini*, Torino 1897.— R. MAFFEI, *Le favole Atellane*, ed 2, Forlì 1892.—P. F. GIRARD, *La Loi des XII tables*, Londres, Hodder, 1914.— W. SOLTAU, *Die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung* Leipzig, 1909. — H. DE LA VILLE DE MIRMONT, *Etudes sur l'ancienne poésie latine*, Paris, Fontemoing, 1903 — E COCCHIA, *La letteratura latina anteriore all'influenza ellenica*, 3 vol., Napoli 1924–25.

www.digibuc.ro

INCEPUTURILE LITERATURII ARTISTICE

Literatura națională latină care începuse sa se desvolte pe pămîntul italic nu putea duce decît încet și anevoe la o creație artistică adevarată, cu valoare universala. Pentru aceste începuturi modeste a fost deci o întîmplare fericită și o binefacere întîlnirea cu civilizația și cultura din Grecia. Acolo existau o literatură bogată și veche de șase secole, o societate cultă și rafinată și un respect pronunțat pentru producția artistică, filozofică și cercetările științifice. Un contact slab si vag avusese loc din cele mai vechi timpuri, dar el nu putuse atinge decît în treacăt și în mod superficial ființa și desvoltarea popoarelor din Italia. Abia mai tîrziu, cînd Romanii devin o putere politică peninsulară, cînd își impun stapînirea în nord și în sud prin alungarea regelui Pyrrhus în anul 278 și prin cucerirea întregii Italii meridionale și a Siciliei în urma primului război punic (264–241), cînd stabilesc legături comerciale cu Africa și cu Grecia continentală și cînd încep să joace în Mediterana un rol politic de primul rang, relațiile cu civilizația și cultura coloniilor grecești din sud și din Sicilia și cu Grecia propriu zisă ajung tot mai frecvente și mai folositoare pentru poporul de țărani, de soldați și de mici moșieri care se ridică. In mentalitatea noilor cuceritori își face loc treptat o schimbare radicală în felul de a privi lumea și viața, omul și activitatea lui, religia, morala, știința și arta. Veniți dintr'un mediu rural, Romanii au un respect deosebit pentru tradiție, pentru familie, pentru îndeletnicirile lucrative și pentru autoritatea consacrată. Literatura, artele și științele par o

www.digibuc.ro

pierdere de vreme, o ocupaţie cu lucruri fără valoare *(nugae)* sau un simplu joc de petrecere şi de placere (*ludicra*): în orice caz preocupări minore (*artes leviores, mediocres*), năzuinţi mărunte şi lipsite de seriozitate (*studia minora, levíora*) [1]. Activitatea intelectuală nu ocupă un loc între muncile productive, iar cititul, scrisul şi studiul reprezintă un fel de dezertare dela ocupaţia zilnică, laborioasă şi aducătoare de cîştig. „A fi liber" pentru îndeletnicirile minţii (*otiosus esse*) este tot una cu „a nu face nimic" (*nihil agere*). De aceea meseria actorului şi a artistului în genere trece drept ruşinoasă şi înjositoare [2]. Un roman adevarat nu poate preţui şi gusta ragazul (*otium*), timpul liber petrecut în discuţii sau meditaţie, de aceea el priveşte cu compătimire şi desgust la Grecul cuprins de patima disputei şi a vorbariei fără folos practic (*cotidiana loquacitas sine usu*) [3], la obiceiul de a pierde atît de mult timp departe de munca fizica [4]. Idealul Romanului autentic, cu mentalitate încă neştirbită, este vieaţa politică, războiul, familia şi averea. El se găseşte exprimat foarte bine în discursul funebru rostit de Q. Metellus la mormîntul tatalui său, mort în anul 221 î. d. H.: „A vrut să fie un luptător în primele rînduri, un orator desăvîrşit, un comandant viteaz; sub oblăduirea sa a dorit să se facă lucruri măreţe şi a căutat să-şi cîştige stima tuturor, să fie înţelept şi cu masură, să treacă drept un senator de seamă, să-şi strîngă o avere mare pe cale cinstită, să lase în urmă mulţi copii şi să ajungă omul cel mai bine văzut din statul său" [5]. Faţă de această concepţie utilitaristă,

---

1. CICERO, *Brutus* 3; *De oratore* I, 6; I, 212; *Cato Maior* 70.

2. MACROBIUS, *Saturnalia* III, 14,7 eunt in ludum histrionum, discunt cantare, quae maiores nostri ingenuis probro ducier voluerunt. – SENECA, *Controversiae I*, prefaţa 8 cantandi saltandique obscena studia.

3. CICERO, *De oratore* I, 105.

4. CICERO, *De oratore* III, 131 (Graeci) otio diffluentes.

5. PLINIUS, *Naturalis historia* VII, 140.

www.digibuc.ro

cuvintele de mai tîrziu ale lui Scipio, convertit la noul ideal venit din Grecia, sună ca un paradox în urechile multor Romani: „Niciodată nu muncesc mai mult ca atunci cînd nu sunt ocupat şi nici cînd nu sunt mai puţin singur decît atunci cînd sunt singur“ [1].

Venind în contact apropiat şi permanent, cele două concepţii de vieaţă diametral opuse duc multă vreme o luptă grea şi inegală. Dar victoria curentului nou se impune prin însăşi superioritatea lui şi prin formarea unei clase sociale proaspete. Aceasta alcătueşte o lume deosebită, emancipată, progresistă şi liberă de prejudecaţile trecutului. Spre deosebire de Romanul vechi, rigid într'o oarecare măsură, docil şi ascultător, bun agricultor şi soldat, omul nou tinde să fie independent şi să judece cu mintea lui proprie. El ştie din literatura greacă pe care o citeşte că eroii lui Homer se ridică şi luptă împotriva constrîngerii de stat, împotriva naturii şi chiar împotriva zeilor şi vede că în dramă individul sfarmă toate cătuşele şi se împotriveşte chiar destinului. Tendinţa aceasta spre libertate şi spre raţionalism apare revoluţionară şi periculoasă pentru vechea societate rurală dominată de o aristocraţie puternică şi de o castă militară.

Ideile venite din Grecia nu vor reuşi însă niciodată să alunge cu totul vechea mentalitate. Din conflictul care are loc se realizează cu timpul o fuziune, o spiritualitate nouă. Deşi pătrunşi în întregime de cultura greacă, artiştii şi oamenii de stat romani gîndesc şi văd lumea cu alţi ochi decît Grecii înşişi. Cicero se simte legat de trecut şi vede în vechea societate un exemplu de virtute şi de disciplină: „In obiceiurile şi în aşezămintele noastre, în treburile casei şi ale familiei, noi avem fără îndoială o orînduire mai bună şi mai îngrijită, iar cît priveşte organizaţia de stat strămoşii noştri au înzestrat-o desigur cu instituţiuni şi legi superioare.

---

2. CICERO, *De officiis* III, 1 numquam se plus agere quam nihil cum ageret, numquam minus solum esse quam cum solus esset.

www.digibuc.ro

Ce să mai spun de meşteşugul armelor? Aici ai noştri s'au distins în chip deosebit, atît prin vitejie cît şi prin disciplină" [1]. In lecţiile sale de educaţie, Quintilian îşi pune în gînd să formeze un cetăţean util, un om al realităţilor, nu un dialectician şi un filozof după modelul grecesc: „Aş vrea ca tînărul Roman pe care îl formez eu să fie cult şi priceput, nu în discuţii întortocheate şi rafinate, ci în experienţa realităţilor şi în munca pozitivă a cetăţeanului adevărat" [2].

Contactul cu Grecia a adus repede şi o schimbare în domeniul învăţămîntului. La început educaţia romană avea un pronunţat caracter practic şi utilitarist: exerciţii fizice, mînuirea armelor, scrierea şi cititul, elemente de aritmetică, de geometrie şi de istoria patriei. Pe la mijlocul secolului al III-lea se ivesc însă primii profesori de modă nouă, crescuţi la sînul culturii greceşti. Cea dintîi şcoală publică de gramatică şi de literatură se deschide la Roma în anul 260 î. d. H. sub conducerea lui Spurius Carvilius. Aici se citesc poeţi greci şi latini, se discută literatura, se fac exerciţii de oratorie şi se comentează textele filozofilor. Invăţămîntul alunecă astfel dela preocuparile pur practice spre cunoaşterea omului în genere, folosind emoţia de natură artistică şi tinzînd spre generalizare şi abstracţiune.

Influenţa greacă se exercită încet, însă în mod fecund şi durabil. Inceputul literaturii artistice nu înseamnă un moment revoluţionar, ci un proces de asimilaţie şi de evoluţie. Vechile achiziţii şi valori naţionale nu dispar fără urmă, iar peste ele se suprapun în mod constructiv şi organic valorile noi, dînd naştere unei sinteze superioare. Luptele grele pe care le duc Romanii împotriva Cartaginezilor şi primejdiile care ameninţă mereu patria dau creaţiei poetice vigoare şi noutate. Expresia artistului devine mai sinceră, mai originală şi mai autentică. După aceste razboaie literatura ia un avînt puternic şi produce cîteva talente într'adevăr remarcabile:

1. CICERO, *Tusculanae disputationes* I, 1, 2.
2. QUINTILIAN, *Institutio oratoria* XII, 2,7.

www.digibuc.ro

Plaut, Ennius, Caecilius, Pacuvius şi Terenţiu. Poetul Horaţiu susţine că sfîrşitul războaielor punice a însemnat un moment cît se poate de prielnic pentru desvoltarea literaturii latine: „Abia tîrziu şi-a îndreptat Romanul privirile spre cărţile greceşti, iar cînd s'a mai liniştit, după războaiele punice, a început să cerceteze cu folos pe Sofocle, pe Thespis şi pe Eshyl. A încercat chiar să-i tălmăcească într'o limbă aleasă şi i-au plăcut, deoarece din fire el înclină spre lucruri înalte şi îndrăzneţe, are simţ pronunţat pentru tragedie şi se avîntă cu pricepere, dar în lipsa lui de experienţă i se pare că orice ştersătură este o ruşine şi se fereşte de şlefuire" [1]. Efloresceţa literară de după războaiele punice pare un lucru evident şi pentru poetul Accius din a doua jumătate a secolului al II-lea î. d. H. Un contemporan al său, criticul şi poetul Porcius Licinus, spune: „In al doilea război punic Muza s'a îndreptat cu pas înaripat şi înfăţişare războinică spre neamul sălbatec al lui Romulus".

Poenico bello secundo Musa pinnato gradu
Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram [2].

L. Livius Andronicus (*c.* 280 – 200 î. d. H.), primul poet latin, este Grec de origine şi vine din sud. El face parte din numărul prizonierilor de război luaţi în anul 272 î. d. H. cu prilejul cuceririi oraşului Tarent şi trăieşte multă vreme ca sclav în casa unui oarecare Livius Salinator, îndeletnicindu-se cu educaţia şi instrucţiunea copiilor stăpînului său. Mai tîrziu îşi recapătă libertatea, adoptă numele liberatorului şi-şi continuă, probabil, activitatea de educator şi de profesor în familiile romane. Pentru munca aceasta se foloseşte în primul rînd de operele literare consacrate, citind şi interpretînd mai cu seamă autorii greci. Deoarece scrisul latin este încă aproape inexistent, el se simte chemat şi obligat oarecum de îndeletnicirile sale didactice să scrie şi să compue în latineşte sau să traducă din greceşte. Invăţămîntul constitue în acest timp un

1. HORAŢIU, *Epistole* II, 1,161 – 167.
2. GELLIUS XVII, 21,45.

www.digibuc.ro

imbold şi pentru alţii [1], iar necesităţile din ce în ce mai numeroase ale statului şi ambiţiile clasei înstărite încurajează cultura şi se arată prielnice literaturii. Un autor care nu poate lipsi în niciun caz din programa şcolară este Homer. De aceea Andronicus încearcă să-l apropie şi să-l facă accesibil tinerimii romane, traducînd în latineşte acea parte care cuprinde mai mult element educativ şi fantastic, mai mult interes omenesc şi ştiinţific şi mai multă umanitate, adică Odiseia. Tălmăcirea nu utilizează versul epic din literatura greacă, hexametrul dactilic, lung şi amplu, ci face apel la versul saturnic din epica populară latină. In felul acesta Livius continua vechea tradiţie naţională şi operează cu elemente cunoscute şi accesibile. Numele zeilor greceşti sunt naţionalizate şi adaptate înţelegerii locale: Musa este redat prin Camena (din aceiaşi familie cu *carmen*), o veche zeitate autohtonă care prevesteşte viitorul, Kronos prin Saturnus, Poseidon prin Neptunus, Hermes prin Mercurius şi Moira prin Morta. Primul vers reproduce cu destulă fidelitate originalul: „Cîntă-mi, zeiţă, pe mult încercatul bărbat..."

Virum mihi, Camena, insece versutum...
„Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον..."

Versiunea lui Andronicus serveşte vreme îndelungată ca manual de şcoală şi nu poate fi îndepărtată cu desăvîrşire decît atunci cînd apar realizările cu totul superioare ale lui Vergiliu şi Horaţiu. Din cele cîteva versuri răzleţe (vreo 40) ajunse pînă la noi nu reuşim să ne dăm seama de valoarea ei literară. Bănuim totuşi că ea nu reprezintă decît un început foarte modest şi timid, fiind doar o palidă umbră a originalului, o „lucrare primitivă, asemenea unui idol de lemn cioplit cu securea după modelul unei nobile statui de mar-

1. SUETONIUS, *De grammaticis et rhetoribus 1*: Initium grammaticae mediocre exstitit, si quidem antiquissimi doctorum, qui idem et poetae et semigraeci erant — Livium et Ennium dico, quos utraque lingua domi forisque docuisse adnotatum est — nihil amplius quam Graecos interpretabantur, aut si quid ipsi Latine composuissent praelegebant.

www.digibuc.ro

mură care înfăţişează un zeu" [1]. Cicero, deşi arată totdeauna foarte multă îngăduinţă faţă de vechea literatură latină, are mai tîrziu cuvinte de extremă rezervă în legătură cu activitatea lui Livius. El compară traducerea acestuia cu încercările primitive şi grosolane ale lui Daedalus din domeniul artei şi opinează că piesele sale nu merită să mai fie citite [2]. Pe timpul lui Horaţiu Odiseia latină se citeşte încă în şcoală, dar viitorul poet manifestă puţin interes pentru această încercare depăşită şi învechită: „Nu critic şi nu cred că trebue să distrugem versurile lui Livius, pe care, mi-a-mintesc, mi le dicta în copilarie bătăuşul Orbilius, dar mă minunez numai că ele trec drept reuşite şi frumoase şi nu mult le lipseşte pentru a fi desăvîrşite. Daca straluceşte întîmplator o expresie cuviincioasă ori un vers puţin mai armonios, e nedrept să preţuim şi să vindem opera întreagă" [3]. Două secole după Horaţiu talmăcirea lui Andronicus pare a fi cu totul uitată şi necunoscuta, iar Aulus Gellius menţionează ca o raritate bibliografica un exemplar descoperit în biblioteca din oraşul Patras [4].

Reprezentaţiile teatrale sunt inaugurate la Roma în anul 364 î. d. H. în urma unui dezastru naţional şi au de scop să liniştească şi să îndeparteze mînia zeilor. Aceste jocuri de scenă continuă apoi, după cît se pare, în mod regulat şi înfaţişează obişnuitele producţii dramatice naţionale improvizate în grabă şi lipsite în bună parte de valoare artistica: versurile fescenine, atelana şi aşa numita *satura*. La festivităţile romane (*ludi Romani*) din Septemvrie 240 î. d. H. se reprezintă însă pentru prima oară o tragedie şi o comedie

1. O. RIBBECK, *Geschichte der römischen Dichtung* I, Stuttgart, Cotta, 1887, p. 16: „Eine notdürftige Handwerkerarbeit! wie ein hölzerner Götze nach dem Modell eines edlen marmornen Götterbildes mit der Axt zurechtgehauen".

2. CICERO, *Brutus* 18,71 et Odyssia Latina est sic tamquam opus aliquod Daedali et Livianae fabulae non satis dignae, quae iterum legantur.

3. HORAŢIU, *Epistole* II, 1, 69—75.

4. GELLIUS XVIII, 9,5 offendi enim in bibliotheca Patrensi librum verae vetustatis Livi Andronici, qui inscriptus est Odysseia.

www.digibuc.ro

cu subiecte greceşti [1]. Autorul sau mai bine zis traducătorul acestor piese este Livius Andronicus, iar gestul său constitue un pas atît de însemnat şi de revoluţionar, încît evenimentul rămîne memorabil şi trece după aceea drept actul de naştere al literaturii latineşti artistice. Inovaţia se impune în mod definitiv şi începînd din acest an teatrul cult după modelul grecesc devine o realitate şi o necesitate pentru aristocraţia şi poporul de rînd din Roma. Livius este în acelaş timp autor şi actor. Avînd roluri importante şi lungi şi fiind chemat în repetate rînduri pe scenă, se spune că şi-a pierdut cu timpul vocea şi că cerînd îngăduinţă publicului a rînduit un tînăr sclav să cînte alături de flautist partea ce i se cuvinea, iar el executa numai gesturile la sunetul muzicii" [2]. Noi nu cunoaştem astăzi decît cîteva versuri răzlețe şi titlurile a opt tragedii (*Achilles*, *Aegisthus*, *Aiax mastigophorus*, *Andromeda*, *Danae*, *Equos Troianus*, *Ino* şi *Tereus*) şi trei comedii (*Gladiolus*, *Ludius* şi *Verpus*). Subiectele fac parte din repertoriul obişnuit al tragediei greceşti şi sunt imitate sau traduse după cei trei tragici mari: Eshyl (*Aegisthus*), Sofocle (*Aiax*, *Tereus*) şi Euripide (*Andromeda*, *Danae*, *Ino*). Tălmăcirea este foarte liberă, mai mult o prelucrare, iar constatarea aceasta se desprinde din lectura unui scurt fragment din *Aiax* pentru care avem şi originalul grecesc: „Lăudăm virtutea, dar ea se topeşte mai repede ca zăpada de primăvară".

Praestatur laus virtuti, sed multo ocius
verno gelu tabescit [3].

Două versuri din *Aegisthus* ne înfăţişează o sugestivă scenă marină: „Atunci gloata zburdalnică şi cîrnă a lui Nereus, la sunetul muzicii, începe a mişuna veselă în jurul corăbiilor".

Tum autem lascivum Nerei simum pecus
Ludens ad cantum classem lustratur.

---

1. CICERO, *Brutus* 18,72; *Cato Maior* 14,50; *Tuscul.* I, 1,3; GELLIUS XVIII, 21,42 primus omnium L. Livius poeta fabulas docere Romae coepit.
2. T. LIVIUS VII, 2,8.
3. SOFOCLE, *Aias* 1266.

www.digibuc.ro

In tragedia *Equos Troianus* întâlnim un scurt fragment de *canticum* în versuri cretice: „Dă-mi acest sprijin pe care ți-l cer, pe care ți-l implor: întinde-mi mîna, ajută-mă"!

Da mihi hasce opes
Quas peto, quas precor:
Porrige, opitula!

Piesele lui Livius au distrat și emoționat un timp poporul cu „severitatea lor plăcută"[1], dar au fost apoi repede depășite și înlăturate de către producțiile ulterioare ale lui Plaut și Terențiu. Din lipsă de interes, ele n'au mai fost copiate și au dispărut cu vremea. Ni s'au păstrat în mod indirect, citate de către alți scriitori, numai 42 de versuri din tragedii și 7 din comedii. Comedia *Gladiolus* avea ca punct de plecare una din piesele intitulate Ἐγχειρίδιον alcătuite de Menandru, Philemon sau Diphilos. Ea înfățișa, probabil, tipul soldatului fanfaron, temă reluată mai tîrziu cu o incomparabilă măestrie de către Plaut. Un vers care ni s'a păstrat prezintă o ripostă la tiradele și laudele exagerate ale militarului: „Cu cine te-ai luptat, cu puricii, cu ploșnițele sau cu păduchii? Răspunde-mi".

Pulicesne an cimices an pedes? responde mihi

Activitatea dramatică a lui Livius pare a fi fost încurajată și sprijinită de către oficialitate. Reprezentațiile teatrale au la început o înaltă semnificație religioasă, iar rolul lor politic nu poate fi trecut cu vederea într'un stat cu tendințe autoritare și militariste. Poetul este un simplu „tehnician" care furnizează textul și un specialist în arta jocului de scenă, care își închiriează serviciile ale organizatorilor oficiali de jocuri publice. Statul roman se află în acest timp într'o perioadă de zbucium intern și extern. Primul război punic (264—241) impune numeroase sacrificii și lipsuri, iar al doilea război punic (218—201) vine cu atîtea nenorociri

1. CICERO, *De legibus* II, 39 (theatra) quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis.

www.digibuc.ro

şi peripeţii neaşteptate, încît încrederea poporului şi mentalitatea conducătorilor sunt grav atinse şi zdruncinate. De aceea observăm că sentimentul religios sporeşte, iar animozităţile dintre bogaţi şi săraci slăbesc şi se uită. In anul 249 se prăznueşte la Roma prima sărbătoare seculară. Poporul se află însă în plin război, copleşit de greutăţi şi într'o situaţie desperată. Faptul acesta determină pe organizatorii festivităţilor (*decemviri sacrorum*), în urma consultării cărţilor sibiline, să hotărască următoarele: „Războiul împotriva Cartaginei nu poate fi dus sub auspicii prielnice decît dacă se rînduesc timp de trei zile şi trei nopţi jocuri în cinstea lui Dis şi a Proserpinei şi li se cîntă un imn în răstimpul dintre sacrificii" [1]. Ştim astăzi dintr'o aluzie indirectă a istoricului Titus Livius că autorul acestui imn religios este Livius Andronicus [2]. Puţin mai tîrziu, în anul 240, se sărbătoreşte în chip solemn sfîrşitul glorios al primului război punic şi începutul supremaţiei politice în Mediterana. Jocurile comemorative capătă o amploare deosebită, iar Andronicus înfăţişează pe scenă pentru prima oară piese alcătuite după model grecesc. In sfîrşit poetul nostru, în amurgul vieţii, ajunge din nou interpretul năzuinţelor şi nădejdilor naţionale în anul 207, în timpul celui de-al doilea război punic, cînd Hanibal pustieşte şi terorizează pămîntul italic. Nenorocirile şi nemulţumirile se ţin lanţ, iar semnele şi ajutoarele zeilor nu se arată deloc prielnice. De aceea, ne spune istoricul Titus Livius: „Preoţii iau hotărîrea ca 27 tinere fecioare să străbată oraşul şi să cînte un imn. In timpul cînd se găsesc adunate în templul lui Iuppiter Stator şi învaţă imnul alcătuit de Livius, un trăznet loveşte templul reginei Iunona de pe Aventin. Cele 27 de fecioare îmbracă atunci haine lungi şi străbat oraşul, cîntînd imnul în cinstea reginei Iunona, imn poate vrednic de laudă pe vremea aceea de primitivitate poetică, dar pentru timpul nostru ar fi grosolan şi lipsit de

1. CENSORINUS, *De die natali* XVII, 8 şi PSEUDO-ACRO în comentarul său la HORAŢIU, *Carmen saeculare* 5.

2. T. LIVIUS XXXI, 12,5.

www.digibuc.ro

artă, daca ni s'ar cînta din nou. In for, procesiunea se opri, fecioarele îşi trecură în mîni un cordon şi după ce-şi potriviră sunetul vocii cu bătaia piciorului, începură" [1]. Compus, probabil, după un model grecesc, imnul lui Livius rămîne o manifestare ocazională şi nu are consecinţi asupra literaturii. Importanţa lui nu stă atît în valoarea artistica şi literară, cît în semnificaţia politică şi naţională. Ştim din alt izvor că la Roma lucrurile începură să meargă mai bine. Ca răsplată pentru osteneala poetului şi ca o încununare a întregii sale activităţi artistice i se pune la dispoziţie de către Stat templul zeiţei Minerva de pe Aventin, unde scriitorii şi actorii vor putea de aici înainte să se întîlnească şi să-şi păstreze veniturile [2]. Asociaţia poeţilor şi a actorilor (*collegium scribarum histrionumque)* devine o corporaţie legală şi durează multă vreme, deoarece ştim că după mai bine de un secol poetul Accius ajunge aici un membru cu deosebită autoritate [3].

Tot pe timpul lui Livius Andronicus iau naştere şi doua producţii poetice anonime în versuri saturnice (*Carmen Priami* şi *Carmen Nelei)*, din care nu ni s'au păstrat decît cîteva rînduri. Prima pare a avea elemente de înrudire cu Odiseia, iar a doua cu tragedia lui Sofocle intitulată *Tyro.* Ambele sunt o continuare a poeziei epice de origine populară şi reprezintă, probabil, ultimele încercări de poezitare a faptelor şi virtuţilor strămoşeşti cuprinse în aşa numitele *carmina convivalia.*

Gnaeus Naevius (c. 275–201 î. d. H.), al doilea poet latin, este mai bine înzestrat din punct de vedere artistic şi dovedeşte mai multă independenţă în raporturile cu oamenii. Născut undeva în Campania, el ia parte ca soldat şi cetă-

1. T. LIVIUS XXVII, 37,7 carmen in Iunonem reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si referatur ..

2. FESTUS, p 333 O. M. publice attributa est ei in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac dona ponere; in honorem Livi, quia is et scribebat fabulas et agebat.

3. VALERIUS MAXIMUS III, 7,11.

www.digibuc.ro

ţean liber la primul război punic şi se stabileşte apoi la Roma, unde îşi începe în anul 235 î. d. H. cariera de scriitor cu reprezentări de piese în faţa poporului. Mîndru, plin de temperament şi observator atent al realităţilor sociale, Naevius îndrăzneşte să se ridice împotriva potentaţilor zilei, biciuind cu asprime abuzurile şi moravurile politice ale clasei stăpînitoare. Nimic nu-l poate abate dela pasiunea pentru adevăr şi libertate, după cum ne lămureşte el însuşi prin mijlocirea unui personaj din comedia *Agitatoria*: „Eu am iubit totdeauna şi am preţuit mai mult libertatea decît banii".

Ego semper pluris feci
potioremque habui libertatem multo quam pecuniam.

In anul 206 Q. Caecilius Metellus este ales consul, iar M. Caecilius Metellus pretor. Poetul glumeşte ironic că numai „întîmplarea a făcut ca Metelii să ajungă consuli la Roma".

Fato Metelli Romae fiunt consules.

Dar oligarhia dela putere nu este dispusă să îndure multă vreme aluziile maliţioase ale unui poet de condiţie umilă, deoarece legile romane interzic atacurile personale în public. Apariţia unui nou Aristofan nu mai este cu putinţă pe pămîntul Italiei. Consulul ripostează energic tot printr'un vers saturnic: „Metelii vor pedepsi cu bataia pe poetul Naevius".

Dabunt malum Metelli Naevio poetae.

Şi ei îşi ţin într'adevăr cuvîntul, deoarece Naevius stă apoi cîtva timp în închisoare. Despre acest fapt ne vorbeşte pe scurt Plaut în *Miles gloriosus*: „Am auzit că un poet latin îşi ţine faţa sprijinită în mîni, iar lîngă el se află în orice clipă doi păzitori" [1]. Aici Naevius compune piesele *Hariolus* „Ghicitorul" şi *Leo*, în care ironia şi atacurile personale par a fi mult mai slabe, deoarece între timp poetul fusese îndem-

1. PLAUT, *Miles gloriosus* 211-212 Nam os columnatum poetae esse inaudivi barbaro, quoi bini custodes semper totis horis occubant.

www.digibuc.ro

nat în mod stăruitor să se „reabiliteze“ [1]. De aceia tribunii poporului au acum un motiv să poată interveni şi reuşesc să-l elibereze. Intr'o comedie din ultimii ani Naevius atinge cu săgeţile sale şi pe P. Scipio Africanus, unind gluma şi caricatura cu lauda şi admiraţia pentru învingătorul lui Hanibal şi omul cel mai cult al timpului: „Chiar şi acela care a condus cu braţul său în mod glorios acţiuni strălucite, iar faptele sale sunt vii şi cunoscute în zilele noastre, singurul care se înalţă mai presus decît toţi în faţa popoarelor: ei bine, şi pe el l-a scos într'un rînd tatăl său dela ibovnică, numai cu o manta pe dinsul“.

> Etiam qui res magnas manu saepe gessit gloriose,
> cuius facta viva nunc vigent, qui apud gentes solus praestat,
> eum suus pater cum pallio uno ab amica abduxit.

Atitudinea poetului a displăcut, probabil, multora. Un ecou al nemulţumirilor se prelungeşte pînă tirziu în epoca lui Cicero, care spune [2]: „Ce poate fi mai lipsit de ruşine ca acest Naevius“? Poetul moare în exil la Utica în anul 201 sau 200, lăsînd în urmă o operă literară bogată şi variată: comedii, tragedii, drame istorice şi o epopee naţională întitulată *Bellum Poenicum* „Războiul punic“.

Spre deosebire de Livius Andronicus, care este poet tragic, Naevius arată mai mult interes pentru comedie, iar înclinarea aceasta pare a fi o consecinţă a temperamentului său expansiv şi a spiritului său realist şi satiric. Astfel el compune mai bine de 33 de comedii din care nu cunoaştem astăzi decît titlurile şi aproximativ 130 de versuri razleţe. Unele au nume greceşti şi sunt, probabil, imitate sau chiar traduse din greceşte: *Acontizomenos* „Cel care se aruncă“, *Agrypnuntes* „Cei care veghiază“, *Colax* „Linguşitorul“, *Commotria* „Femeia de serviciu“, *Glaucoma* „Boala de ochi“, *Stalagmus* „Scurgerea“, *Stigmatias* „Sclavul însemnat cu fierul roşu“, *Technicus* „Oratorul abil“, *Triphallus*. Altele

1. GELLIUS III, 3,15 cum in his... fabulis delicta sua et petulantias dictorum, quibus multos ante laeserat, diluisset.

2. *De oratore* II, 61, 249 quid hoc Naevio ignavius?

www.digibuc.ro

BIBLIOTECA MUNICIPIULUI

poartă titluri latineşti şi par să aibă strînse legături cu teatrul italic din epoca preliterară: *Agitatoria*, *Apella* „Femeia din Apulia", *Carbonaria*, *Clamidaria* „Cămaşa", *Corollaria* „Florăreasa", *Dolus* „Viclenia", *Figulus* „Olarul", *Hariolus* „Ghicitorul", *Leo* „Leul", *Nervolaria*, *Paelex* „Ţiitoarea", *Personata* „Femeia cu mască", *Proiectus*, *Quadrigemini* „Cei patru gemeni", *Tarentilla* „Fetiţa din Tarent", *Testicularia*, *Tunicularia*, etc. Intîlnim aici pentru prima dată nume formate cu ajutorul sufixului adjectival *-aria*, o inovaţie care va fi adoptată mai tîrziu de Plaut în titluri răsunătoare ca *Aulularia* „Comedia oalei" şi *Asinaria* „Comedia măgarilor". Rolul femeii ocupă o situaţie privilegiată, deoarece teatrul latin era făcut în primul rînd pentru bărbaţi. Maliţiozitatea autorului, uşoară şi superficială de altfel, ia faţă de dînsa un ton hotărît şi aspru, care desvălue desamăgiri şi resentimente puternice. Iată, de pildă, un pasaj din comedia *Tarentilla*: „Niciodată nu va ajunge vreo femeie cu desăvîrşire credincioasă bărbatului care o iubeşte, şi nici prea blîndă şi supusă".

> Numquam quisquam amico amanti amica nimis fiet fidelis,
> Nec nimic morigera et devota quisquam erit.

Nepotrivirea de gusturi şi antagonismul latent dintre bărbat, şi femeie îşi găsesc un ecou în comedia *Agitatoria*: „Parcă-i făcut, ceea ce vreau eu, nu vrei tu şi ceea ce nu doresc eu, îţi place ţie".

> Quasi dedita opera quae ego volo ea tu non vis,
> quae ego nolo ea cupis.

Intîlnim în *Tarentilla* portretul unei femei tinere şi frumoase care se pricepe să-şi păstreze simpatiile şi să cochetezе în acelaş timp cu mai mulţi îndrăgostiţi, dînd nădejdi şi arătîndu-se binevoitoare cu fiecare: „Ca şi cum ar fi la dans, ea aleargă din mînă în mînă şi petrece cu toţi. Unuia îi face semne cu capul, altuia cu ochiul; iubeşte pe unul, dar se întreţine cu celălalt. In timp ce-şi are mîna ocupată într'o parte, atinge cu piciorul pe altul. Arată cuiva inelul,

www.digibuc.ro

dar cu buzele chiamă pe altcineva ; cîntă împreună cu unul, dar schiţează cu degetul cuvinte pentru altul".

Quase in choro ludens datatim dat se et communem facit.
Alii adnutat, alii adnictat, alium amat, alium tenet
Alibi manus est occupata, alii percellit pedem,
Anulum dat alii spectandum, a labris alium invocat,
Cum alio cantat, at tamen alii suo dat digito litteras.

Naevius nu se mărgineşte numai să traducă sau să prelucreze teatrul atenian, respectînd personajele şi decorul. Alături de comedia de tip grecesc (aşa numita *fabula palliata*, în care actorii poartă haina greacă *pallium*), el inaugurează un gen nou de comedie, în haină italică şi cu întîmplări luate din trecutul naţional sau din vieaţa romană de toate zilele. Actorii înlocuesc vestmîntul grecesc *pallium* cu *toga* romană, iar piesa primeşte mai tîrziu în terminologia didactică numele de *fabula togata*. In ea se întîlnesc foarte des aluzii comice la persoane şi evenimente contemporane sau se găsesc exprimate puncte de vedere în legătură cu problemele curente. Astfel Naevius ne înfaţişează pe locuitorii din Praeneste şi Lanuvium cu predilecţiile lor locale şi cu mîncările lor favorite, ne introduce în atelierul pictorului Theodotus care pictează lari dansînd, ne arată pe Scipio în conflict cu tatăl său sau ne prezintă tineri îndrăgostiţi de curtezane cheltuind departe de casă averea părinţilor :

Ubi isti duo adulescentes habent
Qui hic anteparta patria peregre prodigunt.

Toate aceste trăsături şi atacuri personale cu caracter politic şi social sunt străine comediei de tip burghez din epoca alexandrină imitată de Plaut şi Terenţiu. Ele amintesc mai curînd de Aristofan şi de reprezentanţii comediei vechi din timpul lui Socrate. Curajos, Naevius ia poziţie fermă faţă de lumea din jurul său şi prin entuziasmul, temperamentul şi pasiunea sa pentru adevăr şi libertate reuşeşte să transfigureze şi să prefacă aceste întîmplări prozaice în material poetic, întocmai ca şi Aristofan. Făcînd uz de aliteraţie,

www.digibuc.ro

cu o legitimă mîndrie el ne vestește într'un rînd că va vorbi la sărbătorirea zeului Liber „un limbaj liber".

Libera lingua loquemur ludis Liberalibus.

In domeniul tragediei desfășoară o activitate mai restrînsă, deoarece nu ni s'au păstrat decît 60 de versuri sporadice și șase titluri: *Aesiona*, *Danae*, *Equos Troianus*, *Hector proficiscens*, *Iphigenia* și *Lucurgus*. Desprindem aici imediat tonul grav și solemn, atmosfera de eroism curat și de abnegație, măreția tragică și credința în puterea nemărginită a legilor divine hotărîte de către Destin. Plecînd în luptă, Hector se desparte de tatăl său cu cuvintele atît de frumoase și de potrivite pentru personalitatea venerabilă a bătrînului rege: „Sunt fericit, tată, să primesc laude din partea ta, un bărbat acoperit de laude".

Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato viro.

Un vers semnificativ pentru religiozitatea poetului și a timpului se citește în *Lucurgus*: „Zeii urăsc pe oamenii nedrepți".

Oderunt di homines iniuros.

Un alt vers ne înfățișează concepția justiției imanente, a inaderenței dintre bine și rău, într'o formă lapidară și frumoasa, vrednică de un Eshyl sau Euripide: „Averea strînsă în mod necinstit se va prăbuși în necinste".

Male parta male dilabuntur.

Și pe tărîmul tragediei Naevius nu pierde din vedere că are în fața sa un public roman. De aceea îndrăznește să inoveze și să răspundă nevoilor locale; alături de eroii mitici din ciclul troian sau de personajele înfățișate de cei trei tragici mari ai Greciei aduce pe scenă, pentru prima oară în literatura latină, oameni și întîmplari memorabile din trecutul național. Actorii schimba vestmîntul grecesc cu îmbrăcămintea solemnă a oamenilor de stat și a generalilor romani, *toga praetexta*, iar noua tragedie, drama națională, primește numele de *fabula praetexta* sau *praetextata*. Un ast-

www.digibuc.ro

fel de exemplu este tragedia *Romulus* sau *Alimonium Romuli et Remi* (adică „Hrana, educația lui Romulus și Remus"), în care se găsește dramatizată legenda alăptării celor doi frați de către lupoaică, întemeierea Romei și constituirea unui stat tînăr rezultat din lupta cu un stat îmbătrînit. Piesa aceasta purta, se pare, și numele de *Lupus*, în înțelesul de *lupa* „Lupoaica", și cuprindea între altele și frîntura de dialog păstrată de Cicero în *Cato Maior*: „Spuneți-mi, cum de ați lăsat să se piardă atît de repede republica voastră, un stat atît de puternic ?—Se iviseră oratori proaspeți, tinerei și nepregătiți".

Cedo qui rem vestram publicam tantam amisistis tam cito? Proveniebant oratores novei, stulti adulescentuli.

In tragedia *Clastidium* ni se înfățișează evenimente dramatice din istoria contemporană : consulul M. Claudius Marcellus poartă război împotriva Celților și obține în anul 222 î. d. H. o strălucită izbîndă la Clastidium, în Galia cisalpină, doborînd cu mîna lui proprie pe Virdumarus, conducătorul dușmanilor și săvîrșind acte de eroism care îi asigură la întoarcerea în patrie „o viață fără de moarte".

Vita insepulta laetus in patriam redux.

Folosind în parte materialul poeziei populare din cîntecele bătrînești *(carmina antiqua)* recitate de vechii Romani la ospețe *(carmina convivalia)* și păstrînd versul saturnic al cîntăreților anonimi din epoca preliterară, Naevius scrie spre sfîrșitul vieții o epopee națională despre primul război punic, la care participase odinioară ca soldat și martor ocular. Opera era fructul unei experiențe poetice îndelungate și venia să mîngîie bătrînețele amărîte ale autorului ei, silit să moară departe de Roma, disgrațiat și uitat [1]. Ea cuprindea, se pare, patru sau cinci mii de versuri și constituia un tot continuu, deoarece aflăm că abia mai tîrziu, în secolul al II-lea î. d H., a fost împărțită de către gramaticul C. Octavius Lampadio

1. CICERO, *Cato Maior* 14,49–50 nihil est otiosa senectute iucundius... quam gaudebat Bello suo Punico Naevius !

www.digibuc.ro

în şapte cărţi [1]. Epopeea aceasta exercită o puternică influenţă asupra lui Ennius care o foloseşte în opera sa capitală *Annales* [2] şi se bucură multă vreme de o primire călduroasă. Cicero găseşte în lectura ei tot atîta farmec ca în contemplarea unei statui de Myron *(quasi Myronis opus delectat)*, iar Horaţiu observă că Naevius se află în vremea sa în mîinile şi pe buzele tuturor, întocmai ca un autor contemporan [3]. Poetul îmbină evenimentele istorice pe care le descrie cu trecutul mitic îndepărtat: în primele două cînturi face o largă introducere, înfăţişîndu-ne sfîrşitul Troiei, rătăcirile lui Eneas pe mare, vizita la Cartagina, iubirea nefericită şi moartea Didonei, sosirea la Cume, întemeierea Romei de către Romulus, regii şi faptele cele mai de seamă pînă la izbucnirea primului conflict armat între Romani şi Cartaginezi. Firul conducător şi unitatea epopeei se întemeiază tocmai pe aceste resentimente vechi ale Cartaginei prilejuite de sfîrşitul tragic al Didonei, părăsită de Enea, părintele şi întemeietorul poporului din Laţiu. Atîta timp cît poetul deapănă firul legendei şi înfăţişează lumea fantastică şi plină de poezie a miturilor, reuşeşte cu uşurinţă să se menţină pe înălţimile Heliconului; dar atunci cînd trece la expunerea conţinutului propriu zis, a faptelor războinice şi a întîmplărilor istorice petrecute sub ochii contemporanilor, el devine prozaic şi fără resurse autentice, iar poemul său sfîrşeşte într'o simplă cronică ritmată, care nu se deosebeşte mult de proză analiştilor. Iată un exemplu: „Consulul Marcus Valerius duce o parte din armată în expediţie. Romanii trec în Malta, ard, devastează

1. SUETONIUS, *De grammaticis et rhetoribus* 2: C. Octavius Lampadio Naevii Punicum bellum, quod uno volumine et continenti scriptura expositum divisit in septem libros. — NONIUS, p. 170, 17 M. Sanctra de verborum antiquitate III: quod volumen unum nos lectitavimus, sed postea invenimus septifariam divisum.

2. CICERO, *Brutus* 19,75 nec vero tibi (Ennio) aliter videri debet, qui a Naevio vel sumpsisti multa, si fateris, vel, si negas, surripuisti.

3. HORAŢIU, *Epistole* II, 1,53–54 Naevius in manibus non est et mentibus haeret, paene recens? Adeo sanctum est vetus omne poema.

www.digibuc.ro

şi pustiesc toată insula şi pricinuesc pagube duşmanilor. Rămîn acolo şaptesprezece ani".

Marcus Valerius consul partem exerciti
In expeditionem ducit.
Transit Melitam Romanus, insulam integram omnem
Urit, populatur, vastat, rem hostium concinnat.
Septimum decimum annum ilico sedent.

Alteori prozaismul acesta monoton se însufleţeşte de sentimentul sacrificiului suprem pentru patrie sau de dragostea pentru camarazii aflaţi în primejdie: „Ei preferă să moară acolo decît să se întoarcă acoperiţi de ruşine la cei de un neam cu dînşii".

Seseque ei perire mavolunt ibidem,
Quam cum stupro rebitere ad suos populares.

Sau: „Dacă i-ar părăsi pe cei mai viteji dintre barbaţi, ar fi o mare ruşine pentru poporul roman în faţa noroadelor".

Sin illos deserant fortissimos virorum
Magnum stuprum populo fieri per gentes.

Naevius continuă cu succes pe Livius Andronicus şi înseamnă faţă de acesta un real progres în ceea ce priveşte armonia compoziţiei şi arta versificaţiei, vigoarea şi avîntul inspiraţiei, originalitatea şi curajul de a-şi alege calea sa proprie. Intîlnim la dînsul o mai mare varietate de ritmuri (senare, septenare şi octonare iambice, septenare şi octonare trohaice, versuri anapeste şi cretice) şi o pasiune mai aprinsă pentru arta sa, susţinută totdeauna de un patriotism cald şi sănătos. In alegerea materialului poetic procedează cu mai multă libertate faţă de izvoare şi contopeşte uneori două piese greceşti pentru a realiza o singură comedie latină, impunînd procedeul contaminaţiei folosit într'o largă măsură de urmaşii săi apropiaţi Ennius, Plaut şi Terenţiu. Naevius este un temperament puternic şi neliniştit (*Naevius, qui fervet*, spune un critic literar antic) [1], iubeşte sau urăşte în mod intens şi minuneşte cu predilecţie arma as-

1. VOLCACIUS SEDIGITUS, la GELLIUS XV, 24.

www.digibuc.ro

cuţită a criticii. Fireşte scrisul său constitue abia un început şi cuprinde încă multe lipsuri (Cicero îi reproşează prezenţa asiduă şi supărătoare a hiatului) [1], dar influenţa lui asupra literaturii latineşti este puternică şi continuă pînă în timpul lui Vergiliu, care îl foloseşte în Eneida. Epitaful alcătuit în cinstea poetului de criticul C. Valerius Lampadio sau de învăţatul M. Terentius Varro rămîne o dovadă de popularitatea şi de prestigiul de care se bucură în ochii posterităţii în primele două secole după moarte: „Dacă le-ar fi îngăduit nemuritorilor să-i plîngă pe muritori, Muzele sacre l-ar plînge pe poetul Naevius. Astfel, după ce a fost el încredinţat domniei lui Orchus, cei din Roma au uitat să vorbească limba latină".

Immortales, mortales si foret fas flere,
Flerent divae Camenae Naevium poetam.
Itaque postquam est Orcho traditus thesauro,
Obliti sunt Romae loquier lingua Latina [2].

In lupta pentru cucerirea primatului politic şi economic din timpul războaielor punice, cînd Roma devine din ce în ce mai conştientă de puterea şi de trecutul ei glorios, se ivesc condiţii prielnice şi pentru începuturile istoriografiei. Primii autori fac parte din rîndurile nobilimii cultivate şi sunt însufleţiţi de patriotism şi de dragoste pentru legendă şi pentru elementul miraculos şi fantastic, pe care-l îmbină cu realitatea istorică mai nouă şi realizează o prezentare continuă de fapte şi de întîmplări, dela origini pînă în preajma vremii lor. Ei folosesc scrisul şi opera de istorie ca un mijloc de propagandă, de lămurire şi de intimidare într'o oarecare măsură, ca o armă abilă împotriva neamurilor cucerite şi a întregii lumi civilizate, cărora încearcă să le înfăţişeze în culori vii descendenţa nobilă, trecutul plin de strălucire şi

1. CICERO, *Orator* 45,152 în exemple ca: „Vos, qui accolitis Histrum fluvium atque Algidam" sau „Quam nunquam vobis Grai atque barbari".

2. GELLIUS I, 24, 2.

www.digibuc.ro

vitejia fără seamăn a poporului cuceritor. Primii analişti scriu în greceşte, adică în limba de cultură universală a timpului[1], şi povestesc în ordine cronologică, cu ingenuitate şi concizinne, fără podoabe şi digresiuni, faptele cele mai de seamă, pornind dela căderea Troei, dela Eneas, fiul zeiţei Venus, şi dela Romulus, fiul zeului Marte, şi continuînd pînă la sfîrşitul războaielor punice, pe care le tratează cu mai multă dărnicie, deoarece le cunosc mai bine. Ei îşi sprijinesc documentarea în parte pe tradiţia orală, în parte pe vechile însemnări şi cronici religioase sau pe registrele şi darile de seamă ale înalţilor funcţionari de stat, lărgind într'o bună măsură orizontul preocupărilor şi acumulînd un număr mai mare de fapte. Cei dintîi analişti întregesc şi încheie construcţia modestă a vechilor cronici şi anale, dar nu reuşesc totuşi să se ridice pînă la conceptul de istoriografie artistică deoarece confundă elementul istoric cu cel miraculos, scriu în spirit apologetic şi polemic, nu cunosc tehnica dramatizării şi mînuesc cu stîngăcie mijloacele formale pe care le au la îndemînă. Cicero îi consideră simpli povestitori *(narratores)*, nu istorici adevăraţi, care au datoria să înfăţişeze faptele în lumina raţiunii şi a înlănţuirii cauzale, într'o formă cît mai aleasă cu putinţă *(exornatores rerum)*[2].

Q. Fabius Pictor (*c.* 260–190 î. d. H.), primul analist roman, scrie în greceşte o cronică întitulată *Ρωναίων πράξεις* din care pregăteşte mai tîrziu şi o ediţie latinească pentru folosinţa cititorilor din Italia (*Rerum gestarum libri*). Este un aristocrat învăţat şi face parte din senat, unde susţine cu hotărîre şi căldură lupta de rezistenţă împotriva lui Hanibal. In anul 216, după dezastrul dela Cannae, senatul îl însărci-

1. CICERO, *Pro Archia* 23 Graeca leguntur in omnibus fere gentibus, Latina suis finibus, exiguis sane, continentur.

2. CICERO, *De oratore* II, 12, 51 qui neque tenent quibus rebus ornetur historia modo enim huc ista sunt importata) et dum intellegatur quid dicant, unam dicendi laudem putant esse brevitatem; *De legibus* I, 2, 6 quamquam ex his alius plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti omnes?... id fabulas pueris est narrare, non historias scribere.

www.digibuc.ro

nează cu o misiune oficială în Grecia, la oracolul din Delphi, pentru a întreba şi a afla prin ce rugăciuni şi jertfe ar putea fi înduplecaţi zeii în favoarea Romanilor şi care va fi sfîrşitul atîtor suferinţi şi înfringeri [1]. Faptul acesta arată raporturile strînse cu elenismul şi constitue o dovadă că cel dintîi analist pare a fi un bun cunoscător şi un promovator al noului curent cultural. In cronica sa, plină de fapte şi de erudiţie, mai ales pentru epoca războaielor punice, propune ca dată a întemeierii Romei anul 747 î. d. H. Istoricii ulteriori ca Polybios (201-120), Diodor din Sicilia (secolul I. î.d.H.), Dionysios din Halicarnas (pe vremea lui August) şi Titus Livius îl folosesc şi se exprimă despre dînsul în mod elogios, iar un cercetător modern afirmă că „Fabius este izvorul nostru cel mai de seamă pentru istoria romană veche" [2]. Polybios îl învinueşte că pune prea multă căldură şi patriotism în expunerea războaielor punice, părtinind pe Romani şi micşorînd meritele Cartaginezilor [3].

L. Cincius Alimentus aparţine de asemenea aristocraţiei luminate, intră în senat şi este ales pretor în anul 210, luînd parte în fruntea unei flote la asediul cetăţii Locri în anui 208. In lupta împotriva lui Hanibal se găseşte în primele rînduri şi cade prizonier, fiind remarcat şi apreciat de către comandantul inamic, dar reuşeşte să se întoarcă în patrie. In cronica sa scrisă în greceşte stabileşte ca dată a întemeierii Romei anul 728 î. d. H. Pare a fi ceva mai tînăr decît Fabius Pictor. Reputaţia sa se impune mai greu, iar istoricii ulteriori îl pomenesc mai rar şi cu mai puţine elogii.

BIBLIOGRAFIE

Ediţii critice: Otto RIBBECK, *Tragicorum Romanorum fragmenta*, ed. 3, Leipzig, Teubner, 1897. – Otto RIBBECK, *Comicorum*

1. T. LIVIUS XXII, 57, 5.

2. GUTSCHMID, *Kleine Schriften* V, p. 517, la SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur* I.

3. POLYBIOS I, 14.

www.digibuc.ro

Romanorum praeter Plautum et Syri quae feruntur sententias fragmenta, ed. 3, Leipzig, Teubner, 1898. – *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium* post Baehrens iterum ed. W. MOREL, Leipzig, Teubner, 1927. – E. H. WARMINGTON, *Remains of old Latin*, II, Londra 1936. – M. LENCHANTIN, *Livi Andronici fragmenta*, Torino 1937. – *Historicorum Romanorum fragmenta* collegit disposuit recensuit Hermannus PETER, Leipzig, Teubner, 1883. – *Historicorum Romanorum reliquiae* ed. Hermann PETER, vol. I² 1914, vol. II 1906, Leipzig, Teubner.

Studii speciale: Otto RIBBECK, *Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik*, Leipzig 1875. – M. J. BERCHEM, *De Cn. Naevii vita et scriptis*, Münster 1861. – F. MARX, *Naevius*, în *Sächs. Sitzungsberichte*, Leipzig 1911. – T. B. DE GRAFF, *Naevian studies*, New York 1931. – G. SABBADINI, *Nevio*, Udine 1935. – L. STRZELECKI, *De Naeviano Belli Punici carmine*, Cracovia 1935. – K. W. NITZSCH, *Die römische Annalistik von ihren Anfängen bis auf Valerius Antias*, Berlin 1873. – C. WACHSMUTH, *Einleitung in das Studium der alten Geschichte*, Leipzig 1895. – W. SOLTAU, *Die Anfänge der römischen Geschichtschreibung*, Leipzig 1909. – H. PETER, *Wahrheit und Kunst, Geschichtschreibung und Plagiat im klassischen Altertum*, Leipzig 1911. – M. GELZER, *Römische Politik bei Fabius Pictor*, în *Hermes*, 1933.

www.digibuc.ro

PLAUT

Titus Maccius Plautus (*c.* 255–184 î. d. H.) se naşte în orăşelul Sarsina din Umbria dintr'o familie modestă. Pleacă de timpuriu la Roma, unde încearcă să-şi făurească un viitor mai bun, fiind atras de mirajul şi de succesele politice şi militare ale tinerei capitale italice. Aici îşi găseşte o îndeletnicire lucrativă pe lîngă o trupă de actori, luînd parte la confecţionarea materialului scenic *(in operis artificum scaenicorum)* [1] şi cîştigă în scurtă vreme o sumă însemnată pe care se grăbeşte s'o investească în comerţul internaţional de cereale. Dar timpurile sunt încă întunecate şi transporturile pe apă destul de capricioase : Cartagina pregăteşte războiul de revanşă, iar corăbiile comerciale pot cădea pradă deopotrivă furtunilor, piraţilor sau inamicului de peste mare. Tînărul comerciant îşi pierde încurînd toată averea chivernisită cu trudă în decurs de mai mulţi ani şi se întoarce din nou la Roma, sărac şi împovărat de datorii. Pentru a putea trăi şi plăti datornicii intră în solda unui morar, unde este nevoit să învîrtă rîşniţele de măcinat, adică morile primitive de pe atunci, puse în mişcare de obicei numai de braţele vînjoase ale sclavilor. In clipele de răgaz se ocupă şi cu literatura şi scrie trei comedii ; nu cunoaştem astăzi decît titlurile a două din ele, citate de un erudit din epoca imperială : *Saturio* „Omul cu burta plină" şi *Addictus* „Sclavul pentru datorii". Incercările acestea dau la iveală un ta-

1. GELLIUS III, 3, 14.

www.digibuc.ro

lent puternic şi original, răsplătit încurînd la concursurile publice şi revendicat de scena oficială. Cînd începe a păşi pe drumul glorios al vieţii sale de poet iubit şi apreciat, Plaut se găseşte în preajma vîrstei de patruzeci de ani şi de acum înainte rămîne fără întrerupere în repertoriul teatrului latin, căruia i se consacră cu toată pasiunea timp de aproape treizeci de ani, pînă la moarte. Lipsurile din prima parte a vieţii, lupta grea pentru existenţă şi rătăcirile prin lume fac din el un observator atent al realităţilor sociale, un cunoscător desăvîrşit al limbii de toate zilele, un creator de tipuri şi de caractere cu resurse inepuizabile şi un om de o aleasă cultură literară. El îşi ia materialul plăzmuirii poetice din comedia elenistică şi nu ascunde deloc acest lucru, ci dimpotrivă se grăbeşte să ne spuna că nu are alt merit decît acela de a şti o limbă străină şi de a traduce într'o limbă încă primitivă *(vortit barbare)* piesele unor artişti desăvîrşiţi ca Philemon, Menandru, Diphilos sau Demophilos, a căror acţiune se petrece de obicei la Atena. Dar opera aceasta de strămutare la Roma a comediei greceşti se înfăţişează atît de personală şi atît de pătrunsă de spiritul roman, interpretarea se face cu atîta libertate şi înţelegere a sufletului omenesc şi cu atîta măestrie în mînuirea mijloacelor de expresie, încît Plaut rămîne unul dintre cei mai originali creatori din domeniul latinităţii.

In lunga sa carieră poetică el compune şi reprezintă pe scena romană un foarte mare număr de comedii: după unii 21, după alţii 25, 40, 100 sau chiar 130. Succesul răsunător al acestui teatru creează un curent de emuli şi de imitatori care îi împrumută procedeele şi stilul şi-şi desfac apoi produsele sub eticheta plautină, realizînd venituri importante şi dînd naştere unei literaturi plautinizante foarte întinse. Alteori, se pare, poetul însuşi prelucrează şi stilizează în grabă piesele unor poeţi latini, dîndu-le ceva din vioiciunea şi exuberanţa sufletului său, spre a satisface cererile unei scene care devine din ce în ce mai frecventata şi mai

www.digibuc.ro

căutată [1]. Noţiunile de paternitate literară, de plagiat şi de imitaţie sunt încă destul de vagi şi nu pot constitui o piedică serioasă în calea unei literaturi care abia începe. Necesitatea unui spirit critic şi a unei discriminări obiective se simte abia mai tirziu, cînd ia avînt erudiţia. In decursul secolului al doilea critici literari ca L. Aelius Stilo, Aurelius Opilius, Volcacius Sedigitus, L. Accius, Servius Claudius şi Manilius alcatuesc liste cu piesele autentice şi apocrife, iar pe vremea lui Cicero învăţatul poligraf M. Terentius Varro consacră comediilor lui Plaut un studiu special în care stabileşte pe baza unui examen stilistic 21 de piese autentice, numite după el şi varoniene *(fabulae Varronianae)*, 19 îndoielnice şi 90 apocrife. Nu ni s'au păstrat decît comediile din prima categorie, pe care tradiţia manuscrisă ni le înfăţişează de obicei într'o ordine alfabetică relativă.

Amphitruo este numele unui rege teban care pleacă pe cîmpul de luptă împreună cu sclavul său credincios Sosia. In lipsa lor, Jupiter se îndrăgosteşte de Alcmena, soţia regelui, ia înfăţişarea acestuia şi vine la palat împreună cu Mercurius, care împrumută trăsăturile lui Sosia. Alcmena îi primeşte cu afecţiune, dar între timp sosesc adevăraţii Amphitruo şi Sosia, dînd naştere unor situaţii cu totul neaşteptate şi pline de umor. Poetul înfăţişează zei şi regi alături de sclavi şi oameni de rind, sentimente înalte şi nobile alaturi de echivocuri şi scene umile, realizînd un amestec de tragedie şi comedie, o tragicomedie, după cum se exprimă el însuşi. Ea a fost imitata, între alţii, de Routrou. (*Deux Sosies*, 1634), de Molière (*Amphitryon*, 1668), de scriitorul englez Dryden *(Amphitryon)* şi de Heinrich von Kleist (1807).

Asinaria „Comedia măgarilor" arată priceperea şi devotamentul unui sclav care reuşeşte să smulgă prin viclenie

1. GELLIUS III, 3, 13, neque tamen dubium est quin istaec (comoediae), quae scriptae a Plauto non videntur et nomini eius addicuntur, veterum poetarum fuerint et ab eo retractatae et expolitae sint ac propterea respiciant stilum Plautinum.

www.digibuc.ro

prețul unor măgari vînduți de stăpînul său. Cu banii obținuți vine în ajutorul fiului acestuia, care iubește o tînără sclavă și o răscumpără din robie. Originalul ne este indicat în prolog (10–14): „Comedia aceasta se numește în greceşte *Onagos*. Autorul ei este Demophilus, iar Maccus a tălmăcit-o în latinește. El dorește s'o numească *Asinaria*, dacă nu vă displace. Frumusețea și gluma nu lipsesc în această piesă. Aveți de ce rîde".

Huic nomen Graece Onagost fabulae.
Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare;
Asinariam vult esse, si per vos licet.
Inest lepos ludusque in hac comoedia;
Ridicula res est.

Aulularia „Comedia oalei" cuprinde peripețiile unei oale cu bani și chinurile sufletești ale unui avar. Bătrînul Euclion are fericirea să descopere o comoară. Din această clipă devine bănuitor, fricos și neînțelegător față de toți cei din jurul său. La sfîrșit consimte însa să se despartă de „fericirea" lui și o oferă ca zestre fiicei sale. Spre deosebire de Harpagon, un tip de umanitate bine conturat, Euclion nu este decît un avar de ocazie, un pretext pentru desfășurarea intrigii și a glumei. Comedia lui Plaut a inspirat pe Lorenzo de Medici (L'*Aridosio*, 1536), pe Pierre de Larivey (*Les Esprits*, 1579) și pe Molière (*L'Avare*, 1668).

Bacchides „Cele două Bacchis" sunt două frumoase curtezane, istețe și lipsite de scrupule, care reușesc sa prindă în cursă doi tineri îndrăgostiți. Babacii acestora vin să-și salveze odraslele, dar cad și ei pradă ispitei și farmecului. Cu toții iau loc apoi în jurul mesei comune, deschizîndu-și cu dărnicie inimile și pungile. Comedia pare a fi localizată după Διὸς ἐξαπατῶν „Indoita amăgire" a lui Menandru.

Captivi „Prizonierii" sunt o dramă de iubire paternă, de sacrificiu și de patetism, în care femeia lipsește cu desavîrșire. Batrînul Hegion își redobîndește după multa trudă doi fii aflați în captivitate la inamic, de unde fuseseră vîn-

www.digibuc.ro

duți ca sclavi. Intenția moralizatoare se vădește și din cuvintele lui Plaut însuși care se exprimă astfel prin gura șefului de trupă, în epilog (1029–1034): „Spectatori, piesa aceasta a fost compusă după modelul unor moravuri neprihănite. Nu veți întîlni aici nici mîngîieri lascive, nici intrigă de dragoste, nici expunere de copil mic și nici înșelăciune bănească. De asemenea nu veți vedea un tînăr îndrăgostit care răscumpără o curtezană împotriva voinței tatălui său. Poeții inventează rareori comedii de acest soi, în care oamenii buni învață să devie și mai buni".

Spectatores, ad pudicos mores facta haec fabula est,
Neque in hac subigitationes sunt, neque ulla amatio,
Nec pueri suppositio, nec argenti circumductio.
Neque ubi amans adulescens scortum liberet clam suum patrem.
Huius modi paucas poetae reperiunt comoedias,
Ubi boni meliores fiant.

Imitată de Ariosto (*Suppositi*, 1509) și Calderon dela Barca (*Príncipe constante*).

Casina este numele unei tinere fete părăsite care găsește adăpost în casa lui Lysidamus. Acesta se îndrăgește de ea și o dispută fiului său, intendentului și scutierului. Se trage la sorți și frumoasa străină urmează să devie soția intendentului, dar după peripeții și travestiri hazlii se află că este fiica vecinului și ia de bărbat pe fiul stăpînului, pe care-l iubește cu adevărat. Comedia mai poartă și numele *Sortientes* „Cei ce trag la sorți" și este prelucrată după piesa lui Diphilos intitulată *Κληρούμενοι*. Ea a influențat pe Michiavelli (*Clizia*, 1506) și pe Beaumarchais (*Mariage de Figaro*, 1784).

Cistellaria „Comedia lăditței" are o acțiune complicată unde totul se luminează pe neașteptate prin descoperirea unei lădițe (*cistella*) cu jucării. Aceste obiecte se găsesc în posesiunea unei tinere fete părăsite în copilărie. Ea este recunoscută de părinți, își recapătă libertatea și ia în căsătorie pe bărbatul iubit. Piesa a fost imitată după Menandru și

www.digibuc.ro

reprezentată puțin înainte de sfîrșitul războiului cu Hanibal, la care se face aluzie în cîteva versuri (197–202): „Fiți sănătoși și izbîndiți în luptă dreaptă, după cum ați făcut și pînă acuma. Păstrați-vă prieteniile, vechi și noi, sporiți-vă aliațele prin legi drepte, distrugeți dușmanii, cîștigați-vă glorie și izbîndă, așa fel ca învinșii Cartaginezi să-și primească pedeapsa pe care o merită".

Bene valete, et vincite
Virtute vera, quod fecistis antidhac.
Servate vostros socios, veteres et novos,
Augete auxilia vostris iustis legibus,
Perdite perduelles, parite laudem et lauream
Ut vobis victi Poeni poenas sufferant.

Curculio „gărgărița", viermele lacom din sămînță, este parazitul fără scrupule în jurul caruia se țese toată intriga. Întîlnim obișnuitele personaje plautine: tînăra fată fără părinți, iubitul ei, sclavul șiret, intermediarul meschin și lacom, bancherul, militarul mîndru și incult, bătrîna complice și vițioasă. Răpită de acasă pe cînd era încă mică, rîvnită și amenințată de oameni fără inimă, eroina strabate cu succes prin toate greutățile, își descopere părinții, ajunge liberă și se bucură de acum înainte de iubirea adevarata și împartașită.

Epidicus, un sclav abil, reușește sa stoarcă bani stăpînului său pentru a veni în ajutorul fiului acestuia, îndragostit de o cîntăreață. Tot el îi mai răscumpara și o tînăra sclavă care se dovedește mai pe urmă că este fiica stapînului. Cîntăreața devine soția tînărului, iar sclavul își recapată libertatea. Piesa s'a bucurat de mult succes, de autorul ei nu era totdeauna mulțumit de unii interpreți după cum ne spune în *Bacchides* (214–215): „Dhiar și comedia *Epidicus*, pe care o iubesc ca pe mine insumi, nu poate fi spectacol mai neplăcut, cînd este jucată de Pellio".

Etiam Epidicum, quam ego fabulam aeque ac me ipsum amo,
Nullam aeque invitus specto, si agit Pellio.

Menaechmi, doi frați gemeni despărțiți îndată după naștere, devenind maturi, se caută unul pe altul și se re-

www.digibuc.ro

găsesc în sfîrşit, dar din cauza asemănării desăvîrşite prilejuesc tot felul de farse şi situaţii comice. Motivul este frecvent în comedia din toate timpurile. Reţinem cîteva nume mai cunoscute: Δίδυμοι „Gemenii" şi Ὅμοιοι „Cei de-o seamă" în epoca elenistică, Shakespeare (*Comedy of errors*), Jean Regnard (*Le Ménechmes*, 1705), Carlo Goldoni (*I due gemelli veneziani*), Tristan Bernard (*Les Jumeaux de Brighton*, 1908), Sacha Guitry (*Mon double et ma moitié*), etc.

Mercator „Negustorul" ne prezintă un tînăr uşuratec care încearcă să se reabiliteze prin comerţ. După prima călătorie pe mare se întoarce acasă cu o sclavă frumoasă care-i înăspreşte şi mai mult relaţiile cu familia şi provoacă rivalitatea tatălui său. Piesa este una dintre cele mai slabe şi datează, probabil, din epoca debutului, în jurul anului 212, fiind o prelucrare după Philemon, cum aflăm din prolog (9-10):

> Graece haec vocatur Emporos Philemonis;
> Eadem Latine Mercator Macci Titi.

Miles gloriosus. „Militarul îngîmfat" aduce pe scena visurile de dragoste, izbînda trecătoare şi deziluziile amare ale unui căpitan din Efes. El răpeşte iubita unui tînăr îndrăgostit dar este urmărit şi tras pe sfoară de sclavul acestuia. Nu cunoaştem autorul originalului grecesc, deoarece Plaut menţionează numai titlul (86-87): „In greceşte numele acestei comedii este *Alazon*, iar pe latineşte îi spunem *Ingîmfatul*".

> Alazon Graece huic nomen est comoediae;
> Id nos Latine Gloriosum dicimus.

Tipul militarului lăudăros creat de comedia din epoca elenistică a trecut prin mijlocirea lui Plaut în literaturile moderne, unde îl întîlnim la Rabelais (*Gargantua*), J. A. Baïf (*Le Brave, 1567*), J. Routrou (*Le Pédant joué*), Cyrano de Bergerac (*Agésilan de Colchos*), Scarron (*Jodelet duelliste*), Corneille (*L'Illusion comique, 1636*), etc.

Mostellaria „Comedia fantomelor" readuce pe scenă o figură familiară teatrului plautin: părintele amăgit de pro-

www.digibuc.ro

priul său fiu, care este ajutat de un sclav şiret. Intors în patrie după o lungă absenţă bătrînul tată este prevenit din timp să nu intre în casă, deoarece înăuntru locuesc fantome. In realitate acolo petrece fiul stăpînului, încunjurat de prieteni uşurateci şi de curtezane. Comedia ne pare foarte reuşită şi aparţine, probabil, maturităţii poetului. Ea are ca model una din piesele intitulate Φάσμα „Fantoma" scrise de Menandru, Philemon sau Theognetos Imitata în literaturile moderne de Bentivoglio *(I fantasmi)*, Pierre de Larivey *(Les Esprits)*, Regnard *(Le Rétour imprévu)*, Montfleury *(Le Comédien poète)*, L. Holberg *(Fantoma)* şi Shakespeare *(Taming of the shrew)*.

Persa „Persanul" are din punct de vedere tehnic o situaţie specială, fiind un soi de operetă, înviorată de costume exotice, de cîntece şi dansuri: o farsă bufona jucată în majoritate de sclavi şi destinata mediului umil şi licenţios al acestora Apariţia Persanului, care vine sa vîndă o frumoasă sclavă arabă, nu este decît un truc cu ajutorul caruia un sclav inventiv reuşeşte să-şi procure banii necesari pentru răscumpărarea iubitei.

Poenulus „Cartaginezul" este un tînar răpit din copilărie şi crescut departe de ai săi. El ajunge sa se emancipeze, cunoaşte doua surori sclave şi doreşte sa se căsătorească cu una din ele. Stăpînul însă se opune. Se află mai pe urmă că cele două surori sunt verişoarele sale, rapite de acasa de mici. Soseşte tatăl fetelor şi are loc căsătoria. Compoziţia şi intriga sunt defectuoase, dar ansamblul se menţine prin amănunte vioaie şi caractere pline de naturaleţa. Originalul pare a fi una din comediile cu acelaş titlu scrise de Alexis sau Menandru.

Pseudolus, un sclav şiret şi inventiv, reuşeşte să scape din mînile exploatatorilor o tînără roabă iubită de stăpînul său, dupa ce îndepărtează concurenţa unui militar obraznic. Comedia aparţine bătrineţii poetului şi este una dintre cele mai reuşite. Portretul lui Pseudolus, schiţat în cîteva linii,

www.digibuc.ro

dovedeşte siguranţă şi simţ pentru relief (1218-1220): „Un roşcovan burtos, cu pulpe groase, puţin negricios, cap mare, ochi sclipitori, faţă roşcată şi picioare imense".

> Rufus quidam, ventriosus, crass's suris, subniger,
> Magno capite, acutis oculis, ore rubicundo, admodum
> Magnis pedibus.

Imitată de scriitorul danez L. Holberg (1684-1754) în *Diderich spaima lumii.*

Rudens „Fringhia" ocupă un loc aparte în teatrul plautin. Comedia face loc dramei burgheze, gluma şi rîsul se amestecă cu înduioşarea şi elementul tragic. Două tinere sclave sunt aruncate de valurile mării pe ţărmurile Africii. Nici aici însă nu reuşesc să scape de urmărirea unui stăpîn lacom. Sclavul Gripus pescueşte pe locul naufragiului o valiză, din care atîrnă afară o fringhie. Înăuntru se găsesc obiectele de recunoaştere ale tinerelor fete, care sunt dintr'o familie bună şi liberă Una din ele se căsătoreşte, iar cealaltă se întoarce la părinţi. Originalul aparţine lui Diphilos.

Stichus este numele unui sclav care nu apare decît la sfîrşit şi nu influenţează mult mersul acţiunii. Aceasta pune în relief dragostea şi fidelitatea conjugală a două surori, a căror bărbaţi au plecat după afaceri în ţări străine. După o lipsă îndelungată tatăl fetelor le sfătueşte să-şi aleagă alţi bărbaţi, mai bogaţi, dar una din ele răspunde cu mîndrie (133-134): „Îmi place cerşitorul meu, cum îi place reginei regele ei. Rămîn în timp de sărăcie cu aceiaşi inimă pe care am avut-o în mijlocul bogăţiilor".

> Placet ille meus mihi mendicus: suus rex reginae placet.
> Idem animust in paupertate qui olim in divitiis fuit.

În curînd se întorc bărbaţii lor cu bogăţii mari, o răsplată binemeritată pentru cele două Penelope. Sclavul Stichus oferă un banchet în cinstea semenilor săi. Comedia a fost imitată după *Fraţii (Adelphoe)* lui Menandru şi reprezentată la jocurile plebee *(Ludi plebei)* din anul 200.

www.digibuc.ro

Trinummus „Trei bani" înfăţişează o dramă familiară unde un tînăr risipeşte averea părintească în lipsa tatălui său, plecat în alte ţări după cîştig. Tînărul vinde casa, fără să ştie că într'însa se găseşte o comoară. Noul proprietar, un vecin cumsecade, nu-şi însuşeşte banii, ci îi adaogă la dota surorii risipitorului, sub pretext că a primit aceşti bani dela tatăl ei printr'un călător. Dar se întîmplă că pretinsul călător, plătit cu trei bani pentru a juca acest rol, soseşte în acelaş timp cu tatal fiului risipitor, dînd naştere unei scene plină de haz. Originalul grecesc este „Comoara" lui Philemon. O excelentă prelucrare a dat Lessing, în *Der Schatz* (1750).

Vidularia „Comedia valizei" ni s'a păstrat în stare fragmentară. Intr'un naufragiu tînărul Nicodemus îşi pierde valiza *(vidulus)* cu inelul de recunoaştere al originii sale libere pe care îl găseşte un pescar. Se dovedeşte că tînarul nu este altcineva decît fiul stăpînului la care slujise pînă atunci ca sclav, fără să ştie. Comedia are multe elemente comune cu *Rudens* şi pare a fi prelucrată după *Σχεδία* „Pluta" lui Diphilos.

Comedia nu este fructul introspecţiunii, ci se ridică din mijlocul realităţilor sociale, fiind rezultatul observaţiunii exterioare şi a contactului cu lumea. Risul reprezintă un gest prin care societatea pedepseşte o lipsă de conformism, o mişcare involuntară, o stîngăcie, o pedanterie, un automatism, o deghizare, o haină nepotrivită, un truc, o insociabilitate, un caracter sau un tip de umanitate. Poetul comic nu se observă pe sine însuşi, ci priveşte la cei din jurul său sau împrumută dela alţii: Caragiale este un observator atent al societăţii romîneşti dela sfîrşitul secolului al XIX-lea, Plaut, Terenţiu, Regnard, Goldoni îşi însuşesc mai bucuroşi motive străine, în care s'a acumulat experienţa altora. Molière afirmă undeva în mod sincer şi firesc: „Je prends mon bien où je le trouve". Comedia este astfel punctul unde se concentrează şi se răsfrînge fascicolul de

www.digibuc.ro

lumină care oglindeşte o epocă sau o societate, devenind, potrivit unei definiţii antice, „o imitaţie a vieţii, o oglindă a realităţii şi o icoană a adevărului"[1]. In atmosfera de libertate şi de independenţă a secolului al IV-lea Aristofan şi contemporanii săi biciuesc defectele şi acţiunile omului politic, ale educatorului, filozofului, poetului, femeii şi în genere tot ceea ce se află în strînsă legatură cu binele obştesc. In veacul al III-lea, pe timpul lui Alexandru cel Mare şi mai tîrziu, împrejurările politice schimbate nu mai îngădue atacurile personale directe şi de aceea observăm că poeţii comici coboară în mijlocul vieţii intime şi de familie, creind comedia de intrigă şi de caracter, un fel de reflex al vieţii (*μίμησις βίου*), a cărei model se transmite apoi şi la Roma.

Cuvîntul intrigă purcede din latinescul *tricae* „fleacuri, nimicuri, încurcături". A urzi o intrigă înseamnă a ţese o serie de acţiuni şi de întîmplări, reale sau absurde, unde se găseşte implicat un număr de persoane şi de tipuri, în conflict sau în înţelegere strînsă, dînd naştere unei înscenări verosimile sau paradoxale, care prin neaşteptata şi măestrita ei desfăşurare provoacă rîsul. Comedia lui Plaut nici nu urmareşte altceva, deoarece nu-şi propune ca rezultat un obiect de studiu sau o îndreptare morală, ci se mişcă în deplină libertate în universul unei invenţii pure, fără alt scop decît plăcerea. Acţiunea nu este totdeauna unitară şi susţinută, dar la tot pasul se desprind tipuri fireşti şi pline de vieaţă: părinţi înşelaţi de proprii lor copii, tineri îndrăgostiţi şi uşuratici, sclavi şireţi, hetere inteligente şi fără scrupule, intermediari necinstiţi, militari plini de sine, paraziţi flămînzi, avari, superstiţioşi, linguşitori, etc. Tinerii se găsesc în conflict cu morala şi cu familia, sunt amestecaţi în acţiuni îndrăzneţe şi cheltuesc mult, dar dragostea iese biruitoare şi totul sfîrşeşte de obicei în chip fericit prin căsătorie. Se înţelege, elementul psihologic nu este de adîncime, ci pluteşte

1. CICERO, *De republica* IV, 2 comoedia, imitatio vitae, speculum consuetudinis, imago veritatis.

www.digibuc.ro

la suprafață, fără nuanțe, stereotip: militarul este totdeauna lăudaros (*miles gloriosus*), hetera totdeauna rea (*meretrix mala*), intermediarul totdeauna înșelător (*periurus leno*), sclavul totdeauna șiret (*servulus callidus*). Actorii nu poartă măști, ci peruci și nu se deosebesc decît în mod rudimentar unii de alții: bătrînii au părul alb, tinerii părul negru, sclavii părul roșu [1]. Publicul este foarte amestecat, lipsit uneori de înțelegere artistică și profunzime, atent numai la gluma și cuvîntul de spirit, iar poetul are deseori prilejul să fie nemulțumit de el: „Am mai văzut eu pînă acum asemenea actori de comedie spunînd lucruri bune și fiind răsplătiți cu aplauze pentru sfaturile lor înțelepte împărtășite publicului. Dar după ce spectatorii se despărțiau și se întorcea fiecare la vatra lui, niciunul nu-și mai amintia de îndemnurile celor de pe scenă".

Spectavi ego pridem comicos ad istunc modum
Sapienter dicta dicere atque is plaudier,
Cum illos sapientis mores monstrabant populo.
Sed cum inde suam quisque ibant divorsi domum,
Nullus erat illo pacto ut illi iusserant [1].

Risul se naște uneori din asocierea nepotrivită a două elemente disparate, ca de pildă activitatea pur spirituală a invenției poetice și invenția, procurarea unei sume de bani, care urmează a fi smulsă cu orice preț din nimic, din neant, de către inventivul sclav Pseudolus: „Dar, întocmai ca poetul, care atunci cînd ia în mîini tăbliețele sale de scris, caută lucruri ce nu se găsesc nicaeri pe lume și totuși le găsește, realizînd o aparență de adevăr din ceea ce este minciună, mă voi face acuma și eu poet: deși în clipa de față nu-s nicăeri pe lume, voi isca totuși douăzeci de mine".

---

1. DIOMEDES, în *Gramm. Lat.* I, 489,10 antea galearibus, non personis utebantur, ut qualitas coloris indicium faceret aetatis, cum essent aut albi aut nigri aut rufi.

1. *Rudens* 1249-1253.

www.digibuc.ro

Sed quasi poeta, tabulas cum cepit sibi,
Quaerit quod nusquamst gentium, reperit tamen,
Facit illud veri simile quod mendacium est,
Nunc ego poeta fiam: viginti minas,
Quae nusquam nunc sunt gentium, inveniam tamen [1].

Acelaşi efect îl are amestecul seriosului cu gluma, apariţia comicului şi a uşurinţii într'un cadru solemn şi rigid, din care nu mai rămîne decît o parodie. Parodia este unul dintre procedeele cele mai frecvente ale poetului comic şi Plaut nu scapă niciun prilej spre a preface într'o glumă orice situaţie serioasă. Iată, de pilda, parodia epitalamului, momentul cel mai solemn, al trecerii pragului, cînd mireasa păşeşte într'o vieaţă nouă iar mirele îi face urari pentru viitor: „Ridică-ţi cu grijă picioarele la trecerea pragului, tînăra mea mireasa. Incepe această călatorie într'un ceas bun. Să fii totdeauna mai presus decît bărbatul tău. Puterea ta să-l întreaca, să-ţi rapui bărbatul şi sa ajungi biruitoare, iar glasul tău şi poruncile tale să stăpînească fara împotrivire. Bărbatul să te îmbrace, iar tu să-l despoi. Zi şi noapte nu uita, roguţe, să urzeşti viclenii împotriva bărbatului tău".

Sensim super attolle limen pedes, mea nova nupta.
Sospes iter incipe hoc, ut viro tuo
Semper sis superstes,
Tuaque ut potior pollentia sit,
Vincasque virum victrixque sies,
Tua vox superet tuumque imperium;
Vir te vestiat, tu virum despolies.
Noctuque et diu ut viro subdola sis,
Opsecro, memento [2]

Alteori întîlnim parodia stilului tragic, a atitudinii severe într'un cadru incompatibil şi discrepant care produce ilaritate: „Sunt pierduta, sunt pierduta; toată m'am istovit, toată. Inima mi-i moartă de frică, madularele îmi tremură, nenorocita de mine! Nu ştiu unde să caut şi sa găsesc un spri-

1. *Pseudolus* 401–405.
2. *Casina* 815–824

www.digibuc.ro

jin, un adăpost, o scăpare sau o mînă de ajutor. Ce lucruri ciudate văzut-am adineaori petrecîndu-se în casă, într'un chip atît de ciudat! Ce îndrăzneală nemaipomenită şi grozava"!.

Nulla sum, nulla sum; tota, tota occidi.
Cor metu mortuumst, membra miserae tremunt.
Nescio unde auxili, praesidi, perfugi,
Mi aut opum copiam comparem aut expetam.
Tanta factu modo mira miris modis
Intus vidi, novam atque integram audaciam [1].

In societatea elenistică, şi mai tîrziu la Roma, sentimentul religios este slab şi se manifestă numai în exterior, într'un cult formalist şi sever. Comedia din acest timp poate fi un indiciu de lipsa de religiozitate şi evlavie, iar uşurinţa cu care poeţii vorbesc de zei rămîne concludentă. O nuanţă de ironie şi de neîncredere, amestecată cu maliţiozitate şi cuvinte umflate, străbate din stihurile în aparenţă cucernice destinate mulţimii: „Cînd te îndrăgesc zeii, mori de tînăr, în toată puterea, întreg la simţuri şi la minte".

Quem di diligunt
Adulescens moritur, dum valet, sentit, sapit. [2].

„Răi sunt oamenii care vorbesc de rău pe cei buni. Tu nici pe zei nu-i cruţi; nu faci bine".

Mali sunt homines qui bonis dicunt male.
Tu dis nec recte dicis; non aequom facis [3].

„In multe şi minunate chipuri îşi bat joc zeii de oameni şi minunate pilde le arată în visurile lor. Nici cînd dorm nu-i lasă in pace".

Miris modis di ludos faciunt hominibus,
Mirisque exemplis somnia in somnis dant,
Ne dormientis quidem sinunt quiescere [4].

---

1. *Casina* 621–626.
2. *Bacchides* 816–817.
3. *Ibid.* 118–119.
4. *Rudens* 593–595.

www.digibuc.ro

„Acesta slujește acum acasă la tatăl său și tatăl său nu știe nimic; căci zeii ne au pe noi oamenii ca pe niște mingi".

Hic nunc domi servit suo patri nec scit pater;
Enim vero di nos quasi pilas homines habent [1].

Alteori se înalță un lirism senin și sublim, care ne face să uităm spectacolul tern și banal și ne transpune în cea mai curată atmosferă de tragedie și de patetism: „Zeii sunt bogați, zeilor le aparțin avuțiile și mărirea; noi sărmanii oameni suntem doar o biată jucărie înzestrată cu suflet; îndată ce-l pierdem, cerșitori sau putrezi de bogați, ne înfățișam cu aceleași drepturi pe malurile Acheronului, după moarte".

Di divites sunt, deos decent opulentiae
Et factiones; verum nos homunculi,
Salillum animae, qui quom extemplo amisimus,
Aequo mendicus atque ille opulentissimus
Censetur censu ad Acheruntem mortuus [2].

Amestecul pateticului cu burlescul, a sublimului cu vulgarul și trivialul, a tragicului cu comicul, a divinului cu umanul, a sentimentelor curate și sincere cu bufonerii și jocuri de cuvinte formează una din trăsăturile caracteristice ale comediei plautine. În mijlocul unei scene hazlii ne trezim pe neașteptate în fața unui spectacol cu desăvîrșire grav și înalțător pe care spectatorul nu știe de multe ori dacă trebue să-l ia în serios sau nu. Multe din aceste comedii sunt drame autentice, deși intenția autorului este să distreze și să placă. Unul din elementele pătrunse de simțire și de lirism este rugăciunea. Iată, de pildă, cîteva frînturi dintr'un imn de slavă adresat lui Neptunus: „Stăpînului mărilor și prea puternicului frate al cerescului Jupiter, Neptunus, și valurilor sărate, slavă și mulțumire le aduc, fericit și plin de bu-

1. *Captivi* 21–22.
2. *Trinummus* 447–451.

www.digibuc.ro

curie. Le mulţumesc că m'au ţinut în puterea lor împreună cu avutul, cu destinul şi cu vieaţa mea, înlesnindu-mi întoarcerea de pe meleagurile lor în patria şi în mijlocul zidurilor oraşului meu de naştere".

Salsipotenti et multipotenti Iovis fratri aetherei Neptuno,
Laetus, lubens laudes ago, et grateis gratiasque habeo, et fluctibus salsis,
Quos penes mei potestas, bonis meis quid foret, et meae vitae,
Quom suis me ex locis in patriam urbisque moenia reducem faciunt[1].

Sau implorarea patetică a zeului suprem: „Jupiter, tu care aperi şi hrăneşti neamul omenesc, tu care ne înlesneşti un trai şi o viaţa adevărată, tu cel în puterea caruia se află nădejdile de vieaţă ale oamenilor de pretutindeni, fă rogute, din această zi o zi de mîntuire pentru ostenelile mele: copilelor de care am fost despărţit ani dearîndul şi pe care le-am pierdut din ţară pe cînd erau încă mici, harazeşte-le darul libertăţii! Arată-mi că există răsplată pentru credinţa cea neînfrîntă".

Juppiter qui genus colis alisque hominum, per quem vivimus vitalem aevom,
Quem penes spes vitae sunt hominum omnium, da diem hunc sospitem, quaeso,
Rebus meis agundis, et quibus annos multos caruí quasque e patria
Perdidi parvas, redde is libertatem, invictae praemium ut esse sciam pietati[2].

Lipsa de religiozitate şi dărîmarea treptată a vechilor ideologii şi a statelor independente greceşti după apariţia lui Alexandru cel Mare produc o nivelare în care individul este lasat pe seama lui însuşi iar societatea suferă mari transformări spirituale şi materiale. Din poezia lui Plaut se desprinde uneori un pesimism amar şi o mare lipsă de încre-

1. *Trinummus* 777-780.
2 *Poenulus* 1187-1190.

www.digibuc.ro

dere în destinul omului pe pămînt: „Bieţii oameni, cît de neputincioşi sunt, cînd mă gîndesc".

Homunculi quanti sunt, cum recogito [1].

„Cum sunt lucrurile omeneşti, nimic nu este veşnic din ceea ce avem".

Ut sunt humana, nihil est perpetuum datum [2].

„Nimeni nu se bucură de o fericire veşnică".

Nulli est homini perpetuum bonum [3].

„Soarta omenească ne plămădeşte şi ne constrînge cum vrea; pe mine care eram liber m'a făcut sclav, prăvălindu-mă de pe treapta cea mai de sus la cea mai de jos".

Fortuna humana fingit artatque ut lubet;
Me qui liber fueram servum fecit, e summo infimum [4].

Nu numai omul de rînd, ci şi filozofia timpului abandonează credinţa în nemurirea sufletului susţinută cu un secol mai înainte de către Platon. Moartea nu poate înspăimînta pe cel care nu mai găseşte satisfacţii în lumea aceasta, ci constitue un refugiu în neant. Un erou a lui Plaut exclamă: „Primeşte-mă la tine, Moarte, ca pe un prieten binevoitor".

Recipe me ad te, Mors, amicum et benevolum [5].

Deoarece „după moarte nu este în moarte niciun rău de care să mă tem".

Post martem in morte nihil est quod metuam mali [6].

Din comedia elenistică purcede fără îndoială şi mila pentru omul simplu şi sărac, aşa cum rezultă din corul pes-

1. *Captivi* 51.
2. *Cistellaria* 194.
3. *Curculio* 189.
4. *Captivi* 304–305.
5. *Cistellaria* 639.
6. *Captivi* 741.

www.digibuc.ro

carilor în *Rudens*: „In toate privinţele oamenii săraci trăiesc greu, mai ales acei care nu cîştigă nimic şi n'au deprins niciun meşteşug. De nevoe trebue să se mulţumească cu ceea ce au acasă. Iar cît despre noi, judecînd numai dupa podoaba asta de îmbrăcăminte, vă puteţi da seama cam cît de bogaţi suntem. Undiţele şi trestiile acestea ne sunt tot cîştigul şi toată învăţătura. Ne strîngem aici în fiecare zi, din oraş, să ne căutăm loc de păşune în mare; iată ce ne serveşte drept exerciţiu de gimnastică şi de palestră. Prindem arici de apă, melci, stridii, scoici, urzici de mare, midii, plaguze cu dungi. Apoi trecem la pescuitul cu undiţa şi cu mîna printre stînci Ne scoatem hrana din mare. Dacă nu ne surîde norocul şi nu prindem cîţiva peşti, ne întoarcem tăcuţi acasă, muraţi şi udaţi binişor, şi ne culcăm fară să îmbucăm nimic. Iar cum astăzi marea este puternic rascolită de furtuna, n'avem nicio nădejde. Dacă nu prindem cîteva scoici, de buna seamă rămînem nemîncaţi. Să ne îndreptăm acum inimile catre slăvita noastră zeiţă Venus spre a ne trimite azi ajutorul ei binecuvîntat",

Omnibus modis qui pauperes sunt homines miseri vivunt,
Praesertim quibus nec quaestus est nec didicere artem ullam.
Necessitate quicquid est domi id sat est habendum.
Nos iam de ornatu propemodum ut locupletes simus scitis.
Hisce hami atque haec harundines sunt nobis quaestu et cultu.
Cottidie ex urbe ad mare huc prodimus pabulatum;
Pro exercitu gymnastico et palaestrico hoc habemus.
Echinos, lopadas, ostrias, balanos captamus, conchas,
Marinam urticam, musculos, placusias striatas.
Postid piscatum hamatilem et saxatilem adgredimur.
Cibum captamus e mari. Si eventus non evenit
Neque quicquam captum est piscium, salsi lautique pure
Domum redimus clanculum, dormimus incenati.
Atque ut nunc valde fluctuat mare, nulla nobis spes est;
Nisi quid concharum capsimus, incenati sumus profecto.
Nunc Venerem hanc veneremur bonam, ut nos lepide adiuverit hodie [1]

1. *Rudens* 290-305.

www.digibuc.ro

Versul este simplu, fără podoabe. Deşi încorsetat de constrîngerile ritmului, el se desfăşoară în aparenţă în deplină libertate, asemenea prozei. Proza artistică a lui Platon sau Democrit, afirmă Cicero, cuprinde mai multă poezie, mai mult avînt şi mai mult artificiu decît stihurile poeţilor comici [1]. Prozaismul acesta este pe masura conţinutului, deoarece comedia, spune Cicero, răsfrînge vieaţa de toate zilele, banală sau sublimă: „Aceste ficţiuni ale poeţilor n'au alt scop, îmi închipui, decît să ne înfăţişeze prin mijlocirea altor persoane moravurile noastre proprii, făcîndu-ne să vedem imaginea vieţii de toate zilele" [2]. Plaut se distinge uneori printr'un realism autentic, unde natura şi omul antic străbat pînă la noi în culori vii şi naturale. El excelează mai ales în prezentarea omului simplu, a mediului vulgar şi tern, a atmosferei de mahala. Iată, de pildă, indignarea unui erou împotriva limbuţiei dela tîrg: „Nimic mai comun, mai lipsit de obraz, mai făţarnic, mai limbut, mai îndrăzneţ în cuvinte şi mai josnic decît orăşenii sedentari şi bîrfitori din fire. Şi eu îmi pun mintea cu ei pînă într'acolo că iau în seama vorbele lor mincinoase. Îşi dau aere că ştiu totul, deşi nu ştiu nimic. Ştiu ce are fiecare pe suflet sau ce are să aibă de acum înainte. Ştiu ce i-a şoptit la ureche regele reginei; ştiu ce a vorbit Jupiter cu Junona; lucruri neîntîmplate în trecut sau în viitor, ei totuşi le ştiu. Că lauda sau învinuesc pe oricine, pe drept sau pe nedrept, puţin le pasă: numai să ştie tot ce le trece prin cap... Dacă s'ar cerceta în mod amănunţit pînă la izvor temeinicia vorbelor, spunînd fiecare de unde le-a auzit, iar cînd nu s'ar dovedi pe deplin acest lucru, s'ar aplica bîrfitorului o bună pedeapsă cu amenda şi bătaie, dacă s'ar proceda aşa, ar fi spre binele tuturor. Puţini ar mai rămînea aceia care ar spune că ştiu ceeace nu ştiu şi s'ar pune odată un capăt bîrfelii fără rost".

1. *Ora or* 67... incitatius feratur et clarissimis verborum luminibus utatur..

2. *Pro Rosc. Amer.* 47.

www.digibuc.ro

Nihil est profecto stultius, neque stolidius,
Neque mendaciloquius, neque argutum magis,
Neque confidentiloquius, neque periurius,
Quam urbani adsidui cives, quos scurras vocant.
Atque egomet me adeo cum illis una ibidem traho,
Qui illorum verbis falsis abceptor fui:
Qui omnia se simulant scire, nec quidquam sciunt.
Quod quisque in animo habet, aut habiturus est, sciunt.
Sciunt id, quod in orem rex reginae dixerit;
Sciunt id, quod Juno fabulata est cum Iove;
Quae neque futura, neque facta, illi tamen sciunt.
Falsen' an vero laudent, culpent, quem velint,
Non flocci faciunt: dum illud, quod lubeat, sciant...
Quod si exquaeratur usque ad stirpe ab stirpe auctoritas,
Unde quidquid auditum dicant, nisi id adpareat,
Famigeratori res sit cum damno et malo:
Hoc ita si fiat, publico fiat bono.
Pauci sint faxim, qui sciant, quod nesciunt:
Obclustoremque habeant stultiloquentiam [1].

Aluziile la societatea romană contemporană şi la evenimentele politice de actualitate sunt rare: cîteva atacuri discrete împotriva parţialităţii edililor în distribuirea recompenselor literare [2], justiţia sumară şi brutală a poliţiei de noapte [3], încarcerarea poetului Naevius [4], lupta dela Zama [5]. In *Curculio* regisorul arată publicului unde poate fi întîlnit cineva la Roma şi cu acest prilej ne înfăţişează un tablou interesant al oraşului [6].

Dar comedia elenistica şi Plaut cunosc bine nu numai exteriorul şi aparenţele, ci patrund adînc în interiorul sufletului omenesc, pe care îl prezinta cu maestrie şi amanunte surprinzătoare. „Ar fi bine ca oamenii să aibă o oglindă nu numai pentru faţă spre a-şi privi chipul, ci şi pentru a-şi

1. *Trinummus* 178–190, 196–201.
2. *Amphitruo* 72–74.
3. *Amphitruo* 153–157.
4. *Miles gloriosus* 209–212.
5. *Casina* 87–88; *Cistellaria* 199–202.
6. *Curculio* 466–484.

www.digibuc.ro

putea cerceta cuprinsul inimii. Privind, ar cugeta apoi la vieaţa pe care au dus-o în tinereţe. Cred că lucrul acesta nu le-ar putea fi decît de folos".

Non oris causa modo homines aequum fuit
Sibi habere speculum, ubi os contemplarent suum,
Sed qui perspicere possent cordis copiam:
Ubi id inspexissent, cogitarent postea,
Vitam ut vixissent olim in adulescentia.
Fuit conducibile hoc quidem mea sententia [1].

Reţinem observaţia subtilă privitoare la pudoare şi la falsele scrupule ale unora: „Cei mai mulţi oameni se ruşinează cînd nu trebue şi sunt lipsiţi de ruşine tocmai atunci cînd s'ar cuveni şi ar fi bine să le fie ruşine".

Plerique homines, quos cum nil refert pudet,
Ubi pudendum est ibi eos deserit pudor,
Quom usust ut pudeat [2].

Sclavul Gripus găseşte pe malul mării, după un naufragiu, o valiza plina cu lucruri de valoare. Din ea atîrnă afară o frînghie lungă. Bucuros şi fericit ridică valiza şi se îndreaptă spre casă, tîrînd după dînsul frînghia în timp ce-şi făureşte visuri mareţe de viitor: „Acum iata ce am de gînd sa fac, iată planul meu: mă duc frumuşel şi cu iscusinţă la stapînul meu şi îi fagăduesc pe rînd şi pe nesimţite bani pentru rascumparare, ca să fiu liber. Indată ce sunt liber îmi fac rost de o moşioară, de casă şi de sclavi; apoi încep negoţ pe apă cu corabii mari; voi ajunge rege între regi. Pe urmă, pentru a mă distra, îmi construesc o corabie şi procedez întocmai ca Stratonicus: mă primblu din oraş în oraş. După ce ajung un om mare şi cunoscut, ridic o cetate măreaţă, căreia îi dau numele meu, Gripus, în amintirea renumelui şi faptelor mele, rînduind acolo o împărăţie mare".

1. *Epidicus* 382-388.
2. *Epidicus* 166-167.

www.digibuc.ro

Nunc sic faciam, sic consilium est: ad erum veniam docte atque astu,
Pauxillatim pollicitabor pro capite argentum, ut sim liber.
Iam ubi liber ero, igitur demum instruam agrum atque aedis, mancipia;
Navibus magnis mercaturam faciam atque imitabor Stratonicum.
Oppida circumvectabor
Ubi nobilitas mea erit clara,
Oppidum magnum communibo:
Ei ego urbi Gripo indam nomen,
Monimentum meae famae et factis,
Ibi qui regnum magnum instituam [1].

Dar stăpînul adevărat se afla din întîmplare în apropiere şi băgă de seamă că ceva se mişca şerpuind printre arbuştii de pe ţărm: era frînghia ce atîrna din valiza lui Gripus. Îi facu acestuia semn sa se apropie şi sa depuna în mînile sale lucrurile găsite. Toata construcţia plina de mareţie, de idealism şi de amor propriu se surpa dintr'odata în neant, asemenea planurilor ambiţioase, dar mult mai puţin himerice ale lăptăresei din fabula lui La Fontaine.

Eroii lui Plaut fac uneori reflexii privitoare la educaţie şi la natura liberă a omului. Sentimentul libertaţii şi al egalităţii este fructul copt al spiritului cosmopolit şi libertin din epoca elenistică şi sună destul de straniu pe scena societaţii aristocratice şi militariste dela Roma: „Toţi suntem liberi la naştere şi fiecare din noi năzueşte spre libertate. Sclavia este mai rea decît orice nenorocire, decît orice moarte. Pe cine-l urăşte Iupiter, pe acela îl face mai întîi sclav".

Omnes natura parit liberos,
Et omnes libertati natura student.
Omni malo, omni exitio peior servitus:
Et, quem Iuppiter odit, servom hunc primum facit [2].

In *Trinummus* ni se vorbeşte de lupta interioara pe care trebue s'o ducem în tinereţe între datorie şi pasiune, cu dorinţa de a asculta, asemenea lui Hercule la rascruce, de

1. *Rudens* 928-935
2. *Aulularia* 808-811.

www.digibuc.ro

glasul celei dintîi [1]. Deoarece omul este asemenea unei clădiri frumoase şi bine construite: cînd nu se iau măsuri la timp, incuria, ploile şi timpul rod pe incetul şi distrug clădirile cele mai solide şi mai durabile [2]. Dar condiţia actuală a pedagogului, a educatorului, spune Plaut, este dintre cele mai precare şi mai neglijate. Şi întocmai ca predecesorul său Aristofan, poetul se refuziază în trecut, cînd educaţia era îngrijită şi formarea viitorului cetăţean se făcea în condiţiile cele mai bune [3].

Cultul prieteniei a înflorit cu precădere în şcoala lui Epicur, fiind un reflex al individualismului timpului. El a găsit fără întîrziere ecou în comedie: „Nimic mai plăcut pentru om decît un prieten adevărat".

Nil homini amicost opportuno amicius [4].

Deoarece: „Este adevărată vorba care spune că unde sunt prieteni este şi avere".

Verum est verbum, quod memoratur: ubi amici, ibidem opes [5].

Dar termenii se pot rasturna şi experienţa de toate zilele ne dovedeşte că prieteniile se razimă de multe ori pe temelia şubreda a interesului şi a averii: „Pe măsură ce-şi stringe omul avere, are şi prieteni. Cînd averea îi este statornica, îi sunt statornici şi prietenii; cînd averea se destramă şi se prapădeşte, i se prăpădesc şi prietenii. Averea creeaza prieteniile".

Ut cuique homini res paratast, perinde amicis utitur.
Si res firma, (item) firmi amici sunt; sin res laxe labat,
Itidem amici conlabascunt. Res amicos invenit [6].

Resortul cel mai de seamă al comediei plautine, sufletul

1. *Trinummus* 262-269.
2. *Mostellaria* 85-128.
3. *Bacchides* 419-434.
4. *Epidicus* 425.
5. *Truculentus* 834.
6. *Stichus* 520-522.

www.digibuc.ro

ei, este dragostea. Iubirea face să se miște și să capete viață lumea aceasta de fantoșe și de tipuri vagi la început, care se conturează treptat, capătă pentru noi individualitate și interes pe măsură ce pășește pe scenă zeul suveran și irezistibil al Amorului. Prefacerea adînca din sufletul îndrăgostitului, stîngăcia, atitudinea distrată, mărinimia sau elocvența lui neobișnuita sunt elemente care ies din comun, distrug conformismul cu viața și prin noutatea lor neașteptata produc rîsul. Indrăgostitul poate deveni personaj de tragedie, dar se mișcă într'o lume atît de deosebită de a omului normal, încît alunecă foarte ușor pe panta ridicolului și a comicității. Plaut este un psiholog desavîrșit și reușește să exprime cele mai fine nuanțe, alaturînd momente disparate și punînd față în față situații inedite, din care se desprinde pe neașteptate un umor bogat și continuu. Reflexiile serioase se amestecă cu naivitatea, cu platitudinea, cu grotescul, ating uneori sublimul sau se prăvălesc în vulgaritate, dar intriga se susține totdeauna vioaie și spectatorul rămîne înlănțuit pînă la sfîrșit. „Indragostitul nu este niciodata un vorbitor atît de iscusit, încît să poată spune tot ce se cuvine în sprijinul cauzei sale".

Nullus usquam amator adeost callide
Facundus, quae in rem sint suam ut possit loqui [1].

„Cine iubește, chiar dacă îi e foame, n'are poftă de mîncare".

Qui amat, tamen hercle si esurit, nullum esurit. [2].

„Da, într'adevar dragostea cuprinde din belșug și miere și fiere. E dulce cînd o guști, dar plină de amaraciune după ce te saturi".

Namque eo stor amor et melle et felle est fecundissimus.
Gustui dat dulce; amarum ad satietatem usque oggerit [3].

1. *Mercator* 35–36.
2. *Casina* 795.
3. *Cistellaria* 69–70.

www.digibuc.ro

Starea sufletească a îndrăgostitului devine prilej de zîmbet sau ilaritate: „Aşa-i dragostea, nabădăioasă, ca o maşină de aruncat pietre: nimic nu aleargă şi nu zboară mai repede ca dînsa. Strică şi înnebuneşte minţile oamenilor. Cînd primeşte îndemnuri mai multe îi place mai puţin, iar cînd n'o îndeamna nimeni da buzna. Doreşte tocmai ceea ce nu are, iar cînd are, nu mai vrea. Cine caută s'o alunge îi cade în braţe, iar cine o ajută, o opreşte. Grozavă boala să ajungi oaspetele lui Cupidon".

Ita est amor, balista ut iacitur: nihil sic celere'st neque volat.
Atque is mores hominum moros et morosos efficit.
Minus placet, magis quod suadetur; quod dissuadetur, placet.
Quom inopia'st, cupias; quando eius copia'st, tum non velis.
Ille qui abspellit, is compellit; ille qui consuadet, vetat.
Insanum'st malum in hospitium devorti ad Cupidinem [1].

Alteori sentimentul pare sincer şi framîntările eroului creeaza o atmosferă de tragedie: „Imi închipui ca dragostea a născocit mai întîi în omenire mijloacele de tortură. Banuiala aceasta o desprind din fiinţa mea, acasă, n'o caut în altă parte, deoarece depăşesc şi las în urmă pe toţi oamenii prin chinurile inimii. Mă framînt, mă zbucium, ma zbat, mă chinuesc, sunt torturat pe roata iubirii, mă prapădesc, bietul de mine; sunt dus, purtat de ici colo, sfîşiat, sfîrtecat; aşa de întunecate îmi sunt mintea şi sufletul. Unde sunt, nu sunt; unde nu-s, acolo mi-i inima. Aşa-mi sunt gîndurile toate. Ceea ce-mi place, nu-mi mai place. Iata cum îşi bate joc de mine iubirea, şi de sufletul meu obosit: ma împinge din urma, mă poarta, ma chiama, mă duce cu sine, mă ţine pe loc, ma momeşte, se arată darnică. Ceea ce-ţi da, nu-ţi dă; te ia numai în rîs Ceea ce te-a sfătuit cu o clipă mai înainte, acuma te îndeamnă să nu mai faci; ceea ce ţi-a interzis, îţi flutură acum pe dinaintea ochilor. Se poartă cu mine întocmai ca o mare furtunoasă: în aşa chip îmi sfîşie ea inima

1. *Trinummus* 625-630.

www.digibuc.ro

bolnavă de dragoste, şi dacă nu m'am prăpădit bietul pînă acuma, sunt totuşi pierdut şi sfîrşitul nu mi-i departe".

Credo ego amorem primum apud homines carnificinam commentum.
Hanc ego de me conieçturam domi facio, ni foris quaeram,
Qui omnis homines supero antideo cruciabilitatibus animi.
lactor, crucior, agitor,
Stimulor, vorsor
In amoris rota, miser exanimor,
Feror, differor, distrahor, diripior;
Ita nubilam mentem animi habeo.
Ubi sum, ibi non sum,
Ubi non sum, ibi est animus.
Ita mi omnia sunt ingenia.
Quod lubet, non lubet iam id continuo.
Ita me Amor lassum animi ludificat,
Fugat, agit, appetit, raptat, retinet,
Lactat, largitur.
Quod dat non dat; deludit.
Modo quod suasit dissuadet;
Quod dissuasit, id ostentat.
Maritumis moribus mecum expetitur:
Ita meum frangit amantem animum,
Neque, nisi quia miser non eo pessum,
Mihi ulla abest perdito pernicies[1].

Înălţimea eterată a stării sufleteşti constrastează cu mediul tern şi cuvintele banale ale personajelor vulgare într'o înlănţuire continuă de contradicţii care susţin mereu umorul. Un tată de familie, fiul acestuia, grăjdarul şi intendentul duc o luptă surdă în jurul unei tinere fete pripăşită în casă din pruncie şi ajunsă nubilă. Intendentul crede că prada îi va cădea pînă la urmă în braţe şi-şi descarcă sarcastic năduful în prezenţa grăjdarului: „Te vom zăvori binişor în pervazul ferestrei, de unde ai să poţi asculta în voie cum am s'o ciugulesc şi cum ea are să mă mîngîie, spunîndu-mi: «Sufleţelule, scumpul meu Olympion, viaţa mea, mierea mea dulce, fericirea mea, lasă-mă să-ţi sărut ochişorii, dragostea

1. *Cistellaria* 203-224.

www.digibuc.ro

mea; lasă-mă, rogu-te, să te iubesc, bucuria zilelor mele, puiul meu de vrabie, porumbelul meu, iepurașul meu». Și în timp ce-mi va spune cuvintele acestea, tu care ești bun de spînzurat te vei zbate acolo în părete ca șoarecele în capcană".

Concludere in fenestram firmiter,
Unde auscultare possis, quom ego illam ausculer.
Quom mihi illa dicet: mi animule, mi Olympio,
Mea vita, mea mellilla, mea festivitas,
Sine tuos ocellos deosculer, voluptas mea,
Sine, amabo, te(d) amari, meus festus dies,
Meus pullus passer, mea columba, mi lepus.
Quom mi haec dicentur dicta, tum tu, furcifer,
Quasi mus im medio parieti vorsabere [1].

Mîngîierile și cuvintele de dragoste sunt un amestec de concret și abstract, de spirit și materie, de prețios și banal, totul pe același plan, din care nu poate să nu rezulte risul. Iată cum se adresează un îndrăgostit către iubita sa: „Inima mea, nădejdea mea, prăjitura mea de miere, dulceața, hrana, bucuria mea".

Cor meum, spes mea,
Mel meum, suavitudo. cibus, gaudium [2].

In altă parte asistăm la un soi de serenadă. Un tînăr sosește tîrziu noaptea la ușa iubitei sale și bagă de seamă ca lacătul este tras. Urmează o imprecație, fără îndoială însoțită de muzică: „Zăvoarelor, ei zăvoarelor, mă închin cu bucurie, îmi sunteți dragi și vă doresc, vă rog din tot sufletul, dați ascultare unui îndrăgostit, prea scumpelor; prefaceți-vă de dragul meu în dansatori italici, săriți, jucați, rogu-vă, și scoateți-mi-o afară pe aceea pe care o iubesc și care mi-a supt ultima picătură de sînge, nefericitul de mine. Dar uite cum dorm blestematele de zăvoare și nici gînd n'au să se miște de dragul meu! Văd bine că nu vreți să-mi faceți deloc pe plac".

1. *Casina* 132–140.
2. *Bacchides* 22–23.

www.digibuc.ro

Pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens,
Vos amo, vos volo, vos peto atque obsecro :
Gerite amanti mihi morem, amoenissumi ;
Fite causa mea ludii barbari,
Sussilite, obsecro, et mittite istanc foras,
Quae mihi misero amanti ebibit sanguinem
Hoc vide ut dormiunt pessuli pessumi,
Nec mea gratia commovent se ocius !
Respicio nihili meam vos gratiam facere [1].

In mediul umil şi licenţios al sclavilor sensualitatea mult timp înlănţuită se revarsă unctuos în cuvinte mieroase şi aprinse Un sclav povesteşte confraţilor sai despre o petrecere, la care asistă şi stăpînul său, cu muzică, mîncare bună, vin, curtezane şi dragoste : „Iată dece trebue să-şi îndulcească omul viaţa ; aici sunt cuprinse toate plăcerile, toată fericirea : îmi închipui ca prin asta ne apropiem în măsura cea mai mare de zei. Caci atunci cînd îndragostitul îşi îmbrăţişeaza iubita, cînd îşi atinge buzele de buzele ei gîngaşe, cînd se prind unul cu altul şi-şi unesc limbile într'o dulce sarutare, cînd pieptul i se zbate de apăsarea unui sîn delicat sau, dacă vrei, cînd trupurile lor se contopesc în unul singur...".

Hoc est homini quam ob rem vitam amet :
Hic omnes voluptates, in hoc omnes venustates sunt :
Deis proxumum esse arbitror.
Nam ubi amans complexust amantem, ubi labra ad labella adiungit,
Ubi alter alterum bilingui manifesto inter s e) prehendunt,
Ubi mamma mammicula oprimitur, aut, si lubet, corpora
conduplicant ..

In entuziasmul său pripit tînărul îndrăgostit renunţă la orice pentru dragoste : „Regilor, păstraţi-vă regatele, şi voi bogaţilor, bogăţiile ! Păstraţi-vă pentru voi onorurile, vitejiile, luptele şi războaiele ! Cît timp nu mă invidiaza nimeni, să-şi păstreze fiecare pentru sine tot ce are" !

1. *Curculio* 147-155.
2. *Pseudolus* 1256-1264.

www.digibuc.ro

Sibi sua habeant regna reges, sibi divitias divites,
Sibi honores, sibi virtutes, sibi pugnas, sibi proelia ;
Dum mi abstineant invidere, sibi quisque habeant quod suum est [1].

Tinerii lui Plaut sunt adevărate temperam nte mediterraniene : sensuali, risipitori, lipsiți de prevedere, galagioși. Pasiunea se revarsă în chip teatral în exterior prin acțiuni și vorbe răsunatoare, deoarece : „Un îndragostit nu găsește placere decît atunci cînd face prostii".

Non iucundum est, nisi amans facit stulte .

Femeia nu ne este înfățișata în culorile cele mai simpatice. E adevarat ca nu întîlnim de cele mai multe ori decît curtezana, abilă, frumoasa, dar nesentimentala și foarte calculata. Societatea grecească izgonise femeia cinstita în ghineceu, la treburile casei și creșterea copiilor, ținînd-o departe de orice preocupari mondene. Locul ei a fost luat de hetera scump platita și exploatatoarea fără scrupule. De aceea nu este de mirare că poezia comică o ataca fara milă. „Am auzit că un vechi poet ar fi scris într'o tragedie : două femei sunt mai rele decît una singură. Și așa este".

Antiquom poetam audivi scripsisse in tragoedia
Mulieres duas peiores esse quam unam ; res itast [2].

Femeia n'are inimă.

Nam cor non potest, quod nulla habet [3].

E lacomă ca marea [4], cheltuește mult cu moda [6], își pierde prea mult timp cu baia [7], se pricepe totdeauna să nege [8] și își urmărește cu tenacitate prada : „Într'adevăr nu

1. *Curculio* 178–180.
2. *Pseudolus* 238.
3. *Curculio* 591–592.
4. *Miles gloriosus* 786.
5. *Truculentus* 531–533.
6. *Epidicus* 226–234.
7. *Truculentus* 293–296.
8. *Miles gloriosus* 187—194.

www.digibuc.ro

există ostaş, pedestraş sau călăreţ, care sa aibă atîta îndrăzneală, atîta încredere în sine ca femeia cînd vrea".

Neque eques neque pedes profectost quisquam tanta audacia
Qui aeque faciat confidenter quicquam quam mulier facit [1].

Se îmbracă prea încet şi te face totdeauna s'o aştepţi: „Nu'ncape îndoială, femeia s'a născut din zăbavă. Căci orice alta zăbavă poftești, dintre zăbavele care te zabovesc, e mai mică decît zăbava pricinuită de o femeie. Socot că la ele zabava s'a făcut obicei".

Mulier profecto natast ex ipsa Mora:
Nam quaevis alia quae morast aeque mora
Minor ea videtur quam quae propter mulieremst.
Hoc adeo fieri credo consuetudine [2].

Dar învinge prin persistenţă: „Femeia aceea ar fi în stare sa înduioşeze o piatra pentru a se face iubită".

Illa mulier lapidem silicem subigere, ut se amet potest [3].

Femeia cinstită, stăpîna casei sau tînăra fata de familie sunt scutite de atacurile brutale şi se bucură de mai multă înţelegere: „Femeia măritată fară voia ei est un duşman pentru barbat".

Hostis est uxor invita quae viro nuptum datur [4].

Ea se plînge uneori de ingerinţele barbatului şi de motivul că nu poate avea în dragoste drepturi egale cu ale lui din cauza prejudecăţilor sociale [5]. La rîndul său bărbatul o învinueşte de lipsă de cochetărie: „Multe sunt neajunsurile femeilor, dar cel mai mare dintre toate este faptul că ele se arată prea încrezute şi-şi dau prea puţină osteneală sa placă barbaţilor".

---

1. *Miles gloriosus* 464–465.
2. *Miles gloriosus* 1292–1295, în traducerea d-lui N. I. Herescu.
3. *Poenulus* 290.
4. *Stichus* 140.
5. *Mercator* 817–829.

www.digibuc.ro

Multa sunt mulierum vitia; sed hoc e multis maximumst,
Quom sibi nimis placent minusque addunt operam ut
placeant viris[1].

Intre ele, femeile duc un război de vorbe fără cruțare, sunt invidioase, își dispută întîietatea, contestă altora orice merit, dar mai ales orice... frumuseță. Iată cum loveşte un grup în alt grup, mai zelos, care a reuşit să-o ia înainte, dimineața, în drum spre templu: „Numai femeile cu fața ca noaptea se grăbesc să meargă la sacrificiu în timpul nopții. Inainte ca Venus să se deştepte, ele aleargă grijulii să-i pregătească sacrificiul; deoarece, dacă s'ar întîmpla sa vină în timpul cînd Venus veghiază sunt atît de urîte, încît, fără îndoiala, îmi închipui că ar reuşi să alunge şi pe Venus din templu".

Quae habent nocturna ora, noctu sacrificatum ire occupant.
Prius quam Venus expergiscatur, prius deproperant sedulo
Sacrificare; nam vigilante Venere si venient eae,
Ita sunt turpes, credo ecastor Venerem ipsam e fano fugent[2].

In societatea femeii uşoare se găseşte totdeauna în chip necesar intermediarul meschin şi lacom, detestat şi hulit, dar totuşi căutat şi platit bine. „Intre oameni, neamul codoşilor, dupa mine, e ca muştele, ca ţinţarii, ca ploşniţele, ca păduchii şi ca puricii. Numai ură, răutate şi supărare, fără niciun folos pentru nimeni. Niciun om de treabă nu are îndrăzneala să stea de vorba cu voi în for, iar cine se opreşte să schimbe o vorbă e învinuit de toată lumea, arătat cu degetul, ocărît. Se spune că-şi pierde avutul şi încrederea".

Item genus est lenonium inter homines meo quidem animo
Ut muscae, culices, cimices pedesque pulicesque.
Odio et malo et molestiae, bono usui estis nulli,
Nec vobiscum quisquam in foro frugi consistere audet.
Qui constitit, culpant eum, conspicitur, vituperatur,
Eum rem fidemque perdere, tametsi nil facit, aiunt[3].

1. *Poenulus* 1203-1204.
2. *Poenulus* 320-323.
3. *Curculio* 499-504.

www.digibuc.ro

Fizionomia sa sufleteasca şi exterioara se desprinde şi din numele pe care-l poartă: Ballio „Gazda de petreceri", Batrachos „Broscoiul", Cappadox „Orientalul, omul din Capadocia", Dordalus, Dorio „Ademenitorul cu cadouri", Lycus „Lupul", Labrax „Lupul de mare", Melaenis „Femeia cu sufletul negru", Sannio „Strîmbatura", etc.

O situaţie sociala ceva mai buna are parazitul, individul chemat la masa spre a distra cu glumele sale oaspeţii. Cum ocaziile acestea sunt destul de rare, parazitul duce o existenţa mizerabilă, se vaietă mereu ca sufere de foame şi linguşeşte pe toata lumea spre a putea obţine un loc chiar şi în colţul cel mai umil [1]. Dupa nume, se vede bine ca nimeni nu-l simpatizeaza şi ca reprezinta o plaga: Artotrogus „Linge-blide", Curculio „Gargariţa", Gelasimus „Rînjetul", Lesbonicus „Lesbianul, omul placerilor", Peniculus „Periuţa", Saturio „Omul cu burta plina", etc.

Militarul este un decazut, un desfrînat, un afemeiat şi un fanfaron repede tras pe sfoara. Cuvintele prin care paşeşte pe scena prevestesc, asemenea lui Tartuffe la Molière, amploarea caracterului: „Ingrijiţi-va sa-mi strălucească scutul mai aprig decît razele soarelui pe vreme de seceta. Cînd va fi nevoe, în încăerare, stralucirea lui sa întoarcă repede privirile duşmanilor".

Curate ut splendor meo sit clipeo clarior
Quam solis radii esse olim quom sudumst solent;
Ut, ubi usus veniat, contra conserta manu
Praestringat oculorum aciem in acie hostibus [2].

El doboară într'o zi şapte mii de duşmani şi taie cu o singură lovitura de sabie alţi cincisute, dacă din fericire nu i se toceşte cumva ascuţişul. Poartă nume falnice, pompoase, pline de rezonanţa şi grele de marturia trecutului: Antamoenides, Cleomachus „Gloria luptelor", Pyrgopolinices „Sfarma-

1. *Captivi* 75-91.
2. *Miles gloriosus* 1-4.

www.digibuc.ro

ziduri", Stratophanes „Fala oştirii", Therapontigonus, Polymachi aeroplagides, etc.

Sclavul troneaza ca un rege în comedia lui Plaut. Şiret şi abil, el secundeaza pe tînarul îndragostit şi foloseşte mijloacele cele mai îndraznețe împotriva capului familei, a stapînului sau, deşi ştie foarte bine ca se expune la pedeapsa pe cruce, unde au murit toţi ai lui, parinţii şi stramoşii. Nuanţele de caracter şi de pregatire profesionala se desprind în parte şi din numele pe care le poartă: pedagogul Lydus, „cautătorul de de aur" Chrysalus, inventivul Pseudolus, devotatul Stasimus, Palaestrio Sfîrleazâ, Seledrus Natafleaţa, etc.

Comedia plautina este remarcabila şi prin forma ei, prin posibilitaţile de expresie cu totul excepţionale de care face dovada autorul. Original din provincie, ridicat din mijlocul poporului de jos, trecut prin toate încercarile grele ale vieţii, Plaut stapîneşte cu o inegalabila maestrie tainele limbii latineşti din timpul sau. El cunoaşte bine nu numai limbajul omului simplu, al sclavului, al femeii din mahala, ci şi maniera înalta a celor mai pretenţioase aristocraţii; şi-a însuşit temeinic limba greceasca, îşi potriveşte cuvintele şi frazele pe masura personajelor, face pe un actor sa îndruge cîteva expresii şi propoziţii în limba punica, ştie limba vorbită în Umbria şi este familiar cu dialectele din jurul Romei, reuşind să însufleţeasca cu adevarat o întreaga lume de tipuri şi de individualitaţi care vorbesc limba cea mai fireasca cu putinta. Un procedeu foarte obişnuit de expresivitate este locuţia şi proverbul. Limba poporului mişuna de locuri comune, de formule gata facute, stereotipii, expresii tari, proverbe, în care s'a acumulat o experienţa de milenii. Pentru a da vieţa unui personaj autorul comic îl face sa vorbeasca într'un anumit fel, cu anumite ticuri şi stereotipii, cu anumite expresii preferate care îi creaza o individualitate a lui. Proverbul poate însemna de multe ori un raspuns ocolit, o confirmare, o aluzie, o caracterizare scurtă. El nu este bine gustat şi apre-

www.digibuc.ro

ciat decît în context; totuşi iată cîteva specimene: „Cămaşa este mai aproape decît sumanul".

Tunica propior pallio est [1].

„La ţară fiecare-şi strînge recolta pentru sine".

Sibi quisque ruri metit [2].

„Cine dă un sfat bun e ca şi cum ar ajuta".

Qui monet quasi adiuvat [3].

„Pentru omul priceput un cuvînt ajunge".

Dictum sapienti sat est [4].

„Înţeleptul îşi făureşte singur destinul".

Sapiens... ipse fingit fortunam sibi [5].

„Cine este dispreţuit de ai săi nu se va putea bucura de stima străinilor".

Numquam erit alienis gravis, qui suis se concinnat levis [6]

„Nu-i uşor să sufli şi să sorbi în acelaşi timp".

Simul flare sorbereque haud factu facilest [7].

„Cine nu cunoaşte drumul care duce la mare sa-şi ia călauză un rîu".

Viam qui nescit qua deveniat ad mare,
Eum oportet amnem quaerere comitem sibi [8].

Reflexia empirică capătă uneori valabilitatea de axioma. „Dar ce trist e cînd strîngi numai rău pentru binele pe care l-ai făcut".

---

1. *Trinummus* 1108.
2. *Mostellaria* 799.
3. *Curculio* 460.
4. *Persa* 729.
5. *Trinummus* 320.
6. *Trinummus* 641.
7. *Mostellaria* 791.
8. *Poenulus* 621–628.

www.digibuc.ro

Sed ut acerbum est pro benefactis cum mali messim metas [1].

Locuţia şi stereotipia sunt mijloace excelente de expresivitate: „cauţi nod în papură *(in scirpo nodum quaeris)* [2], duci apă cu ciurul *(imbrem in cribrum geris)* [3], seamănă ca două picături de apă *(sicut lacte lactis similest)* [4],

neque aqua aquae nec lacte est lactis... usquam similius [5];

vinzi pepeni la grădinar *(nugari nugatori postulas)* [6], capul răutaţilor *(periuri caput, sceterum caput)*" [7].

Comparaţia este dură, necruţatoare, rustică: „De atunci o oaie să fi mers la şcoală şi tot ar fi putut deprinde binişor scrisul, dar tu, mare ori mică, n'ai ajuns încă să-mi cunoşti moarea".

Quom interea, credo,
Ovis si in ludum iret, potuisset iam fieri ut probe litteras sciret,
Quom interim tu meum ingenium fans atque infans, nondum etiam edidicisti [8].

Alaturi de frecvenţa diminutivelor *(mulierecula exornatula* „o muieruşcă gatită foc") [9] observăm o predilecţie pentru aliteraţie şi asonanţă, pentru artificiul de cuvinte, pentru jocul şi întîlnirea neaşteptată a sunetelor şi a cuvintelor, care iau uneori proporţia unui adevărat delir: „O stricată încearca să strice pe alta stricată".

Mala malae male monstrat [10].

„Cine-ţi aminteşte prea des sa nu uiţi ceea ce n'ai de gînd să uiţi te face să uiţi totul".

1. *Epidicus* 718.
2. *Menaechmi* 247.
3. *Pseudolus* 102.
4. *Bacchides* 13.
5. *Menaechmi* 1089.
6. *Trinummus* 928.
7. *Pseudolus* 132 şi 1054.
8. *Persa* 172-174
9. *Cistellaria* 306.
10. *Casina* 826.

www.digibuc.ro

Memorem immemorem facit qui monet quod semper memor meminit [1].

„Cine se păzeşte să nu fie înşelat, degeaba se păzeşte şi iar se păzeşte; deşi îşi închipue că se păzeşte, păzitorul cade mai adeseori în cursă".

Qui cavet ne decipiatur, vix cavet cum etiam cavet;
Etiam cum cavisse ratus est, saepe is cautor captus est [2],

„Cînd nu săvîrşesc o greşeală, înseamnă că sunt stăpîn pe mine însumi. Bănuiala încolţeşte în minţile altora. Dacă te-aş banui acum că ai furat cununa de pe capul lui Jupiter aşezat la o mare înălţime pe Capitol, deşi n'ai făcut acest lucru, şi mi-ar plăcea totuşi să te bănuesc, cum ai putea sa mă opreşti să nu te bănuesc"?

Ne admittam culpam, ego meo sum promus pectori:
Subspicio est in pectore alieno sita.
Nam nunc ego si te subripuisse subspicer
Iovi coronam de capite, e Capitolio,
Quod in culmine adstat summo, si id non feceris,
Atque id tamen mihi lubeat subspicarier,
Qui tu id prohibere me potes, ne subspicer [3].

„Caut cui să-i dau de trei ori, cu trei daruri, sub trei forme, în trei chipuri, trei bucurii, trei plăceri, obţinute în trei rînduri, prin trei mijloace, dela trei duşmani, prin înşelăciune, răutate şi vicleníe".

Quaero quoi ter trina triplicia tribus modis tria gaudia
Artibus tribus ter demeritas dem lae itias de tribus
Fraude partas per malitiam, per dolum et falaciam [4].

---

1 *Pseudolus* 940.

2 *Captivi* 255–256.

3 *Trinummus* 60–66.

4. *Pseudolus* 704–705 b. Setea aceasta de artificiu este un indiciu de saturaţie, de trecere spre baroc. Ea se întîlneşte la artiştii cu o excesivă preocupare pentru perfecţiunea formală, pentru efectul de suprafaţă. T. Arghezi, în ziarul *Adevarul* din 19 Noemvrie 1946: „Neînsemnatul autor semnat sub însemnări, are cuvînt să mulţumească".

www.digibuc.ro

Cu o singură excepție, a pescarilor din *Rudens*, comedia lui Plaut nu are cor. Spre a suplini această lipsă, care se datora în parte și unor împrejurări de natură tehnică (locul său era ocupat de spectatorii nobili), Romanii au introdus acompaniamentul muzical al flautistului. Cînd mersul acțiunii se precipită și sentimentele iau o alură neobișnuită, de euforie sau deprimare, de lirism intens sau de uitare de sine și de orgie dioniziacă, intervine muzica vocală sau instrumentală și spectacolul se preface într'o operetă ori revistă. Această tendință se observă mai ales la Plaut, care a reușit să faca din comedia grecească un amestec de operă și revistă, de operetă și vodevil, de reprezentație bufonă și drama de spectacol de bilci și comedie de o înaltă ținută artistică, totul într'o înlanțuire susținută, de pasiuni puternice și intriga deslînată, de cuvinte de spirit, muzică, dans și joc de scena, cu oameni autentici și de neuitat sau cu adevărate marionete, unde fiecare dintre straturile sociale ale Romei putea gasi ceva de reținut sau de admirat. Din necesitățile acompaniamentului muzical și al variației se desvoltă un repertoriu bogat de masuri metrice și de ritmuri, din care reproducem mai jos cîteva exemple. Iambul (v—) apare foarte des, în versuri de șase, șapte și opt cadențe (senare, septenare și octonare), cu un mers pedestru, asemenea prozei, mai ales în dialog. Senarul iambic: „Iubirea este un lucru omenesc și ea ne vine dela zei".

Humanum amarest atque id vi optingit deum [1].

Septenarul iambic, grațios, zburdalnic, cutezător: „Omul pentru alt om e lup, nu om, cînd nu știe cine ești".

Lupus est homo homini, non homo, quom qualis sit non novit [2].

Octonarul iambic: „Pînă acum n'a rostit încă o vorbă nelalocul ei".

---

1. *Mercator* 320.
2. *Asinaria* 495.

www.digibuc.ro

Numquam etiam quicquam adhuc verborum est prolocutus perperam [1].

Troheul (—v) este cadențat, solemn, grav. Septenarul trohaic: „Pentru o femeie măritată, draga mea Selenium, e mai bine cînd iubește un sigur bărbat și-și petrece vieața numai cu acela pe care l-a luat în casătorie. Dar curtezana e asemenea unei cetați mari și înfloritoare: nu poate propași singură, fără concursul unui număr mare de bărbați".

Matronae magis conducibilest istuc, mea Selenium, unum
Amare et cum eo aetatem exigere, cui nuptast semel.
Verum enim meretrix fortunati est oppidi simillima;
Non potest suam rem obtinere sola sine multis viris [2].

Octonarul trohaic: „Cine-i omul care plînge, geme și se lamentează în fața cesei noastre"?

Quinam homo hic ante aedis nostras eiulans conqueritur maerens [3]?

Choriambul (— vv —) reprezintă o fuziune de troheu și iamb: „Dacă n'ai fi tu o rautacioasă și o proasta, o fiară neîmblînzită și insuportabila"!

Ni mala, ni stulta sies, ni indomita imposque animi [4].

Dactilul (—vv) este metrul povestirii și al desvoltarii ample caracteristice epopeei. Tetramentul dactilic catalectic: —„Să știi ce scrie aici.—Mi-e indiferent și nu vreau să știu".

— Ut scias, quae hic scripta sient. — Nihil moror neque scire volo [5].

Anapestul (vv—) apare des în corul tragic și exprimă o stare de de neliniște, de excitare sau de jubilare intensa. Dimetrul anapestic: „Aspră e robia la un om de seama, dar robul unui bogat este și mai nenorocit".

1. *Amphitruo* 248.
2. *Cistellaria* 78–81.
3. *Aulularia* 727.
4. *Menaechmi* 110.
5. *Bacchides* 989 b – 990 a.

www.digibuc.ro

Opulento homini hoc servitus dura est,
Hoc magis miser est divitis servus [1].

Septenarul anapestic: „Cum, nime n'o are? Mă omori. Spune-mi cine-o are? Nu știi"?

Hem, nemo habet horum? occidisti. Dic igitur, quis habet? nescis [2]?.

Octonarul anapestic; „Sunt pierdut, sunt distrus, sunt mort! Unde să alerg, unde să nu alerg? Prinde-l, prinde-l! Pe cine, cine"?

Perii, interii, occidi! Quo curram? quo non curram? Tene, tene! Quem? quis [3]?

Creticul (—v—) arată hotărîrea și energia. Tetrametrul cretic acatalectic: „Mă duc să vă denunț triumvirilor, pe tine și pe fiică-ta; am să vă răpun eu capetele".

Ibo ego ad trisviros vestraque ibi nomina
Faxo erunt; capitis te perdam ego et filiam [4].

Baheul (*bacchius*, *bacchiacus*, v — —) se adaptează, dimpotrivă, încetinelii timoroase, neîncrederii, reflexiei maliţioase, mizantropiei. Tetrametrul bahiac: „Se spune astăzi ca nu s'a putut descoperi niciodată în decursul vremurilor o femeie într'adevar mută".

Nec mutam profecto repertam ullam esse hodie dicunt
mulierem ullo in saeculo [5].

Dialogul vorbit se îmbină cu recitativul declamat și cu aria după cerințele acțiunii și ale dispoziției sufletești. Trecerea dela un metru la altul, dela părțile vorbite la declamație și muzică, este foarte frecventă și nu cunoaște o lege constată, rigidă, deoarece totul depinde de fantazia creatoare a poetului. Cînd tonul este calm și prozaic el întrebuințează

1. *Amphitruo* 166 – 167.
2. *Aulularia* 720.
3. *Aulularia* 713.
4. *Asinaria* 131–132.
5. *Aulularia* 125–126.

www.digibuc.ro

senarul iambic, cînd acțiunea se precipită și pasiunile se înflăcarează folosește septenarul și octonarul iambic sau septenarul și octonarul trohaic și, în sfîrșit cînd atmosfera devine înălțatoare sau deprimantă la maximum scrie în anapești crefici, bahei sau în alte masuri variate. Forma se pliază conținutului și se adaptează la necesitățile lui, la fel ca și în opera lui Shakespeare, care îmbină pe alocuri proza cu versurile albe spre a răspunde varietații de conținut cu o varietate formală adecvată In terminologia critică latinească partea vorbită se numește *diverbium* sau *deverbium*, partea declamata sau însoțită de muzică, *canticum* Proporția dintre *diverbia* și *cantica* este foarte diferită, dupa comedia respectiva. Cele mai bogate în melodii sunt piesele *Casina*, *Persa*, *Pseudolus*, *Rudens*, urmat de *Bacchides*, *Epidicus*, *Menaechmi*, *Mostellaria* și *Truculentus.* Raportul este in genere de $^1/_3$—$^1/_4$ *diverbia* și $^2/_2$—$^3/_4$ *cantica*, pe cînd la poetul Terențiu elementul muzical scade, raportul fiind de $^1/_2$ la $^1/_2$.

Teatrul lui Plaut n'are intenții moralizatoare și nici nu se sprijină pe observația directă și pe adîncirea sufletului omenesc în conflictul de caractere, folosit de Molière; el nu reprezintă nici satira politică și socială în genul comediei lui Aristofan și a contemporanilor săi. Poetul pleacă dela comedia medie grecească (în *Amphitruo* și *Persa*) și mai ales dela comedia nouă din epoca elenistică, unde atacurile și invectivele directe fac loc intrigii ușoare desfășurate în jurul unor evenimente din vieața de toate zilele, cu iluziile și desamagirile ei, avînd ca resort esențial iubirea. Acțiunea se petrece în lumea grecească, de obicei la Atena, și pune în mișcare o serie de personaje aproape convenționale (tînărul îndrăgostit, hetera, sclavul, militarul, medicul, tatăl tînărului, parazitul, intermediarul), a căror fapte și suferinți au o însemnătate general omenească și se pot înțelege oriunde. Plaut își ia materialul din această lume grecească, dar îl combină și îl exprimă potrivit temperamentului său, dînd la

www.digibuc.ro

ivească un produs literar care diferă de poezia lui Menandru şi a semenilor săi. Operînd în deplină libertate, putînd să adaoge, sa taie, să îmbine două piese greceşti deosebite, să inoveze şi să introducă oameni şi atmosferă romană, Plaut îşi creează un instrument în care darurile sale înnăscute (al înscenării, al detaliului şi al stilului) pot găsi expresia cea mai autentică şi mai completă. Dacă construcţia în ansamblul ei suferă uneori de pe urma revenirilor şi a epizoadelor de prisos, în schimb punerea în scenă, dialogul, riposta, gluma, sovoarea expresiilor şi vioiciunea personajelor, adică partea personală a poetului, sunt excelente şi spectatorul de orice nuanţă se simte atras şi transportat într'o lume de iluzii care-i amintesc de viaţa reală şi de suferinţele lui proprii. Dar prin intervenţia frecventă a muzicii (şi a dansului), realitatea de toate zilele apare transfigurată şi se desprinde din contingent, într'un univers aproape fantastic, feeric, unde lipsa de veracitate, contradicţia şi exagerarea nu mai distonează şi nu mai constitue o piedică serioasă în calea iluziei dramatice. Pe de altă parte, răpirile senzaţionale, dispariţiile, naufragiile şi recunoaşterile, fără de care nu se poate concepe comedia romană, nu păreau pe atunci atît de insolite ca astăzi şi nu reprezentau simple maşini de pură convenţie Viaţa antică se desfăşura în oarecare nesiguranţă şi neprevăzut, traiul sclavilor nu putea ademeni pe nimeni şi diferenţele sociale erau mai acuzate decît astăzi. Înşişi poeţii comici duceau uneori o existenţă plină de peripeţii şi de suferinţă: Plaut a învîrtit roata morii, Caecilius a fost sclav, Terenţiu a murit într'un naufragiu. Elementul miraculos, „romanescul" din piesele lor părea simplu şi în firea lucrurilor. De aceea învinuirile nu sunt totdeauna destul de întemeiate şi datoria noastră este să desprindem partea pozitivă a artei plautine, adică verva neîntrecută, precizia detaliului, inventivitatea inepuizabilă de situaţii, de expresii, lirismul, alăturarea neaşteptată a lucrurilor celor mai disparate, din care se degajează brusc un rîs zgomotos şi continuu. Humorul lui

www.digibuc.ro

Plaut nu se bizue pe stabilirea unui raport discret şi imperceptibil aproape, nu este un exerciţiu inefabil al inteligenţei ca în teatrul lui Molière, ci un humor meridional, de cuvinte, plastic şi grotesc. Plaut este înrudit cu Regnard şi Goldoni, reprezentînd un rîs spontan, transparent, fiziologic. Sub rîsul lui Molière şi Caragiale se întrevad grimasa şi amaraciunea, deoarece autorii agită în subsidiar intenţii morale, psihologice si filozofice, din care spectatorul reţine un fond de tristeţă şi de mizantropie. Plaut nu are sensul metafizicului şi nu doreşte să fie un filosof. Viziunea lui e directă, realistă şi picturala. Absenţa oricărei atitudini si indiferenţa morală lasă frîu liber ilarităţii, care ia naştere din nimic, dintr'un joc de cuvinte superficial, dintr'o simetrie uşoară, dintr'o expresie bine plasată, dintr'un refren absurd sau dintr'o disparitate brusca. In domeniul limbii şi al stilului el este un creator miraculos şi poate fi considerat pe drept cuvînt parintele literaturii latineşti artistice. Limba lui e clară, proaspătă, bogata, lipsită de artificiu, accesibilă tuturor claselor sociale: „Expresia însăşi a poporului roman şi imaginea Romei",

vox Romani generis urbisque propia[1].

Ea se pliază cu o uşurinţă admirabilă varietăţii prodigioase de ritmuri şi de melodii din scenele lirice printr'o supleţă care pare firească. Plaut scrie pentru marele public în totalitatea lui; fiecare îl înţelege şi are ceva de reţinut: şi omul simplu, şi orăşeanul mijlociu şi aristocratul cel mai rafinat. El e poetul tuturor. Faptul acesta explică succesul surprinzător al comediei plautine.

Pornind dela postulatul clasic al construcţiei armonioase şi al corespondenţei desăvîrşite dintre fond şi formă, Horaţiu găseşte mai tîrziu exagerate aceste laude. El îi reproşează lipsa de armonie şi graba excesivă spre desnodămînt, în maniera poetului sicilian Epiharm din prima jumă-

1. CICERO, *De oratore* III, 12, 44-45.

www.digibuc.ro

tate a secolului al V-lea şi-l învinueşte că nu se preocupă decît de succesul material al teatrului său:

Gestit enim nummum in loculos demittere [1].

Se zice că poetul şi-ar fi compus singur epitaful, care ne-a fost păstrat de către învaţatul M. Terentius Varro în cartea întîia din opera *De poetis:* „După moartea lui Plaut, comedia se afla în doliu, scena este goală, iar risul, jocul, gluma şi ritmurile fără număr au izbucnit toate în lacrimi".

Postquam est mortem aptus Plautus, Comoedia luget,
Scaena est deserta, dein Risus, Ludus locusque
Et Numeri innumeri simul omnes conlacrimarunt [2].

BIBLIOGRAFIE

Ediţii complete: G. MERULA, Veneţia 1472.— Fr. RITSCHL. - G. GOETZ - G. LOEWE - FR. SCHÖLL, Leipzig 1871 - 1894.—Fr. LEO, 2 vol., Berlin, Weidmann, 1895-1896.—W. LINDSAY, 2 vol., Oxford, Clarendon Press, 1903 ed. 2, 1910).— G. GOETZ - FR. SCHÖLL, 7 vol., Leipzig, Teubner, 1913-1931.—Ediţie cu comentar latinesc, J. L. Ussing, 5 vol., Copenhaga 1875 - 1892.— Cu traducere engleză, P. NIXON, 5 vol., Londra, Heinemann, 1916 - 1938.— Cu traducere franceză, A. ERNOUT, 7 vol., Paris, Les Belles Lettres, 1932 - 1941.—Traducere franceză, H CLOUARD, 5 vol., Paris, Garnier, 1935-1936.—Traducere germană L. GURLITT, 2 vol., Berlin, Propyläen-Verlag, 1920-1922.—Traducere romînească, Eliodor CONSTANTINESCU, 4 vol., Rîmnicul-Vîlcii, Anastasiu, 1931-1934.

Ediţii parţiale: *Amphitruo*, L. HAVET, Paris 1895.—*Aulularia*, A. BLANCHARD, Paris 1888.— *Captivi*, W. M. LINDSAY, Londra 1900; J. P. WALTZING, Liège 1920.—*Militarul îngîmfat*, traducere de N. I. HERESCU, Bucureşti 1941.— *Trinummus*, ed. 2, J. P. WALTZING, Louvain 1913.— Traducere parţială, Titu DINU şi Pompiliu PĂLTINEA, Buc. 1912.

Studii speciale: F. RITSCHL, *Parerga*, Leipzig 1845.—F. SKUTSCH, *Plautinisches und Romanisches*, Leipzig, Teubner, 1892,—

1. HORAŢIU, *Epistulae* II, 1, 58; 170-176; II, 3, 270-272.
2. GELLIUS I, 24, 3.

www.digibuc.ro

F. LEO, *Plautinische Forschungen*, Berlin, Weidmann, 1895, (ed. 2 1912 . -W. M. LINDSAY, *Syntax of Plautus*, Oxford, Parker, 1907.— G. MICHAUT, *Plaute*, 2 vol., Paris, Boccard, 1920.- Ed. FRAENKEL, *Plautinisches im Plautus*, Berlin, Weidmann, 1922. W. M. LINDSAY *Early latin verse*, Oxford 1922. P. Lejay, *Plaute*, Paris 1925 A. FROTÉ, *Essai sur la structure dramatique des comédies de Plaute*, Paris 1930 —G. JACHMANN, *Plautinisches und Attisches*, Berlin, Weidmann, 1931.—H. HAFFTER, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache*, Berlin, Weidmann, 1934. G LODGE, *Lexicon Plautinum*, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1904 - 1933.—J. LEMAÎTRE, *Impresions de théatre*, t VI, Paris, Lecène, 1892.— H. BERGSON, *Le rire, Essai sur la signification du comique*, 21-e ed., Paris, Alcan, 1922.

www.digibuc.ro

ENNIUS ŞI ŞCOALA SA

Influenţa elenismului sporeşte după căderea lui Hanibal, cînd Roma îşi canalizează toate energiile spre Grecia şi Orient. In aproape jumătate de secol stăpînirea romană în aceste părţi este definitiv asigurată şi consolidată: în anul 148 cade Macedonia, doi ani mai tîrziu Grecia, iar în anul 133 o mare parte din Asia şi Spania. Impreună cu prăzile de război şi bogăţiile materiale imense iau drumul spre noua capitală a lumii operele de artă, ideile filozofice şi literare, achiziţiile ştiinţifice şi credinţele religioase. Curentul literar filoelen se găseşte acum pe primul plan şi reprezentanţii scrisului latin îşi dau toată osteneala să asimileze în grabă bunurile spirituale ale Greciei. Unul dintre ctitorii cei mai glorioşi ai direcţiei noi, un mijlocitor entuziast şi talentat, înzestrat cu putere de muncă şi avînt, este Ennius; activ pretutindeni, în tragedie şi comedie, în satiră şi poezia didactică, în filozofie, dar mai ales în poezia epică. El este secundat în comedie de Caecilius Statius, în tragedie de Pacuvius. Cu Ennius sfîrşeşte universalitatea primilor poeţi latini, care fac de toate şi scriu în toate genurile, cu ambiţia de a fonda o întreagă literatură, dar fără să se poată remarca în mod deosebit în niciunul din ele. Ei sunt înaintaşii glorioşi, pregătitorii, deschizătorii de drumuri, fără de care o literatură nu se poate înfiripa şi înălţa pînă la treapta perfecţiunii. De aceea au mai mult o valoare relativă, istorică, deşi operele lor cuprind uneori adevărate perle şi prezintă un interes intrinsec şi o realizare artistică remarcabilă.

www.digibuc.ro

Quintus Ennius (239–169) vede lumina zilei la Rudiae (astăzi Rugge), un orăşel mesapic aşezat între Brindisi şi Tarent, locul de întîlnire al Orientului şi al civilizaţiei autohtone cu cultura coloniştilor veniţi de aiurea. El spune singur despre sine că are trei „inimi", deoarece vorbeşte trei limbi: latina, greaca şi osca[1]. Creşte şi se desvoltă în mijlocul adversităţilor şi vede cu ochii nenorocirile provocate de războiul cartaginez, la care ia parte ca soldat în Sardinia. In anul 204 este adus la Roma de către M. Porcius Cato şi se întreţine din munca de profesor şi educator, întocmai ca şi predecesorul său Livius Andronicus. Pătrunde în cercurile aristocraţiei şi îşi cîştigă încrederea unor personalităţi de primul rang ca Scipio Africanus şi Scipio Nasica. In anul 189 însoţeşte pe M. Fulvius Nobilior în Aetolia, fiind martorul ocular al evenimentelor de acolo pe care le descrie apoi în opera sa capitală. Fiul lui Nobilior îi acordă cetăţenia romană, lui şi concetăţenilor săi, şi poetul aminteşte despre acest fapt cu mîndrie:

Nos sumus Romani, qui fuimus ante Rudini.

La Roma locueşte foarte modest, undeva pe Aventin, avînd o singură servitoare care-l îngrijeşte. Horaţiu ne spune despre el că nu dispreţuia vinul, mai ales cînd urma să se aşeze la masa de scris[2]. Suferea de podagră, de care găsia alinare poetizînd[3]. După moarte corpul său a fost primit ca un suprem omagiu în mormîntul Scipionilor pe via Appia, unde i s'a aşezat şi un bust[4].

Din opera sa foarte întinsă şi variată nu ni s'au păstrat decît fragmente. Posedăm astăzi aproape una mie trei sute de versuri din care se desprind cu oarecare uşurinţă

1. GELLIUS XVII, 17, 1 Q. Ennius tria corda habere sese dicebat, quod loqui Graece et Osce et Latine sciret.

2. HORAŢIU, *Epistole* I, 19, 7.

3. PRISCIANUS, *Gramm. Lat.* II, p. 434 numquam poetor nisi podager.

4. T. LIVIUS XXXVIII, 56. 4.

www.digibuc.ro

caracterul artei şi fizionomia scriitorului. In teatru el continuă pe Livius Andronicus şi pe Naevius, sorbind din izvoarele greceşti din epoca clasică, în special Euripide. A lăsat douăzeci de tragedii cu subiecte din lumea grecească şi două cu subiecte din viaţa romană [1]. Prin temperament Ennius este un tragic, spre deosebire de Naevius şi de Plaut, care cultivă mai ales satira şi comedia. El exprimă cu vigoare latura eroică, pasiunile puternice, patetismul, neliniştea tragică şi da contur net zbuciumului dramatic al personajelor feminine ca Andromeda, Hecuba, Medea. Ni s'a transmis monologul sfîşietor al soţiei lui Hector, Andromaca, pe ruinile Troii: „Unde sa caut şi să găsesc un sprijin? Ce ajutor mă va putea salva de exil sau pribegie? Nu mai am nici ţară şi nici cetate: unde-mi voi odihni trupul şi-mi voi apleca în tihnă capul? S'au năruit, în patrie, şi altarele şi palatul: zac toate nimicite şi sfărîmate, sanctuarele au ars, nu se mai vad decît pereţii înalţi, negri, deformaţi, iar bradul frumos cizelat... O tată, o patrie şi tu casă a lui Priam, templu cu porţi răsunătoare, te vedeam tronînd în mijlocul bogăţiilor fabuloase, cu plafoane sculptate în aur şi fildeş cu meşteşug regesc. Toate acestea le-am văzut năruindu-se la pămînt, în flăcări, pe Priam smuls din viaţă cu forţa, templul lui Jupiter mînjit cu sînge".

Quid petam praesidi aut exequar, quove nunc
Auxilio exili aut fuga fretă sim?
Arce et urbe orba sum: quo accidam, quo applicem,
Cui nec arae patriae domi stant, fractae et disiectae iacent,
Fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes
Deformati atque abiete crispa..
O pater, o patria: o Priami domus,
Saeptum altisono cardine templum,

1. Titlurile paliatelor: *Achilles*, *Aiax*, *Alcmeo*, *Alexander*, *Andromacha*, *Andromeda*, *Athamas*, *Cresphontes*, *Erechtheus*, *Eumenides*, *Hectoris lutra*, *Hecuba*, *Iphigenia*, *Medea exul*, *Melanippa*, *Nemea*, *Phoenix*, *Telamo*, *Telephus* şi *Thyestes*. Cele două pretextate se numesc *Ambracia* şi *Sabinae*. *Lutra* sau *lytra* înseamnă răscumpărare.

www.digibuc.ro

Vidi ego te adstantem ope barbarica
Tectis caelatis laqueatis
Auro ebore instructam regifice.
Haec omnia vidi inflammari,
Priamo vi vitam evitari,
Iovis aram sanguine turpari [1].

In *Eumenide* Ennius urmează de aproape pe Eshyl în pasagiul în care corul se adresează zeiței Atena, întrebînd-o ce urări va face țării. Zeița îi răspunde că dorește ca: „Cerul să strălucească, arborii să înfrunzească, vița înveselitoare să întindă de lăstare, ramurile să se încovoaie de greutatea fructelor, lanurile să dăruiască rod, să înflorească toate, izvoarele să curgă din plin, livezile să se acopere cu iarbă îmbelșugată".

Caelum nitescere, arbores frondescere,
Vites laetificae pampinis pubescere,
Rami bacarum ubertate incurvescere,
Segetes largiri fruges, florere omnia,
Fontes scatere, herbis prata convestirier [2].

Poetul folosește în parte și rima, probabil o reminiscență populară și respectă ritmul din textul original, senarul iambic. Din teatrul lui Euripide pornește și predilecția pentru reflexia gravă și sentențioasă, pentru fuga de misticism și încrederea în rațiune. Iată cîteva frînturi: „Dreptul este superior curajului; căci curaj au de multe ori și cei răi, dar dreptul și cinstea se țin cu dispreț departe de cei netrebnici".

Melius est virtute ius: nam saepe virtutem mali
Nanciscuntur; ius atque aecum se a malis spernit procul [3].

„Prietenul bun la nevoe se cunoaște".

Amicus certus in re incerta cernitur [4].

„Trăind, bărbatul se cuvine să fie însuflețit de o băr-

1. *Scenica* 86–99 (Vahlen).
2. *Scenica* 151–155.
3. *Scenica* 188–189.
4. *Scenica* 210.

www.digibuc.ro

băție fără cusur și să stea neclintit în fața dușmanilor. Asta înseamnă libertate, să ai o inimă curată și tare: toate celelalte, înfăptuite cu capul plecat, rămîn ascunse în noaptea neagră".

> Sed virum vera virtute vivere animatum addecet
> Fortiterque innoxium stare adversum adversarios.
> Ea libertas est, qui pectus purum et firmum gestitat:
> Aliae res obnoxiosae nocte in obscura latent [1].

O trăsătură curat romană care amintește de pildele strălucite din trecutul național al Romei o formează următorul pasagiu din tragedia *Telamo*. Tatăl eroului Aiax primește cu stoică resignațiune știrea morții fiului său, la Troia: „Cînd i-am născut, știam că vor muri într'o zi și i-am pregătit pentru acest lucru. In afară de aceasta, cînd i-am trimes la Troia pentru a apăra Grecia, îmi dădeam seama că-i trimet într'un război ucigător, și nu la un ospăț".

> Ego cum genui tum morituros scivi et ei rei sustuli,
> Praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam Graeciam,
> Scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere [2].

Un alt aspect care îl apropie pe Ennius de Euripide este lipsa de religiozitate, lupta împotriva superstiției și a falselor profeții. Euripide este un contemporan al sofiștilor și trăiește într'o epocă „a luminilor", a emancipării, din care poetul latin poate împărtăși ceva fără teamă societății romane din acest timp, pe cale de primenire radicală. Dar felul în care Ennius exprimă lipsa de solicitudine a zeilor față de oameni amintește mai curînd de filozofia lui Epicur și de curentele filozofice postsocratice: „Eu am spus și voi spune totdeauna că există în cer zei, dar cred că ei n'au nicio grijă de neamul omenesc; căci dacă ar avea grijă, celor buni le-ar merge bine, celor răi rău, ceea ce acum nu se întîmplă".

---

1. *Scenica* 300–303.
2. *Scenica* 312–314.

www.digibuc.ro

Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus:
Nam si curent, bene bonis sit, male malis, quod nunc abest [1].

Divinația era înrădăcinată de mult la Roma în cultul oficial, și tagma augurilor se bucura de stima tuturor. Atacul împotriva ei constitue o inovație aproape revoluționară: „Profeți ai superstiției, ghicitori nerușinați, leneși și fără minte, ascultători de legile sărăciei; oameni care nu-și cunosc cărarea lor proprie și se încumetă să arate altora drumul; făgăduesc comori și cer pentru ei o drahmă. Din toate aceste comori oprească-și drahma și dăruiască-ne nouă restul".

Superstitiosi vates impudentesque harioli,
Aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam,
Quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt
De his divitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera [2].

Comediile sale (*Caupuncula* „Crîsmărița", unii citesc *Cupuncula*, și *Pancratiastes*) n'au putut susținea concurența lui Plaut și Caecilius, iar criticul Volcacius Sedigitus acordă lui Ennins pe o listă de zece comediografi latini locul din urmă.

Vechea *satura* dramatică, un amestec de poezie, muzică și dans, primește la Ennius un caracter deosebit, înfățișînd în ritmuri variate (trimetri iambici, tetrametri trohaici, hexametri dactilici) sau în proză aspecte din viața morală și socială. Ea face astfel trecerea spre satira propriu zisă a lui Lucilius, Horațiu și Persius. Poetul a scris, se pare, patru sau opt cărți de *Saturae*, din care nu ni s'au păstrat decît șaptezeci de versuri. La începutul cărții a treia el exprimă conștiința superiorității sale poetice in termini entuziaști și siguri de sine: „Slavă ție, cîntărețule Ennius, care împarți cu dărnicie și sinceritate muritorilor stihuri înflăcărate".

1. In tragedia *Telamo*, *Scenica* 316-318.
2. *Ibid.* 319-323.

www.digibuc.ro

Enni poeta salve, qui mortalibus
Versus propinas flammeos medullitus [1].

In compoziţiile acestea se amestecă uneori şi sentinţa, preocuparea morală sau dorinţa de a spune lucruri plăcute şi utile : „Păstrează totdeauna la îndemînă învăţătura : nu aştepta dela prieteni ceea ce poţi face tu singur".

Hoc erit tibi argumentum semper in promptum situm :
Ne quid exspectes amicos quod tute agere possies [2].

In scrierea ocazională intitulată *Scipio*, compusa în metru variat, poetul ia apărarea marelui condotier cu prilejul unui proces faimos din anul 184 prin care adversarii elenismului în frunte cu M. Porcius Cato încearcă să înfrîngă influenţa Scipionilor. Îl numeşte „Neînvinsul" (*Scipio invicte*) şi arată că stau mărturie pentru dînsul glorioasele cîmpuri de bătaie (*Testes sunt Campi magni*), continuînd : „Ce statue, ce columnă înălţa-va poporul roman, să poată da glas faptelor tale" ?

Quantam statuam faciet populus Romanus,
Quantam columnam quae res tuas gestas loquatur [3].

In operele minore se vede grija de a satisface anumite exigenţe de natură culturală sau de a vulgariza achiziţiile spirituale ale lumii elenice. Poetul introduce ritmuri noi şi forme literare proaspete, amestecînd utilul cu plăcutul, satira cu îndemnul, versurile cu proza. In *Praecepta* sau *Protrepticus* dă sfaturi cu privire la felul de comportare în viaţă ; în *Hedyphagetica* descrie, în versuri, numeroase soiuri de peşti ; în *Ephicharmus* expune învăţătura lui Pitagora privitoare la origina lumii, a materiei, a sufletului şi a trecerii acestuia în alte corpuri. Trupul este pămînt, iar sufletul foc *(terra corpus est, at mentis ignis est)*[4]. Divinitatea există

1. *Saturae* 6-7 (Vahlen).
2. *Saturae* 57-58.
3. *Varia* 1-2 (Vahlen).
4. *Vasia* 51.

www.digibuc.ro

în natură, în materie: e aer, vînt, nour, ploae, frig, vînt şi iar aer.

> Istic est is Iupiter quem dico, quem Graeci vocant
> Aerem, qui ventus est et nubes, imber postea,
> Atque ex imbre frigus, ventus post fit, aer denuo [1].

In *Euhemerus sive historia sacra* tălmăceşte pe înţelesul tuturor doctrina lui Euhemerus, scriitor grec, din secolul al III-lea, care opina că zeii sunt oameni renumiţi din trecut, transfiguraţi în amintirea omenească pînă la zeificare. In *Sota*, formă ipocoristică pentru Sotades, alt scriitor grec din secolul al III-lea, înfăţişează un gen de poezie specifică (de aici şi numele versului zis sotadic), cu un conţinut îndrăzneţ şi licenţios.

Opera majoră în care Ennius îmbracă într'o formă poetică aspiraţiile şi nădejdile sale de o vieaţă întreagă se numeşte *Annales* şi cuprinde optsprezece cărţi. Ea este o epopee în hexametri dactilici şi înfăţişează faptele glorioase din trecutul naţional. Spre deosebire de Naevius, care în epopea sa *Bellum Poenicum* (compusă în versul saturnic, metrul vechilor cîntece bătrîneşti) prezinta numai o frîntură din istoria patriei sale, poetul din Rudiae îmbrăţişează toată această istorie, folosind versul epic prin excelenţă, solemn şi amplu, şi luînd ca model pe Homer. Introducerea hexametrului dactilic rămîne un fapt memorabil şi are consecinţi hotărîtoare pentru evoluţia poeziei latineşti artistice. Prin el tînara literatură îşi apropie o parte din atmosfera şi procedeele artei homerice şi pregăteşte astfel pe încetul apariţia unor artişti de primul rang ca Lucreţiu, Vergiliu şi Horaţiu. Toţi aceştia citesc cu folos şi pomenesc cu evlavie de iniţiatorul, de „părintele" noului curent, absorbindu-l cu succes în propia lor operă.

Ennius porneşte în mod conştient, cu încredere şi entuziasm dela Homer şi rupe cu dispreţ firul firav al tradi-

1. *Varia* 54-56.

www.digibuc.ro

ţiei populare băştinaşe. Vechea zeitate autohtonă Camena invocată de Naevius face acum loc Olimpului măreţ, unde sălăşluesc zeii cei fără de moarte şi „bat pămîntul cu piciorul cele nouă Muze“ :

Musae quae pedibus magnum pulsatis Olympum [1].

Poetul aminteşte cu mîndrie de opera sa *(poemata nostra)* şi povesteşte că prins în mrejele unui somn plăcut a văzut în vis pe Homer :

somno leni placidoque revinctus
visus Homerus adesse poeta [2].

Spiritul acestuia, întrupat într'un păun, apoi în eroul homeric Euforb şi în Pitagora, sfîrşise prin a se reîncarna în Ennius. Conştient de geniul său, prin care glăsueşte Homer, poetul va însufleţi din nou eroi şi fapte glorioase, slăvind trecutul măreţ al patriei sale. Firul povestirii începe la Troia cu tatăl lui Eneas, eroul Anchises, căruia frumoasa zeiţă Venus i-a hărăzit darul prezicerii şi i-a dat un suflet divin :

Doctusque Anchisesque Venus quem pulchra dearum
Fari donavit, divinum pectus habere [3].

Eneas rătăceşte pe mări, debarcă în Italia, ţara lui Saturn *(Saturnia terra)* şi pune temelia statului roman. Din neamul său purced cei doi gemeni care îşi dispută domnia : „Indemnaţi de o adîncă nelinişte şi rîvnind fiecare trônul, ei se grăbesc să caute semne în zborul păsărilor. Remus se îndreaptă cu luare aminte şi prinde singur venirea paserei norocoase. Frumosul Romulus îşi caută un loc pe înălţimea Aventinului şi aşteaptă cu încredere zburătoarele. Ei nu se înţeleg, ce nume vor da oraşului, Roma sau Remora, iar mulţimea bărbaţilor se întreabă cu grijă : care le va fi oare Domn ? Ei aşteaptă, şi întocmai ca în clipa cînd consulul dă

1. *Annales* 1 (Vahlen).
2. *Annales* 5-6.
3. *Annales* 18-19.

www.digibuc.ro

semnalul şi toate privirile se află aţintite spre poarta împrejmuită cu stilpi coloraţi de unde pornesc carele, tot astfel stau şi acuma, întrebîndu-se cu teamă: cui cădea-va izbînda cea mare a domniei? In vremea aceasta astrul palid al nopţii coboară în adîncimi şi apare aurora cu raze strălucitoare. Sus, spre stînga, zboară un stol încîntător de păsări. Se iveşte discul de aur al soarelui şi în urma lui se lasă din înălţime douăsprezece siluete, mesagere sfinte, zburînd într'o direcţie favorabilă. Romulus pricepe atunci că i-a fost hărăzită întîietatea şi că auspiciile îi dăruesc tronul şi stăpînirea".

Curantes magna cum cura tum cupientes
Regni dant operam simul auspicio augurioque.
Remus auspicio se devovet atque secundam
Solus avem servat. At Romulus pulcher in alto
Quaerit Aventino, servat genus altivolantum.
Certabant urbem Roman Remoramne vocarent.
Omnibus cura viris uter esset induperator.
Expectant, veluti consul cum mittere signum
Volt omnes avidi spectant ad carceris oras,
Quam mox emittat pictis e faucibus currus,
Sic expectabat populus atque ore timebat
Rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albus recessit in infera noctis.
Exin candida se radiis dedit icta foras lux
Et simul ex alto longe pulcherruma praepes
Laeva volavit avis. Simul aureus exoritur sol,
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
Avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
Auspicio regni stabilita scamna solumque [1].

Domnia lui Romulus se consolidează prin rapirea Sabinelor şi sfîrşeşte în mod glorios prin apoteoza eroului slăvit de tot poporul său: „Părerea de rău le copleşeşte inimile: ei şi-l amintesc astfel: o Romulus, divinule Romulus, ce vrednic apărător al patriei ne hărăziseră zeii în tine! O părinte, ctitor şi sînge din zei! Tu ne-ai adus la limanul luminii.

1. *Annales* 77–96.

www.digibuc.ro

Pectora... tenet desiderium, simul inter
Sese sic memorant: «o Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater, o genitor, o sanguen dis oriundum!
Tu produxisti nos intra luminis oras» [1].

Cu aceasta se încheie cartea întiia. In cărțile a doua și a treia ne sunt înfățișate faptele celorlalți regi, în cartea a patra instaurarea republicii, năvala Galilor, Cincinnatus și venirea lui Pyrrhus în Italia. Urmează în cartea a cincea războiul cu Samniții, cînd locuitorii Campaniei devin cetățeni romani:

Cives Romani tunc facti sunt Compani [2].

Cartea a șasea cuprinde sfîrșitul luptelor cu Pyrrhus și ne înfățișează, între altele, un mic tablou imitat mai tîrziu de Vergiliu în *Eneida*: „Ei pătrund printre arborii înalți, pe care îi doboară cu securile, izbind stejarii măreți. Gorunul se încovoaie, frasinul cade și bradul svelt se rostogolește la pămînt. Lovesc pinii falnici și întreg ținutul acoperit de copaci răsună de freamătul pădurii frunzoase".

Incedunt arbusta per alta, securibus caedunt,
Percellunt magnas quercus, exciditur ilex,
Fraxinus frangitur atque abies consternitur alta,
Pinnus proceras pervortunt: omne sonabat
Arbustum fremitu silvai frondosai [3].

In cartea a șaptea, unde ni se descrie primul război punic, poetul amintește mai întîi de încercarea lui Naevius de a prezenta aceeași materie în versuri saturnice și lasă să se înțeleagă că începutul acesta nu putea să aibă sorți de izbîndă, deoarece nu se sprijinea pe o tradiție literară. Pînă la Naevius nu existase un artist conștient de arta lui, un maestru al cuvîntului:

Nec dicti studiosus quisquam erat ante hunc [4].

1. *Annales* 110–114.
2. *Annales* 169.
3. *Annales* 187–191; *Eneida* VI, 179.
4. *Annales* 216

www.digibuc.ro

Intr'o frîntură de discurs desprindem un îndemn adresat ostaşilor înainte de luptă: „Norocul a fost dat celor viteji".

Fortíbus est fortuna viris data [1].

Cărţile a opta şi a noua înfăţişează luptele dramatice cu Hanibal, pe care poetul le trăise prin suferinţele sale proprii. El deplînge, între altele, delăsarea produsă de războiu şi instaurarea la putere a unor elemente turbulente în dauna autorităţii consacrate prin tradiţie şi cultură: „De cînd discordia neagră a frînt stîlpii de fier şi a deschis porţile războiului, omul priceput se vede înlăturat dela putere, treburile obşteşti sunt diriguite de forţa oarbă şi oratorul adevărat este dispreţuit, fiind îndrăgit în schimb militarul fără cultură. Discutînd, ei nu folosesc cuvinte alese, ci vorbe de ocară şi-şi frămîntă duşmăniile agitîndu-se. Nu cu armele adevărului, ci mai degrabă cu sabia caută puterea şi singurul lor mijloc este violenţa".

Postquam Discordia taetra
Belli ferratos postes portasque refregit,
Pellitur e medio sapientia, vi geritur res,
Spernitur orator bonus, horridus miles amatur.
Haut doctis dictis certantes nec maledictis
Miscent inter sese inimicitiam agitantes,
Non ex iure manum consertum, sed magis ferro
Rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi [2].

Cartea a zecea descrie războiul cu Macedonia a unsprezecea evenimentele mai recente, dominate de figurile lui T. Flamininus şi M. Porcius Cato. In cartea a douăsprececea sunt reflexii asupra prezentului şi a trecutului mai apropiat, cu cîteva cuvinte de recunoştinţă pentru Fabius Cunctator, rivalul lui Hanibal: „Un singur om, tărăgănînd mereu, ne-a salvat: deoarece el nu dădea mai multă însemnătate zvonurilor decît binelui obştesc. De aceea gloria acestui bărbat străluceşte încă şi astăzi".

1. *Annales* 257.
2. *Annales* 266–273.

www.digibuc.ro

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non enim rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret[1].

Cărțile a treisprezecea și a patrusprezecea descriu războiul din Antiohia și lupta dela Magnesia. Un comandant își îndeamnă soldații la sacrificiul suprem: „Acum e ziua cînd ni se dă prilejul să dobîndim o glorie fără margini, fie că trăim sau murim".

Nunc est ille dies cum gloria maxima sese
Nobis ostendat si vivimus sive morimur[2].

Cartea a cincisprezecea este închinată consulului Fulvius Nobilior și evenimentelor militare din Aetolia din anul 189. Cu acest prilej asistăm la lupta neînfricată a unui erou: „De pretutindeni, ca grindina, cad sulițele asupra tribunului, străpungîndu-i scutul care răsună de loviturile lăncilor îngemănate cu glasul de plumb al coifului. Dar niciunul dintre năvălitori nu e în stare să-i despice trupul cu sabia. El oprește și frînge potopul de sulițe, sudoarea îi acopere tot corpul, se mișcă cu greu și abia mai respiră: cu ascuțișurile îndreptate spre dînsul Istrienii aruncă mereu și-l urmăresc de aproape".

Undique conveniunt velut imber tela tribuno:
Configunt parmam, tinnit hastilibus umbo,
Aerato sonitu galeae, sed nec pote quisquam
Undique nitendo corpus discerpere ferro.
Semper abundantes hastas frangitque quatitque.
Totum sudor habet corpus, multumque laborat,
Nec respirandi fit copia: praepete ferro
Histri tela manu iacientes sollicitabant[3].

Cartea a șasesprezecea slăvește vitejia fraților T. Caecilius Teucer, a șaptesprezecea faptele lui Aemilius Paulus și cenzura lui Lepidus și, în sfîrșit, a optsprezecea și ultima ne prezintă alte evenimente contemporane.

1. *Annales* 370–372.
2. *Annales* 391–392.
3. *Annales* 401–408.

www.digibuc.ro

Asemenea lui Homer, Ennius creează o lume supranaturală, fantastică, amestecînd divinul cu umanul şi făcîndu-i pe zei părtaşi la acţiunile, bucuriile şi suferinţele oamenilor [1]. Stilul său se pliază cerinţelor poeziei epice: e amplu, sonor, bogat în artificii, convenţional şi sărac în metafore, dar întreţăsut cu comparaţii, epitete, clişee, cu o anumita notă de vechime şi plin de emfază. Surprindem anumite procedee homerice şi chiar împrumuturi directe, ca depildă, comparaţia unui luptator mînios cu impetuozitatea unui cal scăpat din frîu alergînd vijelios pe cîmpie [2], sau natura care nu-şi poate stăpîni rîsul văzînd cum rîde cu poftă preaputernicul Jupiter [3], epitete ca „părintele zeilor şi al oamenilor" *(divum pater atque hominum rex*, 175; *divumque hominumque pater rex*, 580; *patrem divomque hominumque*, 581), „zeiţa zeiţelor, zîna zînelor" *(dia dearum*, 22), expresii emfatice ca „scoate un strigăt pînă la cer" *(tollitur in caelum clamor*, 442; *clamor ad caelum... vagit*, 531), stereotipii ca „şi copita loveşte pămîntul" pentru „calul aleargă repede" (*quatit ungula terram*, 224 şi 277; *concutit ungula terram*, 439). Se observă o predilecţie pentru sonoritate şi aliteraţie, care amintesc de procedeele literaturii populare aplicate în cimilituri, proverbe, etc. Acest aspect bolnavicios, burlesc, al operei lui Ennius îl îndepartează de Homer şi îl micşorează. Iată cîteva exemple: „pe faţă şi în taină" *(clamque palamque*, 242), „zi şi noapte" *(noctesque diesque*, 334) „dar goarna scoase un sunet teribil: ta-ra-tan-ta-ra",

at tuba terribili sonitu taratantara dixit [4].

sau „tiranule Titus, fiul lui Tatius, ţi-ai îngăduit prea multe",

o Tite tute Tati tibi tanta, tyranne, tulisti [5].

1. T. LIVIUS I, praef. 7: miscendo humana divinis...
2. *Annales* 514-518; *Iliada* VI, 506-511.
3. *Annales* 457-458.
4. *Annales* 140.
5. *Annales* 109.

www.digibuc.ro

Alteori potrivirea întîmplătoare de sunete dă naştere rimei, dar după criteriul estetic al anticilor constitue în orice caz o greşală, o neglijenţă:

> qui tum vive*bant* homines atque aevom agita*bant*...
> navibus *explebant* sese terrasque *replebant*[1].

Arhaisme sunt formele *olli* pentru *illi* şi genitivele în *-ai* în loc de *-ae*: „Lui îi răspunse regele Albei Longa",

> olli respondit rex Albai Longai[2].

Versul este condus după principiile prozodiei greceşti şi înseamnă un progres faţă de producţiile anterioare inspirate de tradiţia autohtonă. Dar suntem încă departe de armonia artei homerice şi de perfecţiunea prozodiei vergiliene: întîlnim numeroase cezuri falşe, îngrămădiri de spondee şi versuri greoaie, prozaice, de pildă: „Sunt introduşi solii din Minturne",

> Introducuntur legati Minturnenses[3].

Sau: „Quintus tatăl este ales consul pentru a patra oară".

> Quintus pater quartum fit consul[4].

Dar cu toate defectele şi lipsurile sale, Ennius reprezintă o conştiinţă nouă şi un întreg program; el este iniţiatorul poeziei latineşti artistice, creatorul stilului epic, scriitorul care exercită o influenţă aproape covîrşitoare pînă la apariţia epopeei vergiliene; imitat şi comentat, citit în şcoală, admirat pentru ştiinţa şi pentru vigoarea sa şi considerat un al doilea Homer:

> Ennius, et sapiens et fortis et alter Homerus,
> Ut critici dicunt...[5].

Epopeea sa nu are o acţiune limitată şi unitară, cu eroi

---

1. *Annales* 307 şi 309.
2. *Annales* 33.
3. *Annales* 625.
4. *Annales* 295.
5. HORAŢIU, *Epistole* II, 1, 50–51.

www.digibuc.ro

şi eroine, cu desfăşurări de lupte şi pasiuni, cu caractere bine conturate, ci devine uneori o simplă cronică ritmată, lipsită de culoare şi relief, monotonă, însufleţită ici şi colo de o scânteie de sinceritate, de un vers reuşit sau de o fărîmă de viaţă adevărată. Firul conducător, eroul principal, îl constitue însuşi poporul roman cu suferinţele şi înfrîngerile sale, cu momentele de încredere şi de vis, cu conducătorii inimoşi, întocmai ca în opera de istorie a lui Titus Livius, mai tîrziu. Ea nu aduce întîmplări şi oameni desprinşi din mit şi transfiguraţi în artă, ci fapte şi imagini din trecutul naţional, servind drept îndemn şi pildă pentru nevoile prezentului. Intr'un stat în plină expansiune militară şi în lipsa unei literaturi adevărate, opera aceasta poate lua o înaltă semnificaţie şi constitui un eveniment literar de primul rang: poetul ajunge un clasic şi un autor de şcoală; deficienţele sale par unora fără însemnătate, iar altora curate însuşiri de artă, vrednice de a fi luate ca model.

Conştient de valoarea poeziei sale, Ennius îşi scrie singur epitaful în termini profetici. „Cetăţeni, priviţi chipul bătrînului Ennius, care a cîntat faptele glorioase ale strămoşilor voştri. Doresc ca nimeni să nu mă onoreze cu lacrimile sale, nici să mă plîngă la mormînt. Dece? Eu zbor viu şi fără de moarte pe buzele tuturor".

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam.
Hic vestrum panxit maxima facta patrum.
Nemo me lacrimis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? Volito vivos per ora virum [1].

Caecilius Statius (*c.* 230–168), Gal din neamul Insubrilor, născut la Milano, trăieşte un timp ca slav şi după emancipare se mută la Roma, unde îşi cucereşte o deosebită notorietate ca autor de comedii. Se află în anturajul lui Ennius şi în casa acestuia (*contubernalis*) şi după moartea lui Plaut rămîne singurul comediograf de valoare, fiind con-

1. *Epigrammata* 15–18 (Vahlen).

www.digibuc.ro

sultat totdeauna de edili cu prilejul concursurilor publice. Scrie peste patruzeci de comedii din care nu ni s'au păstrat decît titlurile şi circa trei sute de versuri. Ele poartă uneori nume latineşti, ca la Plaut, alteori greceşti, şi sunt fie localizări, fie talmăciri libere dupa Menandru şi alţii [1]. Cît timp trăieşte Plaut, poetul nu poate obţine bunăvoinţa publicului, iar după aceea se impune numai graţie ostenelilor şi tenacităţii unui actor de mare talent, L. Ambivius Turpio [2]. Foloseşte şi procedeul contaminaţiei, adică îmbina două piese greceşti pentru a crea una latineasca. Varro spune că Caecilius excelează *în argumentis*, adică în alegerea şi tratarea subiectelor [3], reuşind să exprime cu putere elementul patetic, groaza, teama, neliniştea sau depresiunea sufletească [4]. Horaţiu îi recunoaşte o anumita forţa dominată de nobleţă (*gravitas*) [5], iar criticul Volcacius Sedigitus îi acordă primatul între toţi poeţii comici latini [6]. In schimb Cicero critică cu asprime stilul sau [7].

Nobleţa remarcată de Horaţiu se desprinde, de pildă, în versurile acestea, care amintesc de un Eshyl sau un Sofocle: „Eu pot să îndur cu uşurinţa o nenorocire, cînd nu este o nedreptate; şi chiar o nedreptate, dacă nu este însoţită de ocară".

---

1. Iată lista completă: *Aethrio, Andrea, Androgynos, Asotus, Chalcia, Chrysion, Dardanus, Davos, Demandati, Ephesio, Epicleros, Epistathmos, Epistula, Ex hautu hestos, Exul, Fallacia, Gamos, Harpazomene, Hymnis, Hypobolimaeus Rastraria, Hypobolimaeus Aeschinus, Imbrii, Karine, Meretrix, Nauclerus, Nothus Nicasio, Obolostates Faenerator, Pausimachus, Philumena, Plocium, Polumeni, Portitor, Progamos, Pugil, Symbolum, Synaristosae, Synephebi, Syracusii, Titthe, Triumphus.*
2. TERENŢIU, *Hecyra* 14–23.
3. VARRO, *Menippeae* 389 Buecheler).
4. VARRO, la CHARISIUS, *Gramm. Lat.* I, p. 241.
5. HORAŢIU, *Epistole* II, 1, 59.
6. GELLIUS XV, 24: Caecilio palmam Statio do mimico.
7. CICERO, *Ad Att.* VII, 3, 10: malus auctor Latinitatis est.

www.digibuc.ro

Facile aerumnam ferre possum, si inde abest iniuria:
Etiam iniuriam, nisi contra constat contumelia [1].

In comedia *Plocium* localizată după Menandru vedem nefericirea unui om căsătorit cu o femeie urîtă şi despotică: „Acela e într'adevăr nenorocit care nu poate să-şi ascundă necazurile în faţa lumii. Iată, eu tac, dar nevastă-mea dă în vileag totul prin chipul şi faptele ei. Ea, care în afară de zestre, are tot ce poftești. Cine-i priceput să înveţe dela mine. Deşi sunt liber, trăiesc ca un sclav, ca un prizonier la inamic, fără să-mi fie cucerite ţara şi cetatea. Îi doresc moartea şi îmi duc vieaţa ca un mort între vii. Pentru ce i-aş vrea binele, cînd ea mă desparte de tot ce-mi place? Zice că aş avea obicei să înnod în taină legături cu servitoarea şi mă sapă mereu. Plînge, se roagă, insistă, mă ocărăşte şi, însfîrşit, mă face s'o vînd. Acum îmi închipui că între prietenele şi rudele ei îndrugă astfel de vorbe: «Care dintre voi, în floarea vîrstei, reuşit-a pînă acum să smulgă bărbatului ei ceea ce am reuşit eu, o babă, adică să-l despartă de amantă»? Iată ce va flecări astăzi, iar eu voi fi sfîrtecat ca un netrebnic".

Is demum miser est, qui aerumnam suam nesciat occultare
Foris: ita me uxor forma et factis facit, si taceam, tamen
indicium.
Quae nisi dotem omnia quae nolis habet: qui sapiet de
me discet,
Qui quasi ad hostis captus liber servio salva urbe atque arce.
Dum eius morte inhio, egomet inter vivos vivo mortuus.
Quaen mihi quidquid placet eo privatum it me servatam
velim?
Ea me clam se cum mea ancilla ait consuetum. Id me
arguit;
Ita plorando orando instando atque obiurgando me optudit
Eam uti venderem. Nunc credo inter suas
Aequales, cognatas sermonem serit:
'Quis vostrarum fuit integra aetatula
Quae hoc idem a viro

1. In comedia *Fallacia*, vv. 47–48 (Ribbeck).

www.digibuc.ro

Impetrarit suo, quod ego anus modo
Effeci, paelice ut meum privarem virum?'
Haec erant concilia hocedie: differar sermone misere [1].

In prezentarea îndrăgostitului tînăr, revoltat împotriva părinților și certat cu morala, Caecilius aduce aminte de Plaut și se inspiră din aceeași lume libertină și cosmopolită a elenismului alexandrin: „Într'o dragoste aprinsă și pe o mare lipsă de bani e plăcut să ai un tată zgîrcit, morocănos și ursuz cu copiii săi, care nici nu te iubește și nici n'are grijă de tine. Îl înșeli la venituri, ștergi un nume trimițînd o scrisoare falșă sau îl umpli de groaza prin tertipurile unui sclav. La urma urmelor, ce plăcere mai mare decît cînd risipești banul pe care îl storci cu greu din mînile unui tată zgîrcit" ?

In amore suave est summo summaque inopia
Parentem habere avarum inlepidum, in liberos
Difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.
Aut tu illum furto fallas aut per litteras
Avertas aliquod nomen aut per servolum
Percutias pavidum, postremo a parco patre
Quod sumas quanto dissipes libentius? [2]

Unele din versurile sale exprimă o anumită melancolie rezultată din observația realităților sociale, îmbinată cu un sentiment de încredere, de optimism și de largă înțelegere, cu o înțelepciune concentrată, în maniera proverbelor: „Omul este un zeu pentru semenii săi, cînd știe să-și facă datoria".

Homo homini deus est, si suum officium sciat.

„Uneori și sub o haină simplă găsești înțelepciune".

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

„Trăiește cum poți, dacă nu poți trăi cum vrei".

Vivas ut possis, quando nec quis ut velis.

„Plantează arbori care vor folosi generației viitoare".

Serit arbores, quae alteri saeclo prosint.

1. Vv. 142–157 (Ribbeck).
2. Vv. 199–205.

www.digibuc.ro

—Marcus Pacuvius (c. 220–130) este nepotul de soră al lui Ennius şi se naşte în acelaş climat meridional, la Brundisium. Scrie douasprezece tragedii din care ne-au rămas peste patrusute de versuri [1]. A încercat şi satira, dar toate aceste încercări s'au pierdut. Pacuvius era şi pictor. Cicero îl consideră un mare poet tragic [2] şi îi admiră în deosebi tragedia *Teucer* [3]. Horaţiu îl numeşte „un bătrîn învaţat" *(doctus senex)*, probabil pentru cunoaşterea amănunţită a miturilor şi pentru mînuirea pricepută a tehnicei dramatice [4]. Varro afirmă că limba lui Pacuvius este dominată de belşug *(ubertas)*, pe cînd Cicero spune dimpotrivă ca Caecilius şi Pacuvius scriau prost latineşte [5]. In acelaş sens se pronunţă şi Quintilian, care se ridică îndeosebi împotriva cuvintelor compuse, dure şi greoaie [6].

Intîlnim şi la el scepticismul religios şi neîncrederea în slujitorii, în mijlocitorii divinităţii pe pamînt, care duc o vieaţă incompatibilă cu preceptele religioase: „Cei ce pricep şi citesc graiul pasarilor tîlcuesc din ficatul altora mai mult decît dintr'al lor; e bine să-i ascultam, cred, dar fără să-i şi urmam".

> ... nam isti qui linguam avium intellegunt
> Plusque ex alieno iecore sapiunt quam ex suo,
> Magis audiendum quam auscultandum censeo [7].

Din lecturile filozofilor greci poetul a desprins un a-

---

1. Titlurile tragediilor: *Antiopa*, *Armorum iudicium*, *Atalanta*, *Chryses*, *Dulorestes*, *Hermiona*, *Iliona*, *Medus*, *Niptra*, *Pentheus*, *Periboea* şi *Teucer*.

2. CICERO, *De optimo genere oratorum* 1, 2.

3. CICERO, *De oratore* I 58, 246 şi II, 46, 193.

4. HORAŢIU, *Epistole* II, 1, 55.

5. VARRO, la GELLIUS VI, 14,6; CICERO, *Brutus* 74, 258: Caecilium et Pacuvium male locutos videmus.

6. QUINTILIAN I, 5, 67 et duobus vocabulis dure videtur struxisse Pacuvius: Nerei repandirostrum, incurvicervicum pecus.

7. In tragedia *Chryses* 83–85 (Ribbeck).

www.digibuc.ro

devăr nou în privinţa puterii supranaturale, care se revarsă peste tot, panteistic, impersonală şi atotprezentă: „Ceea ce numim noi cer, Grecii numesc eter. Oricum i-am spune, el însufleţeşte, plăsmueşte, hrăneşte, sporeşte şi creează totul, le îngroapă şi le primeşte în sînul său pe toate şi este părintele tuturor lucrurilor; de acolo pornesc şi acolo sfîrşesc toate".

Id quod nostri caelum memorant, Grai perhibent aethera:
Quidquid est hoc, omnia animat format alit auget creat
Sepelit recipitque in se omnia, omniumque idem est pater,
Indidemque eodem aeque oriuntur de integro atque eodem occidunt [1].

Din acelaş izvor purcede şi atitudinea raţională, lipsită de misticism, faţă de vieaţă, destin, soartă, faţa de necunoscutul pe care credinciosul îl socoteşte rînduit de mîna ascunsă a divinităţii, iar filozoful epicureu o întîmplare oarbă: „Înţelepţii spun că norocul este necumpatat, orb şi greoi la minte; el stă pe o piatră mare, rotundă, mereu în mişcare. Unde o duce întîmplarea, acolo cade şi norocul. Ei îl numesc necumpatat, pentrucă e crud, schimbător şi nestatornic; îi spun orb, pentruca nu vede unde se aşează; greoi la minte, deoarece nu ştie să deosebească pe omul vrednic de cel nevrednic. Alţi înţelepţi spun dimpotriva că nenorocirile nu sunt predestinate, ci se datoresc întîmplarii oarbe. Acest lucru este mai degrabă cu putinţă şi-l desprindem din încercările noastre de toate zilele: iată Oreste, din rege a ajuns acum cerşitor".

Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi,
Saxoque instare in globoso praedicant volubilei:
Id quo saxum impulerit fors, eo cadere Fortunam autumant.
Insanam autem esse aiunt, quia atrox incerta instabilisque sit:
Caecam ob eam rem esse iterant, quia nil cernat quo sese adplicet.

1. *Ibid.* 90-93.

www.digibuc.ro

Brutam, quia dignum atque indignum nequeat internoscere.
Sunt autem alii philosophi, qui contra Fortuna negant
Ullam miseriam esse, temeritatem esse omnia autumant.
Id magis veri simile esse usus reapse experiundo edocet:
Velut Orestes modo fuit rex, factust mendicus modo[1].

Vrednică de amintit este descrierea unei furtuni pe mare în care poetul reuşeşte să cuprindă în cîteva cuvinte, dramatic, schimbarea bruscă a naturii, cu urmări incalculabile pentru bieţii călători: „Dar, spre scăpătat, marea începe să se neliniştească, negurile se înteţesc, noaptea şi întunericul grindinii acopăr vederea. Un fulger scînteiază în nouri şi cerul se cutremură de un tunet. O vijelie amestecată cu ploaie îmbelşugată se desface şi cade năprasnică. Vînturile toate năvălesc de pretutindeni, se înalţă valuri îngrozitoare şi marea largă fierbe în clocot".

Interea, prope iam occidente sole, inhorrescit mare;
Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbum occaecat nigror;
Flamma inter nubes coruscat, caelum tonitru contremit;
Grando mista imbri largifluo subita praecipitans cadit;
Undique omnes venti erumpunt, saevi existunt turbines;
Fervit aestu pelagus...[2].

Pacuvius scrie şi o tragedie cu sublect roman intitulată *Paulus*. Talentul său are o anumită elocinţă şi îndrăzneală în cuvinte şi în idei, fără să se reverse impetuos şi abundent.

Poetul nu este nici ambiţios şi nici grăbit. Literatura şi filosofia Grecilor constitue un izvor şi un suport sufletesc care se traduc în mod vizibil în opera sa. Moare la Tarent în vîrstă de nouăzeci de ani. Epitaful, alcătuit de el însuşi, ascunde o notă de nobleţă reţinută şi demnă, cu un accent de modestie străbătută de vanitate: „Tinere grabit, piatra aceasta simplă te roagă s'o priveşti şi să citeşti ceea ce scrie

1. Vv. 366-375 (Ribbeck).
2. In tragedia *Dulorestes*.

www.digibuc.ro

pe dînsa. Aici zac oasele poetului Marcus Pacuvius. Iată ce doriam să ştii şi tu. Cu bine".

Adulescens, tametsi properas, hoc te saxulum
Rogat, ut se aspicias, deinde, quod scriptum est, legas.
Hic sunt poętae Pacuvi Marci sita
Ossa. Hoc volebam, nescius ne esses. Vale.

BIBLIOGRAFIE

Ediţii critice: *Scaenicae Romanorum poesis fragmenta* rec. Otto RIBBECK, ed. 3, vol. I-II, Leipzig, Teubner, 1897-1898.—*I frammenti degli Annali* editi ed illustrati da L. VALMAGGI, Torino, Loescher, 1900.—*Enniane poesis reliquiae* rec. Johannes VAHLEN, ed. 2, Leipzig, Teubner, 1903.—*The Annals of Ennius* ed. by Ethel Mary STEUART, Cambridge, University Press, 1925.—*Remains of old Latin* newly ed. and transl. by E. H. WARMINGTON, I: ENNIUS and CAECILIUS, Londra, Heinémann, 1935.—ENNIUS, *Gli Annali*, illustr., trad. e ricostruiti a cura di F. M. BRIGNOLI, Roma, Ausonia, 1937.

Studii speciale: Eduard NORDEN, *Ennius und Vergilius*, Leipzig, Teubner, 1905.—M. LENCHANTIN, *Ennio, Saggio critico*, Torino 1905.—E. BOLISANI, *Ennio minore*, Padova 1936.—W. ALY, *Livius und Ennius*, Leipzig 1936.—P. FAIDER, *Le poète comique Cécilius*, în *Musée Belge*, 1908, p. 269 şi urm.; 1909, p. 5 şi urm.—I. NEGRO, *Studio su Cecilio Stazio*, Firenze 1919.—L. MUELLER, *De Pacuvii fabulis*, Berlin 1889.

www.digibuc.ro

CATO

Elenismul a patruns cu uşurinţă în rîndurile aristocraţiei şi ale burgheziei înstarite, dar s'a lovit de rezistenţa burgheziei rurale şi a paturilor mijlocii. Mentalitatea deosebită, lipsa de misticism, raţionalismul, ireligiozitatea şi libertinajul au trebuit sa înfrunte spiritul conservator, rigiditatea şi tradiţionalismul societăţii vechi, legată de pămîntul şi de credinţele Italiei rurale. Entuziasmului din primele clipe, cînd paşesc pe scenă oameni noi ca Livius Andronicus, Naevius, Plaut, Ennius, Pacuvius, Caecilius şi alţii, îi urmează o scurtă şi trecatoare fază de neîncredere şi de aspră critică la adresa culturii greceşti, considerata drept o gravă primejdie pentru desvoltarea liberă şi nestingherită a civilizaţiei şi culturii autohtone. Între anii 185 şi 146 apar cîteva semne evidente care demonstrează că societatea conservatoare este neliniştită şi încearcă să ia măsuri împotriva ideilor venite din afara. Toate aceste temeri şi toate aceste măsuri sunt hranite şi promovate de către reprezentanţii burgheziei rurale din mijlocul cărei se ridică o personalitate puternică şi un luptător înzestrat cu un spirit de o deosebită combativitate, M. Porcius Cato. In decurs de mai multe decenii, el duce o luptă aspră împotriva nobilimii, care are în frunte pe Scipioni; sporirea graniţelor şi acumularea averilor la Roma îi îmbogăţesc însă cu vremea şi pe unii şi pe alţii, aşa încît după un număr de ani, toţi sfîrşesc să aibă aceleaşi interese şi aspiraţii; clasa îmbogaţiţilor învinge şi odată cu ea îşi deschide drum, în mod definitiv şi pentru totdeauna, şi cultura grecească.

www.digibuc.ro

Această eclipsă a culturii greceşti ţine cu oarecare intermitenţă pînă în anul 146, cînd Grecia devine provincie romană. Ea începe cu un proces celebru împotriva cultului lui Bacchus. Practicile acestui cult sunt introduse mai întîi în Etruria de către un Grec obscur şi se întind apoi cu repeziciune în cuprinsul întregii Italii meridionale, luînd o amploare care derutează complect pe apărătorii tradiţiei şi îi determină să însceneze procesul faimos, numit al Bachanalelor, din anul 185. Din întîmplare, decretul Senatului prin care se interzicea cultul lui Bacchus, ni s'a păstrat în întregime într'o inscripţie descoperită în sudul Italiei şi pastrată în Muzeul de stat din Viena. Această inscripţie constitue un document preţios prin faptul că ne înfaţişează o stare de lucruri din domeniul vieţii religioase la Roma şi ne aduce în acelaş timp o mostră de limbă, genuina, netrecută prin mînile scribilor în decursul vremilor, nefalsificată: deci o mică imagine a limbii latineşti din secolul al doilea, un început de proza nestilizată, un text oficial. Iată conţinutul lui:

„Q. Marcius fiul lui L., S. Postumius fiul lui L., consuli, au consultat Senatul în ziua nonelor lunii Octomvrie, în templul Belonei Au asistat la redactare M. Claudius fiul lui M., L. Valerius fiul lui P., Q. Minucius fiul lui C. In privinţa asociaţiei Bachanalelor Senatul hotăraşte următoarele: Interzice fiecăruia dintre ei sărbătorirea Bachanalelor. Dacă există totuşi persoane care susţin că trebue să le sarbătorească, aceste persoane sunt obligate să se înfăţişeze pretorului urban, la Roma. La cererea lor, după ascultarea explicaţiilor, Senatul nostru va decide, cu condiţia să asiste cel puţin o sută de senatori la această discuţie. Interzice prezenţa la Bachanale oricărui bărbat, cetăţean roman, latin sau aliat, care nu s'a adresat în prealabil pretorului urban. Acesta, după ce va lua avizul Senatului, unde vor trebui să fie prezenţi cel puţin o sută de senatori la discuţie, va da autorizaţia cuvenită. Senatul interzice oricărui bărbat să fie preot;

www.digibuc.ro

oricui, bărbat sau femeie, să fie măestru al asociației; el le interzice să aibă bani în comun sau să îndeplinească funcția de dregător, bărbat sau femeie; el le mai interzice pe viitor orice angajament prin jurămînt, juruință, ofrandă, compromis sau schimb de încredere; le interzice orice sacrificiu secret și în genere orice soi de sacrificiu, atît în public cît și în particular sau dincolo de marginile orașului, în afară de cazul cînd au înștiințat pretorul urban și au obținut dela el autorizația cuvenită, data în urma unui decret al Senatului, la care au luat parte cel puțin o suta de senatori. In această eventualitate, niciuna dintre întrunirile pentru sacrificiu nu va putea cuprinde mai mult de cinci persoane în total, bărbați sau femei, numai mult de doi bărbați, nu mai mult de trei femei, ținîndu-se cu autorizația pretorului urban, în urma unui decret al Senatului, în condițiile arătate mai sus. Veți citi acest decret în adunarea poporului în rastimp de trei zile de tîrg cu interval între ele de nouă zile. Veți lua aminte că hotărîrea Senatului este precum urmează: oricine se va împotrivi celor scrise mai sus va suferi pedeapsa capitală. Veți grava acest decret pe o tablă de aramă, cum hotărește Senatul, și-l veți afișa într'un loc unde să poată fi citit cu ușurință. După zece zile dela publicarea decretului pe tabla voastră, toate Bachanalele, cu excepția celor consfințite prin prescripțiile decretului dè față, vor fi suprimate pe toată întinderea ținutului Teuranian.

Q. Marcius L. f., S. Postumius L. f. cos. senatum consoluerunt n. octob. apud aedem Duelonai. Sc ribendo) arf(uerunt M Claudi(us) M. f. L. Valeri(us P. f. Q. Minuci(us) C. f.

De Bacanalibus quei foideratei esent ita exdeicendum censuere. Neiquis eorum Bacanal habuise ve et. Sei ques esent quei sibei deicerent necesus ese Bacanal habere, eeis utei ad pr aetorem) urbanum Romam venirent deque eeis rebus, ubei eorum verba audita esent, utei senatus noster decerneret, dum ne minus senatorbus C adesent, *quom* ea res consoleretur. Bacas vir nequis adiese velet ceivis Romanus neve nominus Latini neve socium quisquam, nisei pr aetorem) urbanum adiesent isque de senatuos sententiad, dum ne minus senatoribus C adesent, quom ea res consoleretur, iousisei. Censuere. Sacerdos nequis vir

www.digibuc.ro

eset. Magister neque vir neque mulier quisquam eset. Neve pecuniam quisquam eorum comoinem habuise velet, neve magistratum neve pro magistratud neque virum neque mulierem quiquam fecise velet. Neve posthac inter sed coniourase neve comvovise neve conspondise neve compromesise velet neve quisquam fidem inter sed dedise velet. Sacra in oquoltod ne quisquam fecise velet, neve in poplicod neve in preivatod neve extrad urbem sacra quisquam fecise velet, nisei pr aetorem urbanum adieset isque de senatuos sententiad, dum ne minus senatoribus C adesent, quom ea res consoleretur, iousiset. Censuere. Homines plous V oinvorsei virei atque mulieres sacra ne quisquam fecise velet. neve inter ibei virei plous duobus mulieribus plous tribus arfuise velent, nisei de pr aetoris) urbani senatuosque sententiad, utei suprad scriptum est.

Haice utei in conventionid exdeicatis ne minus trinum noundinum; senatuosque sententiam utei scientes esetis, eorum sententia ita fuit: sei ques esent, quei arvorsum ead fecisent, quam suprad scriptum est, eeis rem caputalem faciendam censuere; atque utei hoce in tabolam ahenam inceideretis, ita senatus aiquom censuit; uteique eam figier ioubeatis ubei facilumed gnoscier potisit; atque utei ea Bacanalia, sei qua sunt, extrad quam sei quid ibei sacri est, ita utei suprad scriptum est, in diebus X, quibus vobeis tabelai datai erunt, faciatis utei dismota sient in agro Teurano [1].

Din relatarea facută de Titus Livius [2] aflăm că Senatul a procedat cu o deosebită asprime; el nu s'a mărginit numai să interzica pentru viitor cultul lui Bacchus, ci a ordonat să fie arestaţi toţi partizanii, în numar de aproape şapte mii, barbaţi şi femei: mulţi fură condamnaţi la moarte, iar femeile strangulate în case de către rudele lor şi urmărite fară cruţare. In chipul acesta societatea constituită şi în special preoţii înţelegeau sa apere propriile lor interese şi privilegii.

In anul 173 fura alungaţi din Roma filozofii greci Alkaios şi Philiskos pentru motivul că profesau doctrina lui Epicur. In 161 sunt izgoniţi alţi filozofi şi retori, iar în 155 este expulzată cunoscuta delegaţie ateniana care are in frunte pe filozofii Carneades, Critolaus şi Diogene. Cu un an mai

1. *Corpus inscriptionum Latinarum* I (1863), p. 43, nr. 196.
2. T. Livius XXXIX 8–20.

www.digibuc.ro

înainte, în 154, Senatul oprise printr'un decret construcţia unui teatru, interzicînd amenajarea de bănci şi locuri de privit pe o distanţa de o mie de paşi în jurul Romei [1].

Marcus Porcius Cato (234-149) se naşte într'un mediu rural, la Tusculum, dintr'o familie, probabil, înstarită, dar care nu face parte din rîndurile aristocraţiei moşiereşti. Încă de foarte tînar îl întîlnim în mijlocul soldaţilor, în diferite expediţii militare, unde se distinge prin energie şi curaj, apoi îl vedem în întrecerile politice pentru cucerirea celor mai înalte demnităţi în stat: quaestor în 204, edil în 199, praetor în 198, consul în 195 şi, în sfîrşit, cenzor în 184. In această din urmă calitate deţine o putere şi o influenţă considerabile, aflîndu-se deasupra consulilor şi senatorilor; apreciază avutul, impune, îndepărtează din Senat pe senatorii incompatibili, introduce în Senat alţi oameni, critica, judecă şi cenzurează fără cruţare, de unde şi renumele de „Cenzorul" prin care se impune în amintirea posterităţii. Păşind pe primul plan în scena luptelor şi pasiunilor contemporane, Cato răsmîne mult timp exponentul burgheziei mijlocii şi a mentalităţii rurale, luînd atitudine hotărîtă împotriva nobilimii, a luxului, a culturii străine, împotriva îmbogăţiţilor de război şi a imperialismului, a lărgirii graniţelor şi a războaielor, care nu foloseau decît celor bogaţi şi comandanţilor de origine nobilă. Deoarece antagonismul dintre bogaţi şi săraci sporeşte mereu, iar acumularea averilor în mîinile cîtorva familii aduc depravarea, desfrîul şi ruina vechilor virtuţi romane, iar cultura străină găseşte acces mai ales în rîndurile bogaţilor, n'a fost greu ca acest om simplu, dar sincer, să confunde cauza cu efectul şi să condamne cu asprime cultura şi literatura, considerate drept germenii disolvanţi ai vechii alcătuiri sociale. Cu spiritul său conservator şi hotărît, Cato păşeşte cu fermitate împotriva înnoirilor, împotriva ideilor şi artei din Grecia, împotriva ştiinţelor şi tehnicii, împotriva

1. VALERIUS MAXIMUS II, 4, 2.

www.digibuc.ro

duhului de emancipare şi umanizare, în schimb pentru o vieaţa aspra de muncă la ţară, de stoarcere a rodului din pamînt şi a sudoarei din trupurile celor lipsiţi de apărare, buni pentru a fi exploataţi în folosul celor mai înstariţi. Lupta în contra nobilimii culmineaza în pregatirea unui proces faimos îndreptat împotriva familiei Scipionilor, în anul 184. Scipio Africanul, dar mai ales fratele său Lucius, sunt învinuiţi d neglijenţă şi necinste în mînuirea treburilor publice cu prilejul expediţiilor militare din Orient. Dar învingatorul lui Hanibal îşi cîştigase merite prea mari şi vărsase în trezoreria Statului sume prea însemnate pentru a nu-şi fi creat în conştiinţa sa un suport aproape inexpugnabil, de imunitate aproape, de aroganţa şi dispreţ, de superioritate. Venind la proces şi îndemnat de aureola bravurii sale şi de sprijinul cast i din care face parte, el raspunde în cuvîntarea ţinuta în faţa cenzorului Cato cu o sfidare, care reuşeşte pe deplin: „Quiriţilor, mi-amintesc că astazi este ziua cînd am învins într'o lupta memorabila, în pămîntul Africii, pe Cartaginezul Hanibal, cel mai înverşunat duşman al patriei noastre, şi v'am dobîndit o pace şi o izbîndă mai presus de nădejdile voas re Să nu fim aşadar nerecunoscatori în faţa zeilor; ci, socotes', sa lasăm aici pe acest nemernic şi sa mergem în faţa lui Jupiter cel Bun şi Mare pentru a-i aduce prinosul nostru de mulţumire".

Mem ria, Quirites, repeto, diem esse hodiernum, quo Hannibalem Poenum imperio vestro inimicissimum magno proelio vici in terra Africa pacemque et victoriam vobis peperi insperabilem: non igitur simus adversum deos ingrati; sed censeo, relinquamus nebulonem hunc, eamus hinc protinus Iovi optimo maximo gratulatum [1].

In anul 176 insula Rhodos trimite o solie la Roma spre a implora iertare pentru faptul că unii din oamenii ei politici militasera pentru o alianţă militară cu Perseus, fiul lui Filip, învins şi luat prizonier de catre Romani. O parte a Senatului, favorabila extensiunii teritoriale, de pe urma că-

1. GELLIUS IV, 18, 3.

www.digibuc.ro

reia nobilimea se alegea cu proprietăți agricole întinse, cu sclavi și clientelă, luă atitudine împotriva Rodienilor. Cato se pronunță însă pentru o politică de clemență și de iertare: „Știu că unii oameni în împrejurările prielnice, în timp de fericire și de prosperitate, își umflă bîrna din piept și își sporesc mîndria și cruzimea. De aceea mi-i în mare grijă că întreprinderea aceasta a mers atît de bine. Discutînd să nu se întîmple să luăm o hotărîre nepotrivită care să ne întunece succesul și să împingă bucuria noastră prea departe. Primejdiile îmblînzesc și învață pe om ce trebue sa facă, iar succesele îl zdrobesc de obicei sub povara elanului și-l îndepărtează dela hotărîrile și gîndurile bune. De aceea cu atît mai mult vă spun și vă sfătuesc să amînați pentru cîteva zile această discuție, pînă cînd, după atîta bucurie, vom ajunge din nou în stăpînirea facultăților noastre.

Scio solere plerisque hominibus rebus secundis atque prolixis atque prosperis animum excellere atque superbiam atque ferociam augescere atque crescere. Quo mihi nunc magnae curae est, quod haec res tam secunde processit, ne quid in consulendo advorsi eveniat, quod nostras secundas res confutet, neve haec laetitia nimis luxuriose eveniat. Advorsae res edomant et docent, quid opus siet facto, secundae res laetitia transvorsum trudere solent a recte consulendo atque intellegendo. Quo maiore opere dico suadeoque, uti haec res aliquot dies proferantur, dum ex tonto gaudio in potestatem nostram redeamus[1].

Revolta împotriva culturii grecești se îmbină la Cato cu atitudinea necruțătoare împotriva Grecilor contemporani, profesori, artiști, filozofi, dar mai ales medici. Medicina din acest timp păstrează încă o bună doză de empirism și șarlatanie, încît înțelegem destul de bine motivele de neliniște ale acestui Roman ridicat din mijlocul păturilor conservatoare dela țară: „Iți voi arăta, spune el către fiul său, că neamul lor este cu desăvîrșire pervers și greu de ținut în frîu. Și poți socoti cuvîntul meu ca un oracol: cînd poporul acesta ne va da literatura lui, va nărui totul la noi; și mai ales atunci cînd ne va trimite medicii lui. S'au legat

1. GELLIUS VI, 3, 14.

www.digibuc.ro

prin jurămînt să ucidă pe toți barbarii cu ajutorul medicinii. Ei profesează această îndeletnicire cerînd onorar, pentru a ne inspira mai multă încredere și pentru a ne pierde cu ușurință. Și chiar pe noi înșine obișnuesc să ne numească barbari, ba chiar ne batjocuresc și mai rău decît pe alții, poreclindu-ne Opici. Te opresc să ai legături cu medicii.

Vincam nequissimum et indocile esse genus illorum. Et hoc putavatem dixisse: quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet; tum etiam magis si medicos suos huc mittet. Iurarunt inter se barbaros necare omnes medicina, sed hoc ipsum mercede faciunt, ut fides iis sit et facile disperdant. Nos quoque dictitant barbaros, et spurcius nos quam alios Opicon appellatione foedant. Interdixi tibi de medicis[1].

Cenzorul averilor și al moravurilor se ridică oridecîteori are prilej, în Senat sau în altă parte, împotriva abuzurilor din administrație și din armată: „Hoții care fură averea particularilor își petrec viața în închisoare și în cătușe, hoții bunului public trăiesc în aur și purpură".

Fures privatorum furtorum in nervo atque in compedibus aetatem agunt, fures publici in auro atque in purpura[2].

El protestează împotriva acumulării de averi, împotriva luxului din locuințe, din îmbrăcăminte, din mîncare, atacînd mai ales femeia, care ar trebui să evite podoabele exterioare, aurul, pietrele prețioase, toaletele elegante, concentrîndu-se în cercul vechilor virtuți interioare, castitatea, iubirea conjugală, dragostea de mamă, blîndețea, cumpătarea, prețuind obiceiurile strămoșești, faptele de arme, izbînzile și trofeele bărbatului ei[3]. Într'un discurs celebru ținut în Senat, în anul 195, cu prilejul discuțiilor pentru abrogarea legii Oppia îndreptată împotriva luxului, Cato arată consecințele grave care pot rezulta în detrimentul Statului dintr'o repartizare injustă a bogățiilor: „M'ați auzit de multe ori plîngîndu-mă împotriva cheltuelilor deșănțate ale femei-

1. PLINIUS, *N. H.*, XXIX, 7, 14.
2. GELLIUS, XI, 18, 18.
3. ZONARAS, *Cronica* IX, 17.

www.digibuc.ro

lor şi ale bărbaţilor, ale particularilor şi ale oamenilor din administraţie. Republica noastră sufere de două rele deosebite, pofta de bani şi luxul ; ele au împins la ruină toate statele mari. Cu cît se îmbunătăţeşte pe zi ce merge şi cu cît înfloreşte destinul patriei noastre şi creşte imperiul ei (am trecut deja în Grecia şi în Asia, ţări pline de toate atracţiile plăcerilor şi punem chiar stăpînire pe comorile regilor), cu atît mai mult mă înspaimînt la gîndul că aceste averi ar putea sa ne subjuge înloc să le subjugăm noi pe ele" [1].

Ca remediu recomandă munca cinstită, modestia şi spiritul de economie, aducînd exemplul propriei sale vieţi : „Chiar dela început mi-am frînt întreaga mea tinereţă în economie, asprime şi munca, cultivînd pămîntul printre stîncile din Sabina, culegînd şi însemînţînd pietrişul".

Ego iam a principio in parcimonia atque in duritia atque industria omnem adulescentiam meam abstinui, agro colendo saxis Sabinis, silicibus repastinandis atque conserendis [2].

Ţăranul acesta înstărit care dă sfaturi cum trebue cultivata proprietatea mare pentru a oferi un randament cît mai ridicat, deşi traieşte în belşug şi bună stare, îşi face un merit din faptul că disprețuește luxul şi obiectele de artă : „Eu nu am nici palate, nici vase, nici haine scumpe lucrate de mînă, nici sclavi aleşi, nici servante. Cînd posed ceva de folos, mă folosesc ; cînd nu am, mă lipsesc. Cred că fiecare poate să se mulţumiască şi să se bucure de ceea ce are... Mi se aruncă vina că îndur multe lipsuri, dar eu le răspund că ei nu sunt în stare să se lipsească de multe lucruri".

Neque mihi aedificatio neque vasum neque vestimentum ullum est manupretiosum neque pretiosus servus neque ancilla. Si quid est quod utor, utor ; si non est, egeo. Suum cuique per me uti atque frui licet... Vitio vertunt, quia multa egeo ; at ego illis, quia nequeunt egere [3].

Sfaturile pe care le împartăşeşte sunt pătrunse de un

1. LIVIUS XXXIV, 4.
2. *Orationes* XI, 1 (Jordan).
3. GELLIUS XIII, 24, 1.

www.digibuc.ro

stoicism curat, de abnegație și dragoste de primenire socială, în spiritul tradiției băștinașe. Se vede clar că aceste precepte nu pornesc din cărți, ci din experiența unei vieți cinstite și laborioase: „Cumpăniți mult în inimile voastre: cînd faceți un bine cu oarecare osteneală, osteneala trece repede, iar fapta bună nu se desparte de voi pînă la moarte; dacă săvîrșiți însă o nedreptate pentru o plăcere, plăcerea se șterge repede, iar nedreptatea vă însoțește pentru totdeauna".

Cogitate cum animis vestris: si quid vos per laborem recte feceritis, labor ille a vobis cito recedet, bene factum a vobis, dum vivitis, non abscedet; sed si qua per voluptatem nequiter feceritis, voluptas cito abibit, nequiter factum illud apud vos semper manebit [1].

„Viața omenească este asemenea fierului. Cînd e folosit, fierul se roade; cînd nu-i folosit, e distrus de rugină. La fel, vedem că și oamenii prin muncă se uzează. Cînd nu lucrezi, inactivitatea și lenea produc mai multă stricăciune decît munca".

Nam vita humana prope uti ferrum est. Si exerceas, conteritur; si non exerceas, tamen robigo interficit. Item homines exercendo videmus conteri; si nihil exerceas, inertia atque torpedo plus detrimenti facit quam exercitio [2].

La întoarcerea din Spania, unde adunase o pradă bogată, se grăbește să o distribue soldaților în loc să o împartă cu ceilalți comandanți, cum era obiceiul pînă atunci, spunînd: „Prefer să se întoarcă acasă mulți cu puțini bani, decît puțini cu mult aur" [3].

Activitatea literară a lui Cato este fructul vieții sale practice, fiind prilejuită de necesitățile timpului și de nevoile imediate ale familiei sau ale Statului. Nu întîlnim la el o

1. GELLIUS XVI, 1, 4.
2. GELLIUS XI, 2, 6.
3. PLUTARH, *Viața lui Cato*, 10.

www.digibuc.ro

cultură literară şi filozofică organizată *(doctrina)*, ci simţ practic, dragoste de trecut, diletantism de colecţionar *(industria)* şi conştiinciozitate de informare *(diligentia)*. Opera aceasta nu îmbracă o formă artistică conştientă, ci se revarsă haotică, plină de temperament şi căldură, dar lipsită de organizare şi de gust. Ea înseamnă deci un moment cultural şi politic, nu unul literar şi filozofic.

In jurul anului 180 alcătueşte un manual, un soi de enciclopedie pentru fiul său Marcus *(Praecepta ad filium* sau *Libri ad filium)*, unde sunt adunate sfaturi privitoare la agricultură, retorică, medicină, şi altele. Oratorul adevărat va cumula, după Cato, noblețea, bunătatea, cinstea şi arta cuvîntului:

Orator est vir bonus dicendi peritus [1].

Stăpînirea cunoştinţelor aduce dela sine expresia potrivită: *rem tene, verba sequentur.* Intr'o altă colecţie similară, întitulată *Carmen de moribus*, scrisă în proză sau versuri saturnice pentru a putea fi memorizată cu uşurinţă, împarte sfaturi practice sau consideraţii privitoare la trecutul róman, curat şi simplu, înainte de a fi fost „pîngărit" de civilizaţia greacă. Un exemplu: „Pe vremea aceea era obiceiul să te îmbraci decent cînd ieşiai în public, iar acasă cu ceea ce aveai. Un cal costa mai mult decît un bucătar. Arta poetului nu era onorată, iar cînd cineva se îndeletnicea cu ea sau lua parte la banchete era numit un pierde-vară".

Vestiri in foro honeste mos erat, domi, quod satis erat. Equos carius quam coquos emebant. Poeticae artis honos non erat. Si quis in ea re studebat aut sese ad convivia adplicabat, crassator vocabatur [2].

Mai tîrziu, se pare, reia planul din *Praecepta ad filium* şi desvoltă diferitele discipline în cărţi deosebite, din care cunoaştem numai cîteva titluri: *De medicina*, *De re militari*, *Commentarii iuris civilis.* Preocuparea de seamă,

1. SENECA, *Controv.* 1, pref. 9.
2. GELLIUS XI, 2, 5.

www.digibuc.ro

spre sfîrșitul vieții, rămîne însă cercetarea trecutului național, cuprins într'o operă capitală, astăzi pierdută, numită *Origines*. Cato crede că are datoria să rupă cu vechea tradiție a analisticii, care nu menționează decît faptele de puțină importanță însemnate pe tabla înaltului Pontif, ca scumpetea grînelor, eclipsele de soare sau de lună și altele la fel [1]. El lărgește cadrul istoriei sale, îmbrățișînd trecutul întregii Italii și desvoltîndu-l în chip organic, în mod cronologic pe capitole mari, cu mențiunea faptelor esențiale fără să pomenească numele conducătorilor nobili, ci numai sforțările și năzuințele maselor. Opera cuprindea șapte cărți și trata în cartea întîia regii, în cărțile a doua și a treia originile diverselor municipii italiene, în cartea a patra primul război punic, în cartea a cincia al doilea război punic. Toate acestea pe scurt, în trăsături esențiale *(capitulatim)*. Cartea a șaptea se ocupa mai pe larg cu evenimentele contemporane pînă la pretura lui Servius Galba, care a măcelărit pe Lusitani, în Spania (151). Cato se distinge uneori prin scurte caracterizări, pregnante și incizive, în maniera proverbelor și a satirelor populare: „Ligurii sunt necioplîți și minciunoși și nu-și aduc aminte de adevăr, Galii iubesc cu precădere două lucruri, războiul și vorbirea măestrită *(rem militarem et argute loqui)*“ [2]. Stilul este fărămițat, fără artificii, simplu și aritmic, dar energic, limpede și expresiv, după cum se poate vedea din fragmentul despre intervenția eroică a tribunului Caedicius în primul război punic: „Zeii cei fără de moarte împărtășiră tribunului o soartă vrednică de curajul său. Căci iată cum s'a întîmplat. El căzu rînit în mai multe locuri, dar nu primi nicio lovitură la cap. Ai săi îl găsiră printre morți, sleit aproape din pricina rănilor, deoarece pierduse mult sînge. Îl ridicară, iar el se însănătoși, aducînd încă multe servicii strălucite și folositoare țării sale. Prin fapta sa, prin

1. Gellius II, 28, 6.
2. *Gramatici Latini* I, p. 202, 20 (Keil).

www.digibuc.ro

felul cum îşi condusese soldaţii, el scăpase dela pieire întreaga armată. Dar aceiaşi binefacere nu este răsplătită întotdeauna în aceiaşi măsură. Spartanul Leonidas, care dovedise la Termopile o vitejie asemănătoare, a fost copleşit de întreaga Grecie cu glorie si recunoştinţă deosebită prin semnele unei popularităţi fără margini, arătîndu-şi fiecare mulţumirea adîncă pentru sacrificiul său prin portrete, statui, elogii, opere de istorie şi alte lucruri. Tribunul soldaţilor s'a bucurat însă de puţină cinstire pentru faptele sale şi el săvîrşise doar un lucru asemănător, îşi salvase patria".

Dii inmortales tribuno militum fortunam ex virtute eius dedere. Nam ita evenit: cum saucius multifariam ibi factus esset, tamen volnus capiti nullum evenit, eumque inter mortuos defetigatum volneribus atque, quod sanguen eius defluxerat, cognovere. Eum sustulere, isque convaluit, saepeque postilla operam reipublicae fortem atque strenuam perhibuit illoque facto, quod illos milites subduxit, exercitum ceterum servavit. Sed idem benefactum quo in loco ponas, nimium interest. Leonides Laco, qui simile apud Thermopylas fecit, propter eius virtutes omnis Graecia gloriam atque gratiam praecipuam claritudinis inclitissimae decoravere monumentis: signis, statuis, elogiis, historiis aliisque rebus gratissimum id eius factum habuere; at tribuno militum parva laus pro factis relicta, qui idem fecerat atque rem servaverat [1].

Opera de istorie a lui Cato rămîne manifestarea unui patriot care reînvie trecutul spre a face din el un mijloc de luptă politică pentru prezent, în întrecerea împotriva elenismului. Caracterul acesta de frondă presupune pasiune, căldură, convingere şi sinceritate. De aceea din lucrarea de faţă se desprindea fără îndoială o anumită elocinţă, necăutată, naivă, rezultată din însăşi simplitatea ei. Sallustius îl numia pe Cato, „cel mai iscusit în arta cuvîntului dintre Romani" *(Romani generis disertissimus)* [2], iar Cicero se întreba în *Brutus* [3]: „Dar operei sale *Origines*, ce flori sau ce strălucire de stil îi lipsesc" ?

1. GELLIUS III, 7, 19.
2. SALLUTIUS, *Hist. fragm.* I, 2.
3. CICERO, *Brutus* 17, 66.

www.digibuc.ro

Rivalul lui Catilina se putea lăuda că citise 150 de discursuri scrise de Cato. Astăzi nu cunoaştem decît fragmente izolate din 80. A. Gellius laudă cuvîntarea ţinută împotriva lui Galba, „foarte graţioasă, clară şi cuprinzînd cuvinte alese“ [1]. Se mai citează şi o colecţie de scrisori adresate fiului său Marcus, precum şi o antologie de cugetări *(Apophthegmata)*, preţuită de Cicero.

Din scrierile citate pînă acum nu ni s'au păstrat decît fragmente, relativ puţine. Una singură ne-a parvenit în întregime, şi ea poartă titlul *De agri cultura*. Lucrarea aceasta despre îngrijirea solului venia tocmai la timp, pentrucă în procesul istoric de ridicare a nobilimii, de acumulare a pămînturilor în puţine mîni şi de prefacerea lor în păşuni pentru industria lînii şi a laptelui, de sărăcire treptată a Peninsulei în faţa concurenţei grînelor din provinciile cucerite, Italia ajunsese în pragul ruinii, iar proprietarii aveau nevoe de îndemnuri, de încurajare pentru o exploatare mai raţională a bunurilor lor. In naivitatea lui, Cato credea că mai poate schimba mersul unui proces iremediabil pierdut prin publicarea unei cărţi ştiinţifice cu reţete şi sfaturi practice de îmbunătăţire şi de organizare. Astfel contribuţia aceasta porneşte şi ea din experienţa de toate zilele, din mijlocul realităţilor contemporane, ca toate celelalte scrieri ale autorului. Cato îşi dă seama de carenţa agriculturii italiene, de lipsa de interes a proprietarilor, de slaba rentabilitate a solului şi ştie că aceste deficienţe pot constitui un mare pericol într'un viitor apropiat. Lărgirea graniţelor adusese la Roma averi, opere de artă, aur şi grîne ieftene din provinciile cucerite, dar însemnase în acelaş timp şi ruina proprietarilor din Italia, zdrobiţi de concurenţa străină.

Cato compune deci un manual pentru uzul unei întreprinderi de o sută de jugere (25 de hectare). Cum trebue

1. GELLIUS I, 23, 1 cum multa quidem venustate atque luce atque munditia verborum.

www.digibuc.ro

să exploatezi o astfel de întindere pentru a căpăta maximum de randament posibil? Şi iată acum cuprinsul principalelor capitole: 1. sfaturi privitoare la cumpărarea terenului; 2. cum se comportă stăpînul; 3. cum îşi construeşte casa; 4. cum se poartă cu vechilul; 5. vitele; 6-8 distribuţia solului; 9. copaci şi păşuni; 10-22. administrarea unei ferme şi a unei podgorii; 23-55. muncile cîmpului după anotimpuri; 56-58. cum trebue să te porţi cu slugile; 70-73. vitele; 74-79. reţete de bucătărie; 95-101. cum se produce *amurca*; 102-127. alte reţete; 129. cum se construieşte o arie; 130. lemnele de foc; 131-132 sfaturi pentru sacrificii; 133. îmbunătăţirea fructelor; 134. sacrificii; 135. cumpărături; 139-140. întreţinerea unei păduri mici; 141. purificarea ogorului.

Cartea începe cu o laudă a ţăranului. Suntem obişnuiţi cu asemenea elogii cîntate de poeţi mari ca Vergiliu, Horaţiu, Ovidiu, etc. Toată lumea ar fi dorit să vadă descongestionată Roma de pletora de proletari care grevau bugetul Statului şi nelinişteau pe nobili prin revendicările lor sociale. Dar răul pornise tot dela cei bogaţi, deoarece ei acaparaseră pămînturile şi ruinaseră mica proprietate. O întoarcere la pămînt era posibilă numai prin renunţarea latifundiarilor la dreptul lor de proprietate, dar aceasta era greu să se întîmple. Şi astfel nu rămînea altceva decît dorinţa vană sau nostalgia poeţilor şi scriitorilor porniţi dela ţară: „Un mijloc de a strînge avere ar fi comerţul, dacă el n'ar fi legat de atîtea riscuri; sau camăta, dacă ea ar fi un lucru cinstit. Strămoşii noştri au judecat în aşa chip şi au rînduit dispoziţii de aşa natură în legile lor că hoţul era pedepsit să dea înapoi îndoit, iar cămătarul împătrit. Chiar de aici se poate vedea că ei priveau pe cămătar mai rău decît pe hoţ. Iar pe omul cumsecade, cînd îl lăudau, îl lăudau astfel: ca agricultor bun şi ca ţăran. Cea mai frumoasă laudă era socotită lauda de soiul acesta. Acum cît priveşte pe negustor, eu îl cred un element energic şi harnic pentru cîş-

www.digibuc.ro

tig, dar, precum am mai spus, plin de primejdii şi nefericit. Pe cînd din mijlocul ţăranilor se ridică oamenii cei mai destoinici şi soldaţii cei mai viteji, iar cîştigul lor este cel mai cinstit şi cel mai lipsit de invidie, deoarece îndeletnicirea aceasta are gîndurile cele mai curate".

Est interdum praestare mercaturis rem quaerere, nisi tam periculosum siet, et item fenerari, si tam honestum siet. Maiores nostri sic habuerunt et ita in legibus posiverunt, furem dupli condemnari, feneratorem quadrupli. Quanto peiorem civem existimarint feneratorem quam furem, hinc licet existimare. Et virum bonum quom laudabant, ita laudabant, bonum agricolam bonumque colonum. Amplissime laudari existimabatur qui ita landabatur. Mercatorem autem strenuum studiosumque rei quaerendae existimo, verum, ut supra dixi, periculosum et calamitosum. At ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur, maximeque pius quaestus stabilissimusque consequitur minimeque invidiosus, minimeque male cogitantes sunt qui in eo studio occupati sunt [1].

La cumpărare, proprietarul va avea grijă ca proprietatea să fie aşezată la poalele unui deal, cu faţa spre soare, într'un loc sănătos, să aibă la îndemînă mîna de lucru, apă, un oraş puternic, marea sau un rîu pe care să meargă corăbiile, ori un drum bun şi frecventat [2]. In privinţa rentabilităţii recomandă următoarea scară, în ordinea descrescîndă: via, grădina de zarzavat, plantaţia de sălcii, de măslini, finaţul, cerealele, pădurea de tăiat, livada cu pomi şi pădurea de stejari pentru ghindă. Stăpînul nu administrează în mod direct, ci prin intermediul unui vechil *(vilicus)* care rămîne răspunzător şi este inspectat la nevoe. Acesta lucrează cu ajutorul sclavilor, supraveghiază, execută, răspunde pentru lipsuri şi are putere nelimitată în lipsa stăpînului. Soţia lui face parte integrantă din gospodărie şi este supusă la aceleaşi îndatoriri de ascultare şi muncă, deoarece alegerea ei nu se poate face fără voinţa proprietarului: „Dacă ţi-a dat-o stăpînul, fii mulţumit cu ea. Fă-o să-ţi ştie

1. *De agri cultura*, prefaţa 1–4.
2. *Ibid.* I, 3.

www.digibuc.ro

de frică. Să nu fie prea cheltuitoare. Să nu-şi viziteze prea des vecinele sau alte femei şi nici să nu le primească în casă sau la ea în odaie. Să nu meargă la masă la alţii şi să nu se primble. Să nu facă jertfe zeilor nici să nu roage pe alţii să facă pentru dînsa, fără voia stăpînului sau a stăpînei. Să nu uite că stăpînul are grijă de cele sfinte pentru toată familia. Să fie curată. Să ţie casa măturată şi bine îngrijită. Să aibă în fiecare zi vatra curată şi măturată înainte de a se duce la culcare".

Si eam tibi dederit dominus uxorem, ea esto contentus. Ea te metuat facito. Ne nimium luxuriosa siet. Vicinas aliasque mulieres quam minimum utatur neve domum neve ad sese recipiat. Ad cenam nequo eat neve ambulatrix siet. Rem divinam ne faciat neve mandet, qui pro ea faciat, iniussu domini aut dominae. Scito dominum pro tota familia rem divinam facere. Munda siet: villam conversam mundeque habeat; focum purum circumversum cotidie, priusquam cubitum eat, habeat [1].

Sclavii primesc o anumită măsură de făină din care îşi fac un terci *(polenta)*, vara mai mult, iarna mai puţin. Cei recalcitranţi sunt puşi în fiare şi hrăniţi mai prost. Cînd îmbătrînesc sau se îmbolnăvesc sunt vînduţi sau aruncaţi cu uşurinţă în schimbul unei sume neinsemnate, deavalma cu vitele îmbătrînite sau bolnave: „Să vîndă uleiul, dacă are preţ, vinul, grînele care îi prisosesc, boii bătrîni, viţeii înţărcaţi, mieii retraşi dela oi, lîna, pieile, carul vechi, fierăria veche, sclavul bătrîn, sclavul bolnav; şi dacă mai prisoseşte ceva, să vîndă tot. Capul familiei trebue să fie vînzător, nu cumpărător".

Vendat oleum, si pretium habeat, vinum, frumentum quod supersit vendat: boves vetulos, armenta delicula, oves deliculas, lanam, pelles, plostrum vetus, ferramenta vetera, servum senem, servum morbosum, si quid aliut supersit, vendat. Patrem familias vendacem, non emacem esse oportet [2].

1. *De a. c.* CXLIII, 1-2.
2. *De a. c.* II, 7.

www.digibuc.ro

Totul trebue făcut în vederea exploatării intensive şi fructuoase. Cato pune în mîna proprietarului mare un manual adecvat, simplu, în tonul conversaţiei, cu reţete precise, cu sfaturi, nesentimental, rece şi calculat. Stăpînul va şti să stoarcă maximum de randament şi de sudoare pentru a realiza beneficii însemnate. Din paginile lui Cato se desprind cu uşurinţă pentru noi caracterul lumii romane, simţul practic, simplitatea, rigiditatea, legea forţelor economice sub care se desfăşoară sufletul acestei lumi ţărăneşti, năcăjite, subalimentate. Nimic nu o apără şi nu o ridică pe o treaptă mai înaltă, la lumină. Singura nădejde rămîne puterea lui Dumnezeu, şi sentimentele calde de mai bine, de speranţă, de fericire iau o formă concretă în rugăciune, în imnul de slavă sau de chemare în ajutor a divinităţii. Întîlnim la Cato textul unei rugăciuni din care se înalţă un simţămînt curat şi sincer, în termini de adevărată poezie, ritmică, sugestivă, simplă; probabil un imn moştenit dela strămoşi sau alcătuit de un preot oarecare şi răspîndit în universul omului dela ţară, bogat sau sărac, cunoscut sau fără nume: „Părinte Marte, mă închin ţie şi te rog, fii blînd şi îndurător cu mine, cu casa şi cu familia noastră. Pentru aceasta am rînduit să-ţi fie adus prinos în jurul ogorului, cîmpului şi pămîntului meu jertfa unui porc, a unui berbec şi a unui taur. Opreşte, apără şi îndepărtează bolile văzute şi nevăzute, lipsa şi pustiirea, nenorocirile şi furtunile. Fă să crească şi să ajungă cu bine la împlinire fructele, grînele, viile şi păşunile, apără păstorii şi turmele, hărăzeşte-ne sănătate deplină şi spor mie, casei şi familiei noastre. Pentru acestea deci, pentru cîmpul, pămîntul şi ogorul meu, spre purificare şi jertfă de ispăşire, precum am spus, fii mărit, primind porcul, berbecul şi taurul de faţă, abia ieşiţi din lapte. Părinte Marte, pentru ceea ce te-am rugat, primeşte prinosul de faţă: un porc, un berbec şi un taur abia ieşiţi din lapte".

Mars pater, te precor quaesoque uti sies volens propitius mihi

www.digibuc.ro

domo familiaeque nostrae, quoius rei ergo agrum terram fundumque meum suovitaurilia circumagi iussi, uti tu morbos visos invisosque, viduertatem vastitudinemque, calamitates intemperiasque prohibessis defendas averruncesque; utique tu fruges, frumenta, vineta virgultaque grandire beneque evenire siris, pastores pecuaque salva servassis duisque bonam salutem valetudinemque mihi domo familiaeque nostrae. Harumce rerum ergo, fundi terrae agrique mei lustrandi lustrique faciendi ergo, sicuti dixi, macte hisce suovitaurilibus lactentibus inmolandis esto. Mars pater, eiusdem rei ergo macte hisce suovitaurilibus lactentibus esto [1].

In viața politică și în lupta de idei Cato reprezintă o anumită mentalitate și interesele clasei sociale din care face parte. La ieșirea din funcția de cenzor, în 184, poporul, adică oamenii pe care se sprijină și îl apără, îi dedică o inscripție comemorativă în termini foarte elogioși: „Lui Cato, pentrucă a ridicat și întărit prin măsuri folositoare, prin decrete și dispoziții înțelepte, republica romană care înclina și aluneca spre ruină" [2]. Era, de altfel, mai mult o dorință decît o realitate, și în lupta de interese și de pasiuni dintre nobilime și poporul de rînd, clasa de mijloc reprezintată prin Cato, a trebuit să aleagă. Ea a ales pe nobili, pentru motivul că interesele ei se identificau din ce în ce mai mult cu ale acestora. Nobilii dețineau controlul politic, iar clasa de mijloc controlul mijloacelor de producție, cumulînd astfel împreună întreaga putere în stat. In mod firesc idealurile conducătorilor politici din clasa nobililor au devenit cu timpul și idealurile clasei de mijloc. Istoricii își exprimă adesea nedumerirea că bătrînul Cato s'a abătut în unele privinți dela ideile sale din tinereță: a început să învețe grecește, să dea bani cu camătă, să acumuleze pămînturi, să lupte pentru întinderea granițelor și subjugarea popoarelor. Deși Cartagina nu mai prezinta niciun pericol pentru imperiu, nobilii cereau distrugerea ei pentru a-și însuși prada, solul și comerțul de-

1. *De a. c.* CXLI, 1-3.
2. PLUTARH, *Viața lui Cato*, 19.

www.digibuc.ro

ţinut de aceasta. Se spune că, în Senat, spre sfîrşitul vieţii, Cato îşi încheia orice discurs sau propunere cu refrenul: „De altfel cred că avem datoria să distrugem Cartagina".

Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.

Schimbarea de atitudine la Cato se explică foarte bine prin evoluţia stărilor economice şi politice în genere. Aristocraţia învinge, şi odată cu ea se ridică idealurile acesteia: avere, lux, rafinament, cultură înaltă şi literatură străină, raţionalism, rezistenţă împotriva vechilor prejudecăţi, desfrîu, etc., adică tocmai relele combătute de Cato în numele clasei de mijloc şi a mentalităţii vechi băştinaşe, în decurs de mai multe decenii.

Posteritatea imediată, aflată sub direcţia spirituală a nobililor, nu găseşte pentru Cato decît cuvinte de laudă, aproape pretutindeni: energie deosebită, cultură, cunoaşterea legilor, talent de general, avocat strălucit, senator. Doar puţină şlefuire şi rafinamentul artei greceşti i-ar mai fi trebuit, spune Cicero: „Ce i-a lipsit lui Cato în afară de această floare a culturii crescută dincolo de mare şi adusă la noi de peste graniţă? Nimeni n'a fost mai hotărît ca el în faţa poporului, mai bun senator, mai bun general" [1]. Titus Livius scrie un elogiu entuziast care sfîrşeşte astfel: „Sufletul său era aspru, limba necruţătoare şi de o neîngrădită libertate, dar inima lui rămînea neatinsă la asaltul plăcerilor, dispreţuind mărirele şi bogăţia. Era călit prin lipsuri, primejdii, muncă, cu trup şi suflet de fier *(ferrei prope corporis animique)*, pe care nici bătrîneţa cu slăbiciunile ei n'au putut să le frîngă" [2]. Quintilian nu poate recomanda proza sa în şcoală din cauza lipsei de artă, dar preţueşte pe generalul, înţeleptul, oratorul, istoriograful, jurisconsultul şi agronomul Cato [3]. Plinius nu-i găseşte om care să-i semene în epoca

1. CICERO, *De oratore*, III, 33, 135.
2. T. LIVIUS, XXIX, 40, 4.
3. QUINTILIAN, *Inst. or.* XII, 11, 23.

www.digibuc.ro

sa şi nu-i poate opune decît pe marele rival ideologic Scipio Aemilianus, sprijinitorul culturii şi literaturii greceşti, patronul lui Terenţiu şi Polybius [1].

BIBLIOGRAFIE

Ediţii critice: *Catonis praeter librum de re rustica quae extant*, ed. H. JORDAN, Leipzig 1860. – *Historicorum Romanorum fragmenta* collegit disposuit recensuit Hermannus PETER, Leipzig, Teubner, 1883. — *Historicorum Romanorum reliqniae* ed Hermann PETER, Leipzig, Teubner, I² 1914, II 1906. — M. PORCI CATONIS *De agri cultura liber;* M. TERENTI VARRONIS *Rerum rusticarum libri tres* ex recensione Henrici KEILII, vol. I, Leipzig, Teubner, 1884.—M. PORCI CATONIS *De agri cultura liber* post Henricum Keil iterum ed. Georgius GOETZ, Leipzig, Teubner, 1922.—CATO, VARRO, COLUMELLA, PLINIUS, *Despre agricultură*, ediţie cu introducere de M. I. BURSKI (ruseşte), Moscova, Academia URSS, 1937.

Traduceri: M. PORCIUS CATO, *On farming* transl. by Em. Brehaut, New-York, Columbia Univ. Press, 1933.—CATO and VARRO, *De re rustica* transl. by W. D. HOOPER and H. B. ASH, Londra, Heinemann, 1934.

Studii speciale: O. RIBBECK, *Cato Censorius als Schriftsteller*, în *Reden und Vorträge*, Leipzig 1899.—G. CURCIO, *La primitiva civiltà agricola e il libro dell'agricultura di M. Porcio Catone*, Florenţa, Vallecchi, 1930. — Friedrich KLINGNER, *Cato Censorius und die Krisis des römischen Volkes*, în *Die Antike* X (1934) 239-263.—R. TILL, *Die Sprache Catos*, Leipzig, Dieterich, 1935.—B. JANZER, *Historische Untersuchungen zu den Redenfragmenten des M. Porcius Cato. Beiträge zur Lebensgeschichte und Politik Catos.* Diss. Würzburg, Triltsch, 1937.

1. PLINIUS, *N. H.*, VII, 100.

www.digibuc.ro

TERENȚIU

In fața reacțiunii păturilor mijlocii conduse de către Cato nobilimea își strînge rîndurile și se grupează în jurul unor personalități foarte cunoscute: mai întîi Scipio Africanul, învingătorul lui Hanibal, apoi Flamininus și Paulus Aemilius, învingătarul lui Perseus și în cele din urmă, cu mai mult succes, în jurul lui Scipio Aemilianus, distrugătorul Cartaginei, în 146, și al Numanției, în 133. Ultimul vlăstar din familia Scipionilor este sortit să joace un rol însemnat și pe tărîmul cultural și literar. El se naște în preajma anului 185, se desvoltă într'un mediu aristocratic distins, se familiarizează de timpuriu cu cultura grecească și, începînd dela vîrsta de 25 de ani, în jurul anului 160, promovează treptat constituirea unui cerc literar și filozofic cu tendințe și idealuri aristocratice din care fac parte C. Laelius zis „Înțeleptul", poetul Terențiu, filozoful stoic Panaetius, marele istoric grec Polybius, poetul C. Titius, Q. Tubero, L. Furius, P. Rutilius, Sp. Mummius, C. Fannius, Q. Scaevola, M. Manilius, și alții. Toți aceștia militează pentru lărgirea granițelor, pentru asimilarea culturii grecești, pentru o limbă latină distinsă, îmbogățită cu neologisme și liberată de impuritățile vulgare băștinașe. Scipio ia contact, bucuros, cu învățații din Grecia care vin la Roma, în 161 cu Crates din Mallos, în 155 cu cei trei ambasadori ai filozofiei grecești Carneades, Critolaus și Diogene și militează pentru unificarea politică și culturală a Occidentului cu Orientul grecesc și asiatic într'un singur imperiu mondial sub egida Romei. In campaniile sale celebre este însoțit pe cîmpul de

www.digibuc.ro

luptă de învăţaţi şi poeţi ca Polybius şi Lucilius, iar în 146, în momentul distrugerii Cartaginii, recitează din Homer, cu patetism, versuri în legătură cu sfîrşitul tragic al Troei şi cu destinul efemer al existenţei omeneşti în genere. Aristocratul acesta distins este o minte luminată, înzestrată cu toate darurile naturii şi ale naşterii: inteligenţă, avere, nume, studii, talent de strateg şi administrator, arta cuvîntului; cel mai eminent reprezentant al secolului său [1]. Nobilimea îşi consolidează terenul şi devine conştientă de puterea şi influenţa ei; începe să se manifesteze în exterior, prin lux, aroganţă, morgă, rafinament în locuinţe, hrană, spectacole, literatură. Pentru prima dată dela întemeierea Romei, spune Titus Livius, ea se sfieşte să ia loc, la spectacole, alături de poporul de rînd, şi îşi amenajează bănci în faţă, în spaţiul ocupat altădată de orhestră [2]. Din cercul ei se ridică un poet înzestrat, un fost sclav din Africa, delicat şi plăpînd, dar precoce şi cu o educaţie literară strălucită.

Publius Terentius Afer (185–159) vede lumina zilei la Cartagina, din părinţi necunoscuţi, despre care nu ştim de ce neam erau. Copilul ajunge în mînile senatorului roman Terentius Lucanus, care îl creşte şi apoi îl eliberează, dîndu-i numele său. Tînărul continuă să rămînă în cercurile aristocratice, întreţine strînse legături cu Scipio şi scrie şase comedii imitate după Menandru şi alţii. Moare la vîrsta de 26 de ani într'o călătorie în Grecia, probabil în urma unui naufragiu. Era de statură mijlocie, svelt şi negricios. A lăsat în urmă o fetiţă, măritată mai tîrziu cu un cavaler, o casă şi o grădină de douăzeci de jugăre, pe via Appia.

Comediile sunt precedate de didascalii cuprinzînd indicaţii asupra originalului grecesc, a jocurilor publice din

1. VELLEIUS PATERCULUS I 12–13 omnibus belli ac togae dotibus ingeniique ac studiorum eminentissimus saeculi sui; elegans liberalium studiorum omnisque doctrinae et auctor et admirator fuit.

2. T. LIVIUS XXXIV, 54.

www.digibuc.ro

BIBLIOTECA MUNICIPIULUI BUCUREȘTI

momentul reprezentării, numele edililor, șefului trupei de actori, a compozitorului muzical, felul acompaniamentului muzical, ordinea cronologică și anul reprezentării. Spre deosebire de Plaut, la Terențiu cunoaștem deci anul de apariție al fiecărei comedii în parte.

Andria „Fata din Andros" este o sclavă părăsită de care se îndrăgostește tînărul Pamphilus. Deși au un copil, căsătoria lor este împiedicată de tatăl lui Pamphilus. O întîmplare fericită și abilitatea sclavului Davus fac să se descopere că fata din Andros aparține unei familii cinstite și cunoscute. Ea poate lua astfel în căsătorie fără greutate pe tînărul care o iubește. Comedia este imitată după piesa cu același nume a lui Menandru, la care poetul latin mai adăogase cuprinsul alteia, întitulată Perinthia. Reprezentată la *ludi Megalenses* din anul 166.

Hecyra „Soacra" ne prezintă o soacră ca puține altele, nobilă, răbdătoare, înțelegătoare. Ea favorizează raporturile bune dintre fiu și noră. Mai tîrziu, cînd acesta se supără din cauza nașterii premature a unui copil, soacra intervine și pledează pentru înțelegere și armonie. Soțul înșelat află însă printr'o întîmplare fericită că înșelătorul fusese el însuși, înainte de nuntă, într'o aventură de noapte, cînd smulsese cu forța din degetul tinerei fete un inel, care constitue acum obiectul de recunoaștere al nevinovăției ei. E o dramă familiară, sentimentală, cu momente de înțelegere psihologică și tact, dar lipsită de umor și comicitate. Compusă în anul 165 și reprezentată în 160.

Heautontimorumenos „Omul care se pedepsește pe sine însuși" este bătrînul Menedemus, revoltat împotriva fiului său, care se îndrăgostește de o fată de rînd și fără zestre. Părintele se opune cu îndîrjire căsătoriei și, în desperare, fiul se înrolează într'o armată străină, departe de ai săi. Singur, părăsit și disprețuit, bătrînul tată își ispășește acum severitatea prin munci voluntare grele și prin așteptare neliniștită. Dar fiul se întoarce încurînd și printr'o feri-

www.digibuc.ro

cită întîmplare află că iubita sa este de neam bun şi cu stare. Căsătoria poate avea loc fără incidente. Intriga e slabă, iar caracterul bătrînului inconsecvent şi fără relief.

† *Eunuchus*, una dintre comediile cele mai bune ale poetului, ne înfăţişează un falş eunuc care reuşeşte să se introducă pe furiş într'o casă bine supraveghiată unde se găseşte iubita lui. Dar dragostea tînărului este ajutată de un fapt neaşteptat: se descopere că tînăra fată aparţine unei familii bune, fiind răpită dela părinţi în copilărie şi vîndută apoi ca sclavă. Căsătoria rămîne o chestiune uşoară şi binevenită pentru toţi. Originalul lui Menandru; traduceri mai nouă, Hans Sachs şi Baif (1565), prelucrare de Holberg.

Phormio se numeşte sclavul şiret care dă ajutor tînărului său stăpîn pentru a lua în căsătorie o fată frumoasă şi săracă, împotriva voinţei familiei. Dar o întîmplare fericită dă la iveală un indiciu sigur că tinerii sunt verişori, de aceiaşi condiţie socială, şi prin urmare demni unul de altul. Comedia a lăsat urme vizibile în *Les fourberies de Scapin* de Molière.

† *Adelphoe* „Fraţii", reprezentată în 160, ultima şi cea mai bună creaţie a poetului, desbate o problemă de educaţie şi de morală. Doi fraţi îşi cresc fiii servindu-se de metode complet deosebite: unul se arată extrem de binevoitor şi de darnic, celălalt peste măsură de sever, de neînţelegător şi de zgîrcit. Rezultatul final pare că dă dreptate celui dintîi, dar poetul nu se pronunţă destul de categoric. El lasă să se înţeleagă printre rînduri că excesele de orice natură pot fi deopotrivă de dăunătoare şi numai un compromis cuminte, aplicat cu consecvenţă, îl duce pe educator pe un drum mai potrivit. Lorenzo de Medici în *L'Aridosio*, Pierre de Larivey în *Les Esprits* şi Molière în *L'Ecole des maris* au folosit cu succes această comedie a lui Terenţiu. Ea a rezultat din contopirea *(contaminatio)* a două piese greceşti: „Fraţii" lui Menandru şi „Tovarăşi în moarte" a lui Diphilus, cu predominarea celei dintîi.

www.digibuc.ro

In cercul aristocratic al Scipionilor se formează cu timpul o conştiinţă artistică nouă, se conturează cîteva principii şi îşi găsesc expresia potrivită în literatură. Poetul îşi dă bine seama de ele şi le apără cu sinceritate şi încredere atunci cînd este atacat. Prologul servise lui Plaut pentru a schiţa în cîteva versuri cuprinsul acţiunii; la Terenţiu el primeşte un rol cu totul deosebit, constituind un prilej de poezie personală, de apărare împotriva atacurilor altor poeţi, de lămurire şi formulare critică. In prima piesă poetul îşi dăduse toată osteneala să realizeze o operă viabilă care să placă:

Id sibi negoti credidit solum dari,
Populo ut placerent quas fecisset fabulas [1].

Dar un critic răutăcios îl acuză că a folosit două comedii greceşti, contopindu-le în una singura Terenţiu se apără cu exemplul înaintaşilor: Naevius, Plaut, Ennius au procedat la fel. Deci contaminaţia (*contaminatio*) este în spiritul tradiţiei, nu constitue o greşală, cu condiţia să dai la iveală o operă de arta. Nu poate fi socotit un poet acela care traduce exact, dar scrie rău şi din comedii greceşti bune face comedii latineşti proaste:

Qui bene vortendo et easdem scribendo male,
Ex Graecis bonis Latinas fecit non bonas [2].

In altă parte ne arată neplăcerile avute cu prilejul reprezentării „Soacrei". La premieră poporul fu atras de spectacolul mai plăcut al unui dansator pe sîrmă şi piesa căzu din lipsă de interes. A doua oară, după ce trecuse cu bine actul întîi, se răspîndi pe neaşteptate zvonul că se dau în apropiere lupte cu gladiatori. Publicul dispăru în grabă şi abia a treia oară, cînd poetul se bucură de concursul unui actor desăvîrşit, Ambivius Turpio, şi de un public mai select, probabil compus din nobili şi din elita intelectuală a

1. *Andria* 2-3.
2. *Eunuchus* 7-8.

www.digibuc.ro

oraşului, piesa putu fi reprezentată pînă la capăt. Prin temperament şi educaţie, spre deosebire de Plaut, Terenţiu are o altă viziune a comediei. El ar vrea să rupă cu trecutul, să creeze un teatru mai liniştit, mai intelectualizat, să adîncească conflictele sufleteşti şi să contureze imaginea morală a personajelor: „Fiţi îngăduitori şi drepţi; daţi-mi putinţa să reprezint în tăcere o piesă liniştită în care să nu fie nevoe să aduc pe scenă un sclav grăbit, un bătrîn mînios, un parazit flămînd, un calomniator lipsit de scrupule sau un intermediar lacom, roluri atît de stridente şi de neplăcute".

Adeste aequo animo; date potestatem mihi,
Statariam agere ut liceat per silentium,
Ne semper servos currens, iratus senex,
Edax parasitus, sycophanta autem impudens,
Avarus leno adsidue agendi sint mihi
Clamore summo, cum labore maxumo [1].

Această inovaţie poate fi pe placul unei elite cultivate, sedentare, delicate, dar nu satisface nevoile unei mulţimi aspre, vehemente, doritoare de spectacole tari, de expresii neocolite şi de conflicte puternice. Poetul este învinuit de lipsă de vlagă în conţinut şi în stil:

Tenui esse oratione et scriptura levi [2].

Alţi critici răutăcioşi răspîndesc, în sfîrşit, zvonul că înalte personalităţi politice din cercul lui Scipio şi chiar acesta însuşi l-au ajutat sau au colaborat la alcătuirea comediilor sale. Terenţiu nu tăgăduieşte în mod categoric, ci afirmă numai că în cazul acesta se simte foarte onorat, deoarece place unor oameni care sunt pe placul tuturor şi a poporului şi care, în război, în viaţa privată, în viaţa publică, oridecîteori un cetăţean a avut nevoe de ei, i-au venit în ajutor fără mîndrie.

---

1. *Heautontimorumenos* 35-40.
2. *Phormio* 5.

www.digibuc.ro

Eam laudem hic ducit maxumam, quom illis placet
Qui vobis universis et populo placent,
Quorum opera in bello in otio, in negotio,
Suo quisque tempore usust sine superbia [1].

Aşadar, iată dovada incontestabilă a unor relaţii directe, puternice, sincere, între poetul acesta delicat, plăpînd şi livresc şi mediul aristocratic, bogat şi cult, unde cultura grecească găseşte o primire călduroasă, iar arta lui Terenţiu constitue un reflex nemijlocit şi fidel, în sensul clasicismului, pe cînd Plaut, înzestrat cu o vînă mai bogată, se revarsă tumultuos, asemenea lui Shakespeare, şi asemenea vieţii înseşi, variate şi nesfîrşite, în forme multiple, pe înţelesul tuturora. Terenţiu este un clasic, Plaut depăşeşte limitele unei categorii şi proiectează un univers deosebit, animat, bogat, cu elemente clasice şi romantice şi vădită înclinare spre baroc, un amestec care derutează uneori, dar constitue totdeauna un plăcut prilej de desfătare pentru mulţime.

Trăsăturile clasice la Terenţiu sunt numeroase şi ele se desprind cu uşurinţă şi evidenţă în decursul lecturii. Societatea aristocratică este de obicei conservatoare, statică, formalistă, îndreptată spre exterior, optimistă. Suprastructura ei, exprimată în religie, artă, ştiinţă, oglindeşte bunăstarea, epicurismul, conformismul lumii fizice. Zeii sunt fiinţe fericite, pentrucă nu cunosc moartea, distrugerea: „Cred că vieaţa zeilor este veşnică, deoarece plăcerile lor sunt statornice; căci pentru mine nemurirea înseamnă, lipsa oricărei dureri în calea bucuriilor mele".

Ego deorum vitam propterea sempiternam esse arbitror,
Quod voluptates eorum propriae sunt; nam mi immortalitas
Partast, si nulla aegritudo huic gaudio intercesserit [2].

Clasicul nu cunoaşte chinurile sufleteşti ale singurătăţii, izolării şi absolutului. El nu luptă pentru o schimbare,

1. *Adelphoe* 18–21.
2. *Andria* 959–961.

www.digibuc.ro

ci acceptă realitatea aşa cum este, pătrunzînd-o cu raţiunea sa şi opunîndu-i la nevoe indiferenţa: „Nu, dacă aş fi în stare să schimb ceva. Dar devremece nu pot schimba nimic, mă resemnez. Aşa e vieaţa omului, un joc cu zarul: cînd nu-ţi cade ceeace ţi-i mai de folos, potriveşti cu iscusinţă ceea ce ţi-a căzut din întîmplare".

Non, si queam
Mutare. Nunc quom non queo, animo aequo fero.
Ita vitast hominum quasi quom ludas tesseris:
Si illud quod maxume opus est iactu non cadit,
Illud quod cecidit forte, id arte ut corrigas [1].

El nu iubeşte pasiunile mari, devoratoare, extremele, ci pune o anumită măsură în toate, indiferenţă uneori, raţiune şi ordine. Filozofia aceasta este formulată de Horaţiu prin cuvintele *aurea mediocritas*, iar de Terenţiu prin dictonul tot atît de celebru: *ne quid nimis* „nu depăşi măsura". El este aplicat unui personagiu tînăr, dar rămîne caracteristic pentru întregul teatru terenţian: SIMON. „Aproape toţi tinerii îşi închid sufletul într'o pasiune oarecare, fie creşterea cailor sau a cînilor de vînătoare, fie filozofia. Din toate acestea el nu iubia nimic în chip deosebit, ci le îmbrăţişa pe toate cu moderaţiune. Mă bucuram.—SOSIA. Şi pe bună dreptate, deoarece acesta este, cred, lucrul cel mai de folos în vieaţă: să nu depăşeşti măsura".

SIMO: Quod plerique omnes faciunt adulescentuli,
Ut animum ad aliquod studium adiungant, aut equos
Alere, aut canes ad venandum, aut ad philosophos,
Horum ille nil egregie praeter caetera
Studebat, et tamen omnia haec mediocriter.
Gaudebam. SOSIA. Non iniuria; nam id arbitror
Adprime in vita esse utile, ut ne quid nimis [2].

Spre deosebire de Plaut, unde întîlnim pasiuni vehemente, oameni neînduplecaţi şi expresii tari, Terenţiu vine

1. *Adelphoe* 737-741.
2. *Andria* 55-61.

www.digibuc.ro

cu o altă lume, moderată, iertătoare, delicată. Cuvintele om, umanitate, omenesc primesc în stilul său o nobleţă şi delicateţă necunoscute mai înainte : „Sunt om şi nimic din ceea ce este omenesc nu socotesc străin de sufletul meu".

Homo sum : humani nil a me alienum puto[1].

„Tout comprendre, c'est tout pardonner". Înţelegerea poetului este universală, fără prejudecăţi de clasă, sex, vîrstă, avere : „Crezi că vei putea găsi o femeie fără cusur ? Sau, care bărbaţi nu greşesc" ?

Censen te posse reperire ullam mulierem,
Quae careat culpa ? An qui non delincunt viri[2] ?

Un bătrîn îşi scuză fiul, în urma unui scandal, şi iartă : „Dar mai mult, toate acestea rămîn explicabile pînă la un punct. A avut doar ca sfetnici întunericul, pasiunea, vinul, tinereţa. Sunt lucruri omeneşti. Atunci cînd şi-a dat seama însă de faptă s'a dus el singur la mama fetei, a plîns, s'a rugat, a insistat, şi-a dat cuvîntul şi s'a legat cu jurămînt că o va lua în căsătorie. A fost iertat, n'a mai ştiut nimeni, i s'a arătat încredere. Şi din învălmăşeala aceea fata a rămas însărcinată".

Vero amplius ; nam hoc quidem ferundum aliquo modo ;
Persuasit nox, amor, vinum, adulescentia :
Humanumst. Ubi scit factum, ad matrem virginis
Venit ipsus ultro, lacrumans, orans, obsecrans,
Fidem dans, iurans se illam ducturum domum.
Ignotumst, tacitumst, creditumst. Virgo ex eo
Compressu gravida factast... [3]

Poetul, prin temperant, nu poate privi cu satisfacţie revolta, scandalul, ieşirea din cadrele convenite ale decenţei şi masurii, ale conformismului social în mijlocul căruia trăieşte. El se grăbeşte totdeauna să liniştească lucrurile, să

1. *Heautontimorumenos* 77.
2. *Hecyra* 662-663.
3. *Adelphoe* 469-475.

www.digibuc.ro

niveleze asperităţile, să atenueze excesele, iarăşi un semn că poezia sa este construită pe linia clasicismului: „Dacă încerci să urmăreşti de aproape motivul adevărat, vezi îndată că nu întotdeauna jignirile cele mai neplăcute produc şi mîniile cele mai mari. De multe ori unul nici măcar nu se supără în împrejurări cînd altul mai susceptibil, în aceeaşi pricină, îţi devine duşmanul cel mai înverşunat. Copiii între ei se ceartă pentru lucruri de nimic. Dece? Pentrucă sufletul de care sunt ei conduşi e bicisnic. La fel şi femeile de faţă, sunt întocmai ca copiii, n'au minte: poate că un singur cuvînt aruncat la întîmplare a iscat toată această furtună de mînie".

Si vis vero veram rationem exsequi,
Non maxumae sunt maxumas quae interdum iras iniuriae
Faciunt; nam saepe est quibus in rebus alius ne iratus quidem est,
Quom de eadem causast iracundus factus inimicissimus.
Pueri inter sese quam pro levibus noxiis iras gerunt!
Quapropter? Quia enim qui eos gubernat animus, eum infirmum gerunt.
Itidem illae mulieres sunt ferme ut pueri levi sententia:
Fortasse unum aliquod verbum inter eas iram hanc concivisse[1].

Spiritul acesta îndreptat totdeauna spre înţelegere, iertare, umanitate, spre compromis şi împăcare, este recomandat cu căldură în şcoală şi în educaţie. Posedăm numeroase indicii că educatorul roman purcedea cu asprime şi bătaie, iar pedepsele fizice în lumea sclavilor constituiau aproape o regulă. De aceea avem motive să preţuim concepţia blîndă a poetului, umanizarea metodelor recomandate şi apropierea de sufletul celor mai tineri: „Cred că e mai bine să-i stăpînim pe copii prin simţul ruşinii şi duhul blîndeţii decît cu frica... Comite o mare greşală, cel puţin după părerea mea, acela care socoteşte mai temeinică şi mai trainică autoritatea sprijinită pe forţă decît pe legături prieteneşti. Iată cum judec şi cum cumpănesc eu în sufletul meu: unul care îşi face datoria numai sub constrîngerea pedepsei, atîta timp cît

1. *Hecyra* 306–313.

www.digibuc.ro

bănueşte că poate fi descoperit, se păzeşte ; iar dacă crede că e singur, cade din nou în vechile lui deprinderi. Dar cel legat printr'o faptă bună lucrează din toată inima şi-şi dă osteneala să întoarcă în aceeaşi măsură, indiferent dacă este de faţă sau nu. Datoria unui părinte ar fi să-şi deprindă copilul să săvîrşească lucruri bune, în chip nesilit, nu de frica bătăii: iată deosebirea între un părinte şi un stăpîn. Iar cel care nu se pricepe să facă la fel, să recunoască cel puţin că nu este în stare să poruncească copiilor".

Pudore et liberalitate liberos
Retinere satius esse credo quam metu...
Et errat longe, mea quidem sententia,
Qui imperium credat gravius esse aut stabilius
Vi quod fit quam illud quod amicitia adiungitur.
Mea sic est ratio et sic animum induco meum:
Malo coactus qui suom officium facit,
Dum id rescitum iri credit, tantisper cavet;
Si sperat fore clam, rursum ad ingenium redit.
Ille quem beneficio adiungas ex animo facit,
Studet par referre, praesens absensque idem erit.
Hoc patriumst, potius consuefacere filium
Sua sponte recte facere quam alieno metu:
Hoc pater ac dominus interest. Hoc qui nequit,
Fateatur nescire imperare liberis[1].

Umanitatea, urbanitatea, tonul ales şi blînd, înţelegerea cuprinzătoare, dorinţa de îndreptare şi optimismul constitue aproape un program şi o concepţie de vieaţă: „Nicicînd nu-şi potriveşte omul cu mintea lui în aşa fel vieaţa, încît împrejurările, vîrsta, încercările să nu-i aducă o înnoire, să nu-l înveţe ceva. Ceea ce credeai că ştii, nu mai ştii şi ceea ce socoteai de cel mai mare folos, după ce-ai încercat, nu-ţi mai place. Şi asta mi s'a întîmplat mie acum. Am trăit pînă în clipa de faţă o vieaţă cărpănoasă şi acum, aproape de sfîrşit, mă las de ea. Şi pentru care motiv? Pentrucă îmi dau seama că nimic nu-i mai bun în om ca bunătatea şi blîndeţa".

1. *Adelphoe* 57–58, 65–77.

www.digibuc.ro

Numquam ita quisquam bene subducta ratione ad vitam fuit,
Quin res, aetas, usus semper aliquid adportet novi,
Aliquid moneat, ut illa quae te scisse credas nescias,
Et quae tibi putaris prima, in experiundo ut repudies.
Quod nunc mi evenit; nam ego vitam duram quam vixi usque adhuc,
Prope iam excurso spatio, omitto. Id quam ob rem? Re ipsa repperi
Facilitate nil esse homini melius neque clementia [1].

Deşi trăieşte în cercul aristocraţilor, poetul nu disprefuieşte pe cei umili şi lipsiţi sau pe sclavi şi găseşte cuvinte de amărăciune împotriva inegalităţii sociale: „Cît de nedrept sunt rînduite lucrurile; cei ce au mai puţin tocmai aceia adaugă totdeauna ceva la averea celor mai bogaţi".

Quam inique comparatumst, ei qui minus habent
Ut semper aliquid addant ditioribus? [2]

In altă parte reţinem seninătatea unui personagiu, indiferenţa împotriva întîmplărilor neplăcute, a neprevăzutului în viaţă; cu resemnare filozofică el se ridică deasupra contingenţei, o domină şi o prevede, o înţelege, ştie că putea să fie şi mai rău şi conchide: „Toate lucrurile care ni se întîmplă împotriva nadejdilor noastre să le socotim ca un cîştig".

Quidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro [3].

In faţa primejdiei şi a eşecului eroul terenţian nu-şi pierde cumpătul, ci răspunde, optimist, printr'o glumă Un tată îşi vede fiul prins în mrejele unei cîntăreţe, silit s'o ia de soţie. El acceptă inevitabilul cu o ripostă neaşteptată, printr'o viziune realistă, plină de încredere şi printr'o alăturare de contraste care produc ilaritate: DEMEA. „Iar pe cîntăreaţă am s'o iau cu mine la ţară. — MICIO. Ştii că dai lovitura. In chipul acesta o ataşezi şi mai mult de fiu-tău

1. *Adelphoe* 855-861.
2. *Phormio* 41-42.
3. *Phormio* 246.

www.digibuc.ro

Caută numai s'o păzeşti bine. — DEMEA. Am eu grijă. Şi acolo, dupăce o vîr în cenuşă în funingine şi făină, o pun la bucătărie, la gătit şi la învîrtit rîşniţa. In afară de asta o trimet la strîns spice în toiul amiezii. Am s'o pîrjolesc şi am s'o înegresc ca pe un tăciune".

DEMEA. Et istam psaltriam
Una illuc mecum hinc abstraham. MICIO. Pugnaveris:
Eo pacto prorsum illi adligaris filium.
Modo facito ut illam serves. DEMEA. Ego istuc videro.
Atque ibi favillae plena, fumi ac pollinis
Coquendo sit faxo et molendo; praeter haec
Meridie ipso faciam ut stipulam colligat;
Tam excoctam reddam atque atram quam carbost [1].

In prezentarea iubirii şi a stărilor de incertitudine care iau fiinţă în preajma acestor schimbări sufleteşti Terenţiu este mai sărac în resurse decît Plaut şi dovedeşte mai multă stăpînire de sine şi reţinere. Eroii săi sunt mai interiorizaţi, mai subtili şi mai buni înţelegători ai sufletului omenesc. Poetul procedează şi aici ca un clasic, pornind dinăuntru în afară, fără să se piardă în descrierea particularului, ci urmăreşte numai generalul, specificul. De aceea observaţiile sale se înfăţişează de multe ori în formă de maxime, de apoftegme sau de generalizări filozofice: „Certurile dintre îndrăgostiţi duc la sporirea dragostei".

Amantium irae amoris integratiost [2].

„Nu poţi stăpîni cu raţiunea un lucru care n'are în sine nici raţiune, nici măsură. In dragoste se cuprind toate aceste neajunsuri: supărări, bănuieli, certuri, împăcări, război şi iar pace. Dacă ţii să stabileşti cu capul tău rînduială în lucruri lipsite de rînduială, e ca şi cum te-ai osteni să fii un nebun cu mintea întreagă".

1. *Adelphoe* 842–849.
2. *Andria* 555.

www.digibuc.ro

Quae res in se neque consilium neque modum
Habet ullum, eam consilio regere non potes.
In amore haec omnia insunt vitia: iniuriae,
Suspiciones, inimicitiae, indutiae,
Bellum, pax rursum. Incerta haec si tu postules
Ratione certa facere, nihilo plus agas
Quam si des operam ut cum ratione insanias[1].

Miezul comediei *Eunuchus* este format din descrierea unei scene de dragoste între un fals eunuc şi o tînără fată care devine mai pe urmă soţia lui legitimă. Eroul povesteşte mai tîrziu evenimentul unui prieten, cu entuziasmul tineresc caracteristic cuceritorului şi cu expansiunea vioaie, zgomotoasă, neprefăcută a meridionalului. El tocmai se angajase ca eunuc într'o casă mare unde urma să păzească şi să ocrotească pe însăşi aleasa inimii sale, care nici nu-l cunoaşte: CHAEREA. „Stăpîna îmi dă de grijă să nu las cumva vreun bărbat să se apropie de fată şi-mi porunceşte să n'o părăsesc, ci să rămîn singur cu dînsa în camera cea mai din fund. Dau din cap că da şi-mi îndrept privirea la pămînt, cu modestie. ANTIPHO. Bietul de tine. CHAEREA. „Eu, zice ea, mă duc să mînînc în oraş". Şi-şi ia cu sine şi femeile; nu rămîn acasă decît citeva sclave tinere, pentru a îngriji de copilă Ele se apucă îndată să-i pregătească o baie. In timp ce se fac pregătirile, fecioara aşteaptă tolănită în camera ei şi priveşte un tablou reprezintînd pe Iupiter care, după legendă, împrăştie o ploaie de aur peste sînul Danaei. Incep să mă uit şi eu, şi cum el jucase odinioară un joc la fel, mă bucuram în sufletul meu văzînd că un zeu luase chip de om şi intrase prin acoperiş, în taină, în casa altuia pentru a-i seduce femeia. Şi încă ce zeu! Cel care zgudue din temelii cu tunetul său bolta înaltă a cerului. Şi eu un biet om de rînd să nu fac la fel? Ei bine, i-am urmat şi eu pilda şi n'am avut ce regreta. In timp ce cumpăniam în chipul acesta, tînăra fată fu invitată la baie. Se duce, face

1. *Eunuchus* 57-63.

www.digibuc.ro

baie, se întoarce. Apoi o așezară pe pat. Eu stau și aștept să văd ce trebue să fac. Una din ele vine și-mi spune: „Ascultă, Dorus, ia acest evantaliu și fă-i așa puțintel vînt pînă ce facem și noi baie; dupăce ieșim, poți face și tu, dacă vrei". Primesc cu un aer de tristeță. ANTIPHO. Într'adevăr, aș fi vrut să văd și eu mutra ta nerușinată și felul cum arătai: un măgar mare ca tine ținînd în mînă un mic evantaliu. CHAEREA. Abia spuseseră cuvintele acestea și năvăliră pe neașteptate afară, deavalma. Se îndreaptă spre baie, fac gălăgie, așa cum se întîmplă cînd stăpînii nu-s acasă. Între timp pe tînăra fată o copleșise somnul. Eu o privesc chiorîș pe sub evantaliu, pe ascuns. Mă uit în dreapta și în stînga, mai rămîne de luat vreo măsură? Văd că nu. Pun imediat zavorul pe ușă" [1].

La Terențiu, spre deosebire de Plaut, gluma este ușoară, blîndă, rezultată din observația fină sau din ironia lipsită de maliție zitate. Femeia apare în culori simpatice, fidelă, gata de sacrificiu, înțelegătoare și afectuoasă. De altfel, urmînd înclinărilor sale clasicizante, poetul mai mult raționează decît descrie, e mai mult un înțelept decît un pictor. Ca și Eminescu, spre sfîrșitul vieții cînd tendința spre clasicism sporește, Terențiu nu stărue asupra femeii ca individualitate concretă, ci ca idealitate, ca speță. Observațiile lui iau un caracter apoftegmatic: „Cunosc obiceiul femeilor: cînd vrei tu, nu vreau ele, iar cînd te ferești din calea lor, te doresc și te caută".

Novi ingenium mulierum:
Nolunt, ubi velis; ubi nolis, cupiunt ultro [2].

„Nu crezi că e puțin cam depărtișor de aici? Și apoi cunoști obiceiul femeilor: pînă pun la cale, pînă încep, trece anul".

Non cogitas hinc longule esse? Et nosti mores mulierum:
Dum moliuntur, dum conantur, annus est [3].

1. *Eunuchus* 580–603.
2. *Eunuchus* 812–813.
3. *Heautontimorumenos* 239–240.

www.digibuc.ro

In altă parte portretul unei tinere fete, frumoasă, dar săracă, aproape în zdrenţe, iar corpul ei se desprinde din mizerie, pur, ca o statue, cu forme vrednice de eternizat în marmoră, o Venus anonimă, „Cenuşăreasa“ timpului: „Pe cînd stăteam acolo, iată că se apropie de noi un tînăr cu ochii înlăcrămaţi. Ne uităm la el cu mirare. Îl întrebăm ce are. „Nicicînd, vorbi el, nu mi s'a părut sărăcia o sarcină mai nefericită şi mai aspră. Adineaori am văzut la vecini o tînără fată săracă jălindu-şi biata mamă, pe patul de moarte. Stătea în faţa trupului ei şi n'avea pe nime, niciun binevoitor, niciun cunoscut, nicio rudă, în afară de o batrînică, s'o ajute la înmormîntare. M'a cuprins mila. Iar fata, o frumuseţă de chip“. Ce să vă mai spun? Ne înduioşase pe toţi. Atunci Antipho interveni pe neaşteptate: „N'aţi vrea să ne ducem s'o vedem“? Un altul adăugă: „Aceasta este şi părerea mea; să ne ducem; duc-ne, te rog, acolo“. Ne ducem, ajungem la faţa locului, ne uitam. O fată încîntătoare, cu atît mai mult cu cît n'avea nimic pe dînsa sa dea mai mult farmec frumuseţii sale: părul nepieptănat, picioarele goale, înfăţişarea neîngrijită, lacrimi, îmbrăcăminte de rînd; dacă frumuseţa ei n'ar fi fost atît de strălucită prin ea însăşi, ar fi fost destule lucruri s'o întunece“.

Interea dum sedemus illi, intervenit
Adulescens quidam lacrumans. Nos mirarier.
Rogamus quid sit. „Numquam aeque, inquit, ac modo
Paupertas mihi onus visumst et miserum et grave
Modo quandam vidi virginem hic viciniae
Miseram suam matrem lamentari mortuam.
Ea sita erat exadvorsum, neque illi benivolus,
Neque notus, neque cognatus, extra unam aniculam,
Quisquam aderat qui adiutaret funus. Miseritumst.
Virgo ipsa facie egregia“. Quid verbis opust?
Commorat omnis nos. Ibi continuo Antipho:
„Voltisne eamus visere“? Alius: „Censeo:
Eamus; duc nos, sodes“. Imus, venimus,
Videmus. Virgo pulchra, et quo mage diceres,
Nil aderat adiumenti ad pulchritudinem:

www.digibuc.ro

Capillus passus, nudus pes, ipsa horrida,
Lacrumae, vestitus turpis : ut, ni vis boni
In ipsa inesset forma, haec formam extinguerent[1].

Acest pasagiu a fost imitat de Molière : „Nous entrons dans une salle, où nous voyons une vieille femme mourante, assistée d'une servante qui faisait des regrets, et d'une jeune fille toute fondante en larmes, la plus belle et la plus touchante qu'on puisse jamais voir... Une autre aurait paru effroyable en l'état où elle était ; car elle n'avait pour habillement qu'une méchante petite jupe, avec des brassières de nuit, qui étaient de simple futaine, et sa coiffure était une cornette jaune retroussée au haut de sa tête, qui laissait tomber en désordre ses cheveux sur ses épaules ; et cepedant, faite comme cela, elle brillait de mille attraits, et ce n'était qu'agrèments et que charmes que toute sa personne... Ses larmes n'étaient point de ces larmes désagréables qui défigurent un visage ; elle avait à pleurer une grâce touch e, et sa douleur était la plus belle du monde“ [2].

Aproape pretutindeni, eroii lui Terenţiu sunt blînzi, generoşi, iertători şi urbani. Chiar parazitul şi curtezana nu mai aduc aminte de Plaut ; ei s'au umanizat, au devenit mai delicaţi, mai atenţi şi mai manieraţi. Se simte că aparţin acum unei societăţi distinse şi culte, unde răutatea nu izbucneşte la întîmplare, tumultuoasă şi sinceră, ci se distilează pe încetul subtilă, sinuoasă şi ascunsă, în intrigi tainice şi cabale iscusite. Dar aceste lucruri sunt străine de sufletul poetului, care se dovedeşte plin de omenie în adevăratul înţeles al cuvîntului, tînar şi generos, delicat şi urban. O muribundă, o fostă curtezană, roagă cu căldură pe iubitul ei să ia în căsătorie pe fosta ei rivală : „Să uit ? O Mysis, Mysis, şi-acum îmi sunt întimpărite în suflet cuvintele Chrysidei cu privire la Glyceria. Aproape murind, ea mă

1. *Phormio* 91–108.
2. *Fourberies de Scapin* I, 2.

www.digibuc.ro

chemă la dînsa. Mă apropiai. Pe voi vă îndepărtase; eram singuri. Incepu: „Iubitul meu Phamphilus, tu vezi frumuseţa şi vîrsta acestei copile şi îţi dai seama că amîndouă aceste bunuri îi sunt acum fără folos pentru apărarea cinstei şi averei ei. De aceea te implor pe mîna ta dreaptă, pe zeul tău tutelar, pe credinţa ta şi pe singurătatea ei, nu te despărţi de ea şi n'o părăsi. Dacă te-am iubit ca pe un frate şi dacă ea te-a preţuit pe tine singur mai presus de orice şi dacă ţi s'a arătat binevoitoare în toate împrejurările, te dau ei de bărbat, de prieten, de proteguitor şi de tată. Iţi las ţie averea pe care o avem şi o supun încrederii tale". Ea puse mîna Glycerei într'a mea şi îndată o cuprinse moartea. Am primit-o şi o voi păstra".

Memor essem? O Mysis, Mysis, etiam nunc mihi
Scripta illa dicta sunt in animo Chrysidis
De Glycerio. Iam ferme moriens me vocat.
Accessi; vos semotae; nos soli; incipit:
„Mi Pamphile, huius formam atque aetatem vides,
Nec clam te est quam illi nunc utraeque inutiles
Et ad pudicitiam et ad rem tutandam sient.
Quod ego per hanc te dexteram et genium tuom,
Per tuam fidem perque huius solitudinem
Te obtestor, ne abs te hanc segreges neu deseras.
Si te in germani fratris dilexi loco,
Sive haec te solum semper fecit maxumi,
Seu tibi morigera fuit in rebus omnibus,
Te isti virum do, amicum, tutorem, patrem;
Bona nostra haec tibi permitto, et tuae mando fide".
Hanc mi in manum dat; mors continuo ipsam occupat.
Accepi: acceptam servabo [1].

Fénelon remarcă: „Tout ce que l'esprit ajouterarit à ces simples et touchantes paroles ne ferait que les affaiblir" [2].

Artistul clasic nu urmăreşte să ne înfăţişeze natura în particularităţile ei multiple, să ne descrie ineditul şi evenimentul, ci tinde să ne prezinte universalul, tipicul, specificul

1. *Andria* 282-298.
2. *Lettre à l'Académie*, VII.

www.digibuc.ro

din lucruri. Romanticul e un singuratic chinuit de probleme, doritor de a descoperi misterul, necunoscutul şi particularul încă inedit, pe cînd clasicul are deja o viziune asupra lumii şi se străduieşte numai s'o exprime prin exemple. Soliloc este un procedeu romantic, iar dialogul şi maxima sunt procedee clasice. Literatura clasică tinde spre generalizare şi foloseşte cu predilecţie formula, proverbul, cugetarea concentrată într'o propoziţie, adevărul ştiut de toţi, universal şi incontestabil. De aici caracterul apoftegmatic al acestei literaturi, atît de accentuat la un poet ca Terenţiu, de pildă: „Dreptatea absolută este de multe ori cea mai mare nedreptate".

Ius summum saepe summast malitia [1].

„Nimic nu e mai nedrept ca omul fără experienţă care socoteşte bun numai lucrul pe care-l face el însuşi".

Homine imperito nunquam quidquam iniustiust,
Qui, nisi quod ipse fecit, nil rectum putat [2].

„Nu-i lucru cît de uşor să nu-ţi pară greu cînd îl faci fără plăcere".

Nullast tam facilis res quin difficilis siet,
Quom invitus facias [3].

„Omul nu poate fi totdeauna ceea ce vrea, dacă împrejurările îi sunt protivnice".

Non licet hominem esse saepe ita ut volt, si res non sinit [4].

„Cînd suntem sănătoşi lesne dăm cu toţii sfaturi celor bolnavi".

Facile omnes, quom valemus, recta consilia aegrotis damus [5].

1. *Heautontimorumenos* 796.
2. *Adelphoe* 98–99.
3. *Heautontimorumenos* 805–806.
4. *Ibid.* 666.
5. *Andria* 309.

www.digibuc.ro

„Iată cum suntem noi cei mai mulţi : niciodată mulţumiţi cu noi înşine".

Ita plerique ingenio sumus omnes : nostri nosmet paenitet [1].

„Câţi oameni, atîtea păreri ; fiecare cu obiceiul lui".

Quot homines, tot sententiae : suos quoique mos .

„Norocul ajută pe cei întreprinzători".

Fortes fortuna adiuvat [3].

„Fără Ceres şi Bacchus, Venus îngheaţă".

Sine Cerere et Libero friget Venus [4].

„Nu există nimic să nu poată fi deformat, dacă expui faptele în mod tendenţios".

Nil est,
Quin male narrando possit depravarier [5].

„Cînd nu dai însemnătate banului, cîştigi uneori mai mult".

Pecuniam in loco neglegere maxumum interdumst lucrum [6].

„Cred că e mai bine cînd ai două nădejdi".

Commodius esse opinor duplici spe utier [7].

„Între prieteni toate sunt comune".

Communia esse amicorum inter se omnia [8].

„Complezenţa îţi aduce prieteni, adevărul duşmănie"

Obsequium amicos, veritas odium parit [9].

---

1. *Phormio* 172.
2. *Phormio* 454.
3. *Phormio* 203.
4. *Eunuchus* 732.
5. *Phormio* 696-697.
6. *Adelphoe* 216.
7. *Phormio* 603.
8. *Adelphoe* 804.
9. *Andria* 68.

www.digibuc.ro

Nu este lucru cît de greu să nu poată fi descoperit, dacă îl cauţi".

Nil tam difficilest quin quaerendo investigari possiet [1].

„Nu există adevăr care nu a fost spus şi mai înainte".

Nullum est iam dictum, quod non dictum sit prius [2].

Terenţiu este poetul societăţii înalte şi culte, manierate, convenţionaliste, grecizante din preajma lui Scipio. Idealurile acestei clase, tonul, conversaţia, manierele, atitudinea reţinută se reflectă cu fidelitate în opera poetului, care se deosebeşte de Plaut prin tendinţa sa clasicizantă, măsură, ordine, moderaţiune, raţionalism, puritate şi decenţă în stil. Comedia sa este lipsita de vigoarea, realismul şi amploarea comică *(vis comica)* a lui Plaut, dar în schimb devine mai liniştită, se interiorizează, personajele au mai multă înţelegere psihologică, mai multă umanitate, sunt mai apropiate de realitate. Plaut are mai multă vigoare şi fantazie, Terenţiu cunoaşte sufletul omenesc şi stăpîneşte mai bine tehnica dramatică. Critica literara latina distingea trei soiuri de comedii: comedia agitata, plina de temperament şi mişcare *(motoria)*; comedia lentă, statică, psihologică *(stataria)*; şi comedia mixtă, rezultată din amestecul acestor extreme *(mixta)*. Cea dintii cultiva evenimentul, intriga şi surpriza, a doua se sprijină pe analiza caracterelor şi pe conflictul fatal rezultat din deosebirile de temperament, gust, sex, clasă sociala, cultură, etc. Plaut poate fi rinduit mai uşor în prima din aceste categorii, Terenţiu în a doua sau ultima. Arta sa este mai liniştită, mai reflexivă, mai puţin fantastică, mai puţin lirică, în schimb mai firească, mai ordonată, mînueşte mai bine dialogul şi conversaţia, restrînge numărul prea variat de ritmuri, cu un cuvînt se apropie de clasicism. Poetul face legătura între urbanitatea romană şi ateismul grec. El se

1. *Heautontimorumenos* 675.
2. *Eunuchus* 41.

www.digibuc.ro

plasează în familia spiritelor delicate, blajine, timide a unui Vergiliu sau Tibul, în opoziţie cu vehemenţa şi temperamentul unui Lucilius, Horaţiu sau Juvenal. Talentul său este pe măsura inimii, a sufletului, confirmînd cuvintele lui Vauvenargues, „qu'il faut avoir de l'âme pour avoir du goût". Montaigne îl preţueşte în chip deosebit: „Quant au bon Térence, la mignardise et les grâces du langage latin, je le trouve admirable à représenter au vif les mouvements de l'âme et la condition de nos moeurs; à toute heure nos actions me rejettent à lui: je ne le puis lire si souvent, que je n'y trouve quelque beauté et grâce nouvelle" [1].

Alăturat lui Plaut, el a fost judecat, pe rînd, inferior sau superior acestuia. Dar arta unui poet, cînd devine artă adevărată, nu este nici progres nici regres faţă de alta. Ea înseamnă pur şi simplu altceva, o expresie nouă, o realitate deosebită.

BIBLIOGRAFIE

Ediţii complecte: F. UMPFENBACH, Berlin, Weidmann, 1870. — K. DZIATZKO, Leipzig, Tauchnitz, 1884. — A. FLECKEISEN, Leipzig, Teubner, 1898. — R. Y. TYRRELL, Oxford, Clarendon Press, 1902. — R. KAUER - W. M. LINDSAY, Oxford, Clarendon Press, 1926. — Comentar: G. ASHMORE, ed. 2, Oxford, University Press, 1910. — Comentarul lui DONATUS, ed. P. WESSNER, 2 vol., Leipzig, Teubner, 1902-1905.

Ediţii parţiale: *Adelphoe*, F. PLESSIS, Paris, Klincksieck, 1884; P. FABIA, Paris, Colin; K. DZIATZKO şi E. KAUER, Leipzig, 1903. — *Eunuchus*, P. FABIA, Paris, Colin, 1895. — *Hecyra*, P. THOMAS, Paris, Klincksieck, 1887. — *Phormio*, K. DZIATZKO şi E. HAULER, Leipzig, 1898.

Traduceri: Eugène TALBOT, 2 vol., Paris, Charpentier, 1882. — J. HERBST, Berlin 1890. — E. PERRY, Oxford, Clarendon Press, 1929. —E. CHAMBRY, 2 vol., Paris, Garnier, 1932.—Vintilă POPP (*Adelphoe*, *Andria*, *Hecyra*), Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1919. — Virgil ANDRO-

1. *Essais*, II, cap. X: Les livres.

www.digibuc.ro

NESCU *(Adelphoe)*, Constanța, Ovidiu, 1907. — G. COȘBUC *(Parmeno)*, București, Socec, 1908.

Studii speciale: C. A. SAINTE-BEUVE, în *Nouveaux Lundis*, V, ed. 3, Paris 1878. — F. NENCINI, *De Terentio eiusque fontibus*, Livorno 1891. — K. KUNST, *Studien zur griechisch-römischen Komödie*, Viena 1919. — G. NORWOOD, *The art of Terence* Oxford 1923. — G. JACHMANN, *Die Geschichte des Terenztextes im Altertum*, Basel 1924. — J. T. ALLARDICE, *Syntax of Terence*, Oxford, Milford, 1929. — N. TERZAGHI, *Prolegomeni a Terenzio*, Torino, Erma, 1931. — E. B. JENKINS, *Index verborum Terentiamus*, Chapel Hill, University Press, 1932. — H. DREXLER, *Die Komposition von Terenz' Adelphen und Plantus' Rudens*, Leipzig, 1934. — R. M. BROWN, *A study of the Scipionic circle*, Iowa, 1934. — Benedetto CROCE, *Intorno alle commedie di Terenzio*, în *La Critica*, 1956, p. 401 urm. — W. A. LAIDLAW, *The prosody of Terence*, Oxford, 1938. — G. CĂLINESCU, *Sensul clasicismului*, în *Revista Fundațiilor Regale*, 1946, nr. 2, pp. 248–258.

www.digibuc.ro

ACCIUS ŞI ALŢII

Plaut şi Terenţiu sunt reprezentanţii cei mai de seamă ai teatrului latin din secolul al II-lea. Vieaţa din acest timp se desfăşoară în forme multiple şi neaşteptate şi societatea are nevoi spirituale foarte deosebite. Avuţiile acumulate în capitală şi repartizate în mod inegal vor constitui germenii conflictelor viitoare, dar deocamdată nemulţumirile şi ambiţiile sunt un minunat prilej pentru desfăşurarea intrigii, a satirei, a comediei, a elocvenţei. Cuceririle şi triumfurile comandanţilor de armate dau ocazie manifestărilor festive, la care ia parte tot poporul. Poeţii, actorii, dansatorii, artiştii, instrumentiştii sunt cautaţi şi plătiţi bine pentru a distra mulţimea, iar teatrul ramîne preocuparea primordială a organizatorilor de jocuri publice. Aceste spectacole au loc de obicei la sărbatori şi însumează aproape cincizeci de zile pe an: 1. *ludi Romani (magni, maximi)*, în onoarea lui Jupiter Capitolinus, încep la 15 Septembrie, piese cu subiecte din Grecia sau Italia; 2. *ludi plebei*, la 15 Noembrie, comedii, teatru vesel, pe înţelesul poporului; 3. *ludi megalenses*, în cinstea Marei Zeiţe, mama Zeilor, în primele zile ale lunii Aprilie, teatru, după modelul grecesc, sau autohton; 4. *ludi florales*, la sfîrşitul lunii Aprilie, poezie uşoară, mimi; 5. *ludi Apollinares*, în prima jumătate a lunii Iulie, comedii şi tragedii.

Alaturi de comedia distinsă şi rafinată a lui Terenţiu, destinata clasei nobililor, se iveşte în mod necesar un teatru plebeu, pe înţelesul şi gustul poporului, cu subiecte luate din mediul sclavilor, muncitorilor sau orăşenilor mijlocii.

www.digibuc.ro

Gramaticii latini disting, alături de *palliata*, următoarele tipuri de comedie romană: 1. *fabula togata*; 2. *fabula trabeata*, actorii poartă toga mai modestă a cavalerilor, numită *trabea*; 3. *fabula planipedaria*, actorii apar cu picioarele goale și reprezintă, probabil, sărăcimea; 4. *fabula tabernaria*, acțiunea se petrece în taverne și localuri umile; 5. *fabula Atellana*, originară din orășelul Atella, înfățișează citeva tipuri hazlii, cu o acțiune improvizată în grabă; 6. *mimus*, mimul Ele constitue față de comedia propriu zisă importată din Grecia tot atîtea variații de parodie, vodevil, farsă, revistă sau teatru de bîlci și de măscărici, unde mulțimea găsește un plăcut prilej de destindere și de uitare a grijilor și suferințelor pe care le îndură.

Contemporan cu Terențiu, și ca și dînsul admirator al lui Menandru, mai puțin manierat și distins, mai neîngrijit și mai aspru, Turpilius (185-103) aduce aminte de Plaut prin abundența ritmurilor, prin expresia populară, prin tendința spre arhaism și prin scenele de realism și exuberanță [1]. Ni s'au păstrat dela el 217 versuri, în fragmente scurte, uneori lipsite de semnificație. Din ele se desprinde un univers animat, simplu, expresiv. Un scurt fragment pare a fi imitat după Hesiod: „Așa este. Dar nu-i ușor să străbați pînă în lăcașul Înțelepciunii. Calea-i anevoioasă și nu pot ajunge acolo decît după multă suferință".

Ita est: verum haut facile est venire illi ubi sita est sapientia.
Spissum est iter: apisci haut possem nisi cum magna miseria [2].

In altă parte gluma neocolită, în maniera plautină: „Așa dar vă spun într'adevăr un lucru cuminte: femeia care ține să aibă un amant supus și statornic, să-i ofere plăcerile cu moderațiune și zgîrcenie".

---

1. Titlurile comediilor: *Boethuntes*, *Canephorus*, *Demetrius*, *Demiurgus*, *Epiclerus*, *Hetaera*, *Lemniae*, *Leucadia*, *Lindia*, *Paedium*, *Pareterusa*, *Philopator* și *Thrasyleon*.

2. Vv. 9-10 (Ribbeck).

www.digibuc.ro

Ergo edepol docta dico: quae mulier volet
Sibi suum amicum esse indulgentem et diuturum.
Modice atque parce eius serviat cupidines [1].

Sau realismul, imaginea vie a vieţii simple, şi a luptei pentru existenţă: „In numele zeilor, unde te grabeşti aşa, chiar înainte de ivirea zorilor, stăpîne, şi numai cu un singur sclav? — Nu pot dormi liniştit, Stephanio. — Dece? — Ca de obicei, grijile îmi alungă somnul şi mă împing afară în liniştea nopţii".

ST. Quaeso edepol, quo ante lucem te subito rapis,
Ere, cum uno puero? PH. Nequeo esse intus, Stephanio.
ST. Quid ita? PH. Ut solent, me curae somno segregant
Forasque noctis excitant silentio [2].

Conflictul între tată şi fiu, perversitatea femeii, desfriul tînărului amintesc iarăşi de comedia lui Plaut: „Te rog, îndepărtează şi părăseşte femeia aceasta; de cînd a pus stăpînire pe tine n'a încetat nicio clipă de a te pierde, de a te desbrăca, despuia şi acoperi de fără-de-legi şi ruşine".

Quaeso omitte ac desere hanc meretricem,
Quae te semel ut nacta est, semper studuit perdere,
Detegere, despoliare opplereque adeo fama ac flagitis [3].

M. Aquilius, alt contemporan al lui Terenţiu, scrie o comedie intitulată *Boeotia*. Un fragment ne înfăţişează un parazit chinuit de foame manifestîndu-şi nemulţumirea faţă de inovaţia edililor, care s'au grăbit să instaleze la Roma orologii publice: „Blestemat fie cel care a descoperit mai întîi ceasurile şi a aşezat la noi cadranul solar, ciopîrţindu-mi ziua în bucăţi! Cînd eram copil nu cunoşteam ceasornic mai bun şi mai sigur ca burta. Mîncam unde şi cînd se întîmpla, numai să fi avut ce. Acum chiar daca ai ce, nu te aşezi la masă, dacă nu binevoeşte să te lase soarele. Iar oraşul

1. Vv. 37-39.
2. Vv. 50-53.
3. Vv. 160-162.

www.digibuc.ro

este atît de împînzit de cadrane, încît marea mulţime a poporului nostru abia se mai tîrîe, lihnită de foame".

Ut illum di perdant, primus qui horas repperit,
Quique adeo primus statuit hic solarium!
Qui mihi comminuit misero articulatim diem.
Nam me puero venter erat solarium
Multo omnium istorum optumum et veríssimum:
Ubivis monebat esse, nisi quom nil erat.
Nunc etiam quom est, non estur, nisi soli lubet.
Itaque adeo iam oppletum oppidumst solariis,
Maior pars populi aridi reptant fame [1].

Tot pe timpul lui Terenţiu trăieşte Trabea. Varro ne spune despre el că izbutia să exprime cu putere pasiunea, afectele şi sentimentele. Un fragment păstrat de Cicero ne arată aşteptarea neliniştită, nerăbdarea unui tînăr înainte de a-şi întîlni iubita: „Molcomită cu arginţi, bătrîna îmi va ghici numaidecît semnul, ştiind ce vreau şi ce caut; sosind acolo, voi bate la uşă şi ea va deschide. Cînd mă va vedea, fără să se aştepte, Chrysis va sări repede sa mă întîmpine, nerăbdătoare să fie îmbrăţişată şi va fi numai a mea: atunci fericirea noastră va lasa în umbră pe însăşi Zeiţa Fericirii".

Lena delenita argento nutum observabit meum,
Quid velim, quid studeam. Adveniens digito impellam ianuam:
Fores patebunt. De improviso Chrysis ubi me aspexerit,
Alacris obviam mihi veniet complexum exoptans meum,
Mihi se dedet: Fortunam ipsam anteibo fortunis meis [2].

Dintre autorii de togate se remarcă Titinius, Afranius şi Atta. Cel dintîi este mai în vîrstă decît Terenţiu şi are un stil compozit, bogat în arhaisme şi inovaţii populare, străbătut de tablouri animate, unde mulţimea se recunoaşte pe ea însăşi şi găseşte în ele cel mai mare interes. Titinius este plebeu şi înfăţişează lumea simplă a muncii, a sclavilor, a meşteşugarilor, cu glume uşoare, îndreptate uneori

1. RIBBECK, p. 38.
2. RIBBECK, p. 36.

www.digibuc.ro

împotriva modelor venite din afară [1]. O femeie înşelată îşi supraveghiază bărbatul: „Dacă se hotărăşte să se ducă cu iubovnica la ţară, dau ordin să-i ascundă cheile, pentru a nu avea la îndemînă toga rustică".

Si rus cum scorto constituit ire, clavis illico
Abstrudi iubeo, rusticae togai ne sit copia [2].

In comedia *Fullonia* „Spălătoresele" întîlnim cîteva frînturi de vieaţă simplă, de sinceritate şi realism: „Tu care în zece ani n'ai fost în stare să ţeşi o singură togă".

Quae inter decem annos nec quivisti
Unam togam detexere [3].

„Dar dacă n'am ţese noi, voi spălătoresele n'aţi putea cîştiga un ban".

Ni nos texamus, nil siet, fullones, vobis quaesti [4].

„Nici noaptea nici ziua n'au hodină spălătoresele".

Nec noctu nec diu licet fullonibus quiescant [5].

L. Afranius trăieşte pe timpul lui Laelius şi Scipio Aemilianus şi este cel mai înzestrat dintre autorii de togate. Imită pe Menandru, recunoscînd în mod deschis aceasta dependenţă, de care nu se sfieşte: „Da, am luat, şi nu numai dela el, ci dela toţi cei pe placul meu, si chiar dela un Latin, deoarece am socotit că numai în chipul acesta fac bine".

Fateor, sumpsi non ab illo modo,
Sed ut quisque habuit, conveniret quod mihi,
Quod me non posse melius facere credidi,
Etiam a Latino [6].

---

1. Ne-au rămas dela el 180 de versuri şi 15 titluri: *Barbatus, Caecus, Fullonia, Gemina, Hortensius, Iurisperita, Privigna, Prilia, Psaltria sive Ferentinatis, Quintus, Setina, Tibicina, Varus, Veliterna* şi *Insubra*.

2. Vv. 43-44.

3. Vv. 24-25.

4. v. 26.

5. v. 27.

6. Vv. 25-28.

www.digibuc.ro

Bun observator al sufletului omenesc, al caracterelor, al vieţii simple şi laborioase, al realităţilor din Italia, Afranius ar constitui un document preţios pentru cunoaşterea lumii antice, dacă ni s'ar fi pastrat în întregime [1]. Horaţiu îl aşează alaturi de Menandru [2]. A. Gellius afirmă cu bună dreptate că Afranius se ridica din mijlocul experienţei şi al suferinţei, nu din carţi şi din salile profesorilor [3].

Un personagiu ironizează încercarile vane ale femeilor batrîne de a se face iubite prin procedee magice: „Dacă bărbaţii ar putea fi cuceriţi prin descintece, toate babele ar avea amanţi. Tinereţa, frăgezimea, delicateţa, iată farmecele femeilor frumoase. Bătrîneţa nu poate face minuni".

Si possent homines delenimentis capi,
Omnes haberent nunc amatores anus.
Aetas et corpus tenerum et morigeratio,
Haec sunt venena formosarum mulierum:
Mala aetas nulla delenimenta invenit [4].

O tînără femeie îşi apără frumuseţa şi virtuţile: „Sunt harnică şi pricepută, mă mulţumesc cu puţin, sanatoasă, curată; nu umblu dupa barbaţi, şi chiar dacă aş umbla, ar fi cine să mă iubească; sunt tînară şi destul de frumoasă".

Vigilans ac sollers, sicca, sana, sobria:
Virosa non sum, et si sum, non desunt mihi
Qui ultro dent; aetas integra est, formae satis [5].

---

1. Cunoaştem astăzi aproximativ 430 de versuri şi următoarele titluri de comedii: *Abducta*, *Aequales*, *Auctio*, *Augur*, *Brundisinae*, *Cinerarius*, *Compitalia*, *Consobrini*, *Crimen*, *Deditio*, *Depositum*, *Divortium*, *Emancipatus*, *Epistula*, *Exceptus*, *Fratriae*, *Incendium*, *Inimici*, *Libertus*, *Mariti*, *Materterae*, *Megalensia*, *Omen*, *Pantelius*, *Pompa*, *Privignus*, *Prodigus*, *Proditus*, *Promus*, *Prosa*, *Purgamentum*, *Sella*, *Simulans* şi *Sorores*.

2. *Epistulae* II, 1, 57.

3. GELLIUS XIII, 8, 1-2.

4. Vv. 378-382.

5. Vv. 61-63.

www.digibuc.ro

Altcineva intervine cu o nedumerire care aruncă puțină lumină asupra mediului social: „Să se mărite cu morarul? Dece nu cu cofetarul, să aibă de unde trimite prăjituri fiului fratelui ei“ ?

Pistori nubat? Cur non scriblitario,
Ut mittat fratris filio lucuntulos [1] ?

Unele expresii și atitudini aduc aminte de blîndețea și delicatețea lui Terențiu: „Sunt hotărît sa îndur ca om ceea ce este omenesc“.

Adducor ferre humana humanitus [2].

Se observă uneori o adevărată predilecție pentru maximă și proverb, pentru expresia gravă și sentențioasă. Comedia constitue de altfel o mină bogată pentru viitorii moraliști, în frunte cu Seneca: „Dece dorim prea multe? Excesele nu sunt de folos nimanui“.

Cur nimium adpetimus? Nemini nimium bene est [3].

„Ar fi de dorit să avem o soție care să nu tremure de frica bărbatului“.

Optandum uxorem, quae non vereatur viri [4].

„Numai înțeleptul iubește, ceilalți n'au decît pofte și pasiuni“.

Amabit sapiens, cupient ceteri [5].

T. Quinctius Atta, contemporan cu Accius și Lucilius, moare în anul 77. Ni s'au pastrat 25 de versuri și 12 titluri de comedii [6]. Intr'o localitate balneară femeile măritate sunt

1. Vv. 161-162.
2. v. 290.
3. v. 78.
4. v. 99.
5. v. 221.
6. Titlurile sunt: *Aedilicia, Aquae calidae, Conciliatrix, Gratu-*

www.digibuc.ro

neliniştite de concurenţa curtezanelor: „Iată cum îşi fac de cap pe străzi, în toaletele noastre de lux"!

Quam meretricie em lupantur nostro ornatu per vias [1].

Tragedia latină n'a cunoscut niciodată momente de strălucire. Reprezentanţii ei sunt puţini şi fără talent remarcabil. Poate însăşi firea poporului roman, sensul practic, absenţa unei mitologii bogate şi lipsa unei viziuni filozofice asupra lumii au frînat într'o măsură oarecare avîntul şi inspiraţia poeţilor. Războaiele şi cuceririle au adus fără îndoială cîteva accente de sinceritate şi noutate. Tragedia latină se desfăşoară în sensul şi formele trasate de Greci, în universul mitului, abstract şi fară aderenţe la realităţile italiene. De aceea ea rămîne limitată în sfera îngustă a unei elite sociale şi nu poate antrena poporul întreg, aşa cum reuşise cu succes, de pildă, comedia lui Plaut.

L. Accius (170–85) este cel mai de seamă şi mai productiv autor de tragedii, după Pacuvius. El se naşte dintr'o familie de sclavi la Pisaurum, în Umbria. Reuşeşte să-şi facă o cultură serioasa şi variată, stapîneşte bine problemele literare şi culturale ale vremii sale şi găseşte o primire călduroasă în cercurile nobililor. Mic de statură şi plin de sine, el ocupă un loc de frunte în *collegium poetarum*, unde lasă sa i se ridice o statue uriaşă care contrastează în mod ilariant cu chipul mărunţel al poetului [2]. Cînd intră în sală un mare potentat al zilei ca Iulius Caesar Strabo, Accius nu se grabeşte să se scoale în picioare ca ceilalţi [3]. Atacat pe scenă de un poetastru oarecare, se supară şi îl da în judecată, obţinînd sancţionarea vinovatului [4]. Relaţii'e cu marele

latio, *Lucubratio*, *Materterae*, *Megalensia*, *Nurus*, *Satura*, *Socrus*, *Supplicatio*, *Tiro proficiscens*.

1. v. 3.
2. PLINIUS, *N. H.* XXXIV, 19.
3. VALERIUS MAXIMUS III, 7, 11
4. *Auctor* ad *Herennium* I, 14, 24; II, 13, 19.

www.digibuc.ro

său contemporan Lucilius sunt dure, pline de suspiciune. Scrie cincizeci de drame, din care ni s'au păstrat şapte sute de versuri, tratînd pe rînd toate ciclurile mitologiei elene: Troia, Pelopizii, Teba, Argonauţii, Prometeu, Teseu, Heracle, Perseu, etc. Işi ia ca model pe Sofocle şi Eshyl, spre deosebire de Pacuvius care imită în deosebi pe Euripide [1].

Din tragedia sa se desprinde uneori o anumită măreţie, o simplitate solemnă vrednică de teatrul grecesc şi de epopeea lui Homer: „Gloriosule erou, purces dintr'o ţară mică, dar stapîn pe un nume falnic şi pe o vitejie plină de strălucire, conducător al flotelor greceşti şi răzbunator aprig al neamurilor Dardaniene, odraslă din Laerte"!

Inclute, parva prodite patria,
Nomine celebri claroque potens
Pectore, Achivis classibus ductor,
Gravis Dardaniis gentibus ultor,
Laertiade [2].

Cînd descrie, nu urmăreşte detaliul şi varietatea, ci tinde să impresioneze prin ansamblu şi vigoare, folosind mai curînd sugestia şi surpriza decît eleganţa şi precizia amanuntului. Iată cum vede un pastor corabia Argonauţilor, care se apropie de ţarmurile Sciţilor: „Colosul acesta alunecă pe ape, impraştiind din larg un zgomot imens, cu respiraţie grea. In faţa lui se formează valuri mari şi vîrtejuri. El se avîntă năvalnic, despică marea şi suflă din greu. Ai

---

1. Titlurile tragediilor: *Achilles, Myrmidones, Aegisthus, Clutemnestra, Agamemnonidae, Erigona, Alcestis, Alcmeo, Alphesiboea, Amphitruo, Persidae, Andromeda, Antenoridae, Deiphobus, Antigona, Armorum iudicium, Astyanax, Athamas, Atreus, Bacchae, Chrysippus, Diomedes, Epigoni, Eriphyla, Epinansimache, Eurysaces, Helenes, Prometheus, Medea, Melanippus, Meleager, Minos sive Minotaurus, Neoptolemus, Troades, Hecuba, Nyctegresia, Oenomaus, Pelopidae, Philocteta, Phinidae, Phoenissae, Thebais, Stasiastae, Telephus, Tereus, Aeneadae sive Decius* şi *Brutus.*

2. Vv. 520–524 (Ribbeck).

www.digibuc.ro

crede că se lasă un nour desprins din cer ori se rostogoleşte un munte purtat de vînturi şi furtuni sau se ridică vîrtejuri de ape prin întîlnirea unor valuri furioase. Poate că marea îşi zguduie numai aşternutul de pămînt şi Triton prăvale grotele marine, sub rădăcini, în potopul de ape, ridicînd spre cer, din adîncuri, un munte de stînci".

Tanta moles labitur
Fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.
Prae se undas volvit, vertices vi suscitat;
Ruit prolapsa, pelagus respargit, reflat
Ita dum interruptum credas nimbum volvier,
Dum quod sublime ventis expulsum rapi
Saxum aut procellis, vel globosos turbines
Existere ictos undis concursantibus;
Nisi quas terrestris pontus strages conciet,
Aut forte Triton fuscina evertens specus
Supter radices penitus undante in freto
Molem ex profundo saxeam ad caelum erigit [1].

Trăind într'o epocă de prefaceri politice, de lupte şi nemulţumiri sociale dominate de personalităţi ca fraţii Gracchi şi Marius, poetul pune un accent deosebit în exprimarea elementului politic, în descrierea revoltelor populare, în detronarea tiranilor, pedepsirea uzurpatorilor şi instalarea dreptăţii şi libertăţii. Sufletul său se încălzeşte şi expresia devine răsunătoare, retorică, patetica. Horaţiu îl caracterizează cu epitetul „sublimul" *(altus)* [2]. In tragedia *Atreus* unul din personagii culminează astfel: „Nimeni să nu se aşeze la masa unui tiran şi să guste din bucatele sale".

Ne cum tyranno qui quam epulandi gratia
Accumbat mensam aut eandem vescatur dapem [3].

Increderea în virtuţile omului bun, în luptă cu răul din lume, rămîne nezdruncinată: „Soarta a putut să-mi ia tronul şi averea, nu însă şi virtutea".

1. Vv. 391-402.
2. *Epistole* II, 1, 56.
3. Vv. 217-218.

www.digibuc.ro

Nam si a me regnum Fortuna atque opes
Eripere quivit, at virtutem nec quiit [1].

„Oriunde l-ar rîndui soarta, nicicînd nu-l descurajează pe omul bun o situaţie umilă".

Quem cuique tribuit fortuna ordinem,
Numquam ulla humilitas ingenium infirmat bonum [2].

Asemenea tuturor poeţilor din secolul său, Accius se ridică împotriva superstiţiilor şi a falşilor profeţi care se hrănesc din neştiinţa mulţimii credincioase: „Nu cred deloc în auguri, care umplu cu vorbe urechile altora pentru a-şi îmbogăţi cu aur propria lor casă".

Nihil credo auguribus, qui auris verbis divitant
Alienas, suas ut auro locupletent domos [3].

In prezentarea abuzurilor şi greşelilor omeneşti se vede o anumită predilecţie pentru exhibiţie, pentru înfăţişarea ostentativă a crimelor şi tarelor, a răutăţii, a sîngelui care curge: „Mîna îi este pătată de sîngele mamei sale".

Cui manus materno sordet sparsa sanguine [4].

„Alături de tatăl lor, sîngele părintesc se amestecă cu al copiilor, ca la jertfă".

Cum patre parvos patrium hostifice
Sanguine sanguen miscere suo [5].

„Prăjeşte o parte din mădulare pe cărbuni, iar restul îl pune în frigare, pe vatră".

Concoquit partem vapore flammae, veribus in foco
Lacerta tribuit [6].

1. Vv. 619-620.
2. 98-99.
3. Vv. 169-170.
4. V. 22.
5. Vv. 82-83.
6. Vv. 220-222.

www.digibuc.ro

Cînd un personagiu ajunge să-şi mînînce copiii, oferiţi ca ospăţ de un prieten, poetul exclamă: „Pentru copii însuşi părintele lor le serveşte de mormînt".

Natis sepulchro ipse est parens [1].

In faţa răutăţii din lume, Antigona sfîrşeşte prin neîncredere şi desnădejde, negînd providenţa şi divinitatea: „Nu, nu, zeii n'au putere, iar regele şi stăpînul zeilor n'are grijă de noi toţi deopotrivă".

Iam iam neque di regunt neque profecto
Deum supremus rex curat hominibus [2].

In altă parte, un vers exprimă cu sinceritate şi forţă revolta interioară: „Mi-i teamă de confidenţi şi bine-ar fi să mă pot uita pe mine însumi"!

Veritus sum arbitros, atque utinam memet possim obliscier [3].

Sau o constatare: „Femeile au mai mult fler decît bărbaţii".

Melius quam viri callent mulieres [4].

In tragedia pretextă *Brutus* erau înfăţişate evenimente în legătură cu alungarea regilor şi instaurarea republicii. Tarquinius cel Mîndru are un vis în care vede nenorocirea şi schimbările ce se apropie: „După căderea nopţii mi-am încredinţat trupul hodinii, dorind să-mi uşurez în somn mădularele obosite. Am văzut atunci în vis venind spre mine un păstor care mîna o turmă de oi de o nespusă frumuseţă. Mi-am ales doi berbeci gemeni, cu gîndul să jertfesc pe cel mai arătos dintre ei. Dar fratele său mă împunse cu coarnele şi mă lovi atît de puternic încît mă prăvăli la pămînt. Intins acolo şi rînit greu, stînd cu faţa în sus, am văzut pe

1. v. 226.
2. Vv. 142-143.
3. v. 190.
4. Vv. 27-28.

www.digibuc.ro

cer un semn mare şî minunat: globul de flacără şi raze al soarelui îşi părăsia drumul, îndreptîndu-se pe o cale nouă, mai spre dreapta".

Quoniam quieti corpus nocturno impetu
Dedi sopore placans artus languidos,
Visum est in somnis pastorem ad me adpellere
Pecus lanigerum eximia pulchritudine,
Duos consanguineos arietes inde eligi
Praeclarioremque alterum immolare me.
Deinde eius germanum cornibus conitier,
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari:
Exin prostratum terra, graviter saucium,
Resupinum in caelo contueri maximum
Mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis linquier cursu novo [1].

Imperialismul Romei, dorinţa de exterminare şi de înfrîngere a oricărei rezistenţe locale exprimata în cuvintele celebre *divide et impera* „desbina şi stapîneşte" îşi au la Accius un corespodent tot atît de pregnant şi caracteristic: „N'au decît sa ne urască, numai să ne ştie de frica".

Oderint, dum metuant [2].

In genere, la Accius, ca şi la ceilalţi poeţi latini, se observă mai puţină eleganţă şi artă în comparaţie cu artiştii din Grecia, în schimb mai multă îndrăzneală şi vigoare, într'un amestec fericit de elemente etice cu elemente patetice, unde evenimentele sîngeroase, monstruozitatea, teroarea, spaima şi anxietatea se etalează în plină lumină pentru a distra o societate dornică de spectacole tari. Publicul acesta va savura mai tirziu întrecerile sîngeroase şi brutale ale gladiatorilor, sfîşierea victimelor nevinovate în circuri de către fiarele sălbatece sau luptele cu taurii. Producţia literară a lui Accius este strabătuta de ambiţii pentru pompă, pentru

1. Vv. 17-28.
2. Vv. 203-204.

www.digibuc.ro

grandios, pentru patetic şi intonaţie oratorică. Retorismul acesta trădează într'o anumită măsură golul interior şi lipsa unei viziuni filozofice asupra lumii. El are ca punct de plecare, probabil, curentul nou, tipul proaspăt de retorică pornit din Asia (şi de aceea numit „asianic", spre deosebire de tipul „atic") care recomandă oratorului mai multă mişcare şi varietate, mai multe podoabe, antiteze, comparaţii, mai mult element muzical şi patetic, mai multă emfază. Opera lui Accius este un amestec de clasic şi baroc, insuficient prelucrată şi adîncită, încă în stare de gestaţie, viguroasă, dar neridicată pînă la treapta desăvîrşirii. Teatrul său produce entuziasmul unei elite cultivate şi admiraţia lui Cicero, dar nu găseşte înţelegere în păturile mai largi şi se pierde apoi pe încetul în indiferenţa generală. Accius rămîne totuşi reprezentantul cel mai de seamă al tragediei latine: „Dacă lăsăm de o parte asperităţile, lipsa de artă şi meritele rezultate numai din invenţie, Accius şi cei din jurul său reprezintă întreaga tragedie romană".

Nisi aspera ac rudia repetas et inventi laudanda nomine, in Accio circaque eum Romana tragoedia est[1].

In afară de tragedii, a scris şi opere de erudiţie, în versuri. In *Didascalica* trata problema de artă şi literatură: întîietatea în timp a lui Hesiod faţă de Homer, costumele actorilor tragici, genurile literare, cronologia unor poeţi, paternitatea comediilor plautine, etc. In *Pragmatica*, în septenari trohaici, discuta anumite chestiuni de tehnică dramatică. Lucrarea *Parerga* avea, probabil, puncte comune cu opera lui Hesiod „*Munci şi zile*", iar *Praxidica*, sau mai curînd *Praxidicus*, desvolta teme de astronomie şi astrologie. Se spune că ar fi scris şi poezii erotice şi epigrame, dar toate aceste încercări minore s'au pierdut fără urmă. In domeniul gramaticii a sugerat cîteva reforme de ortografie şi ortoepie, urmînd direcţia gramaticală venită din Pergam, care

1. VELLEIUS PATERCULUS I, 17, 1.

www.digibuc.ro

recomanda mai multă libertate în legiferarea limbajului şi susţinea principiul anomaliei, spre deosebire de şcoala din Alexandria, care apăra prin ...piul analogiei.

Dela poeţii minori di preajma lui Accius avem fragmente puţine, lipsite de semnificaţie şi de adîncime. Un poem epic scris de Hostius, întitulat *Bellum Istricum*, în trei cărţi, înfăţişa războiul din Istria din anii 178 şi 177. Porcius Licinus versifică motive de istorie literară şi întîmplări din vieaţa poeţilor latini. Un fragment păstrat, remarcabil prin tonul de amărăciune la adresa nobililor, un ecou al luptelor sociale din epoca Gracchilor, descrie existenţa de mărire şi decădere a lui Terenţiu, gloria şi mizeria unei celebrităţi: „In timp ce-şi dă osteneala să înveseliască pe nobili în schimbul unor laude deşarte şi ascultă cu nesaţ glasul de aur al lui Africanus, socotindu-se onorat cînd este invitat la masa lui Philus sau Laelius şi în vreme ce se crede iubit de toţi, fiind chemat adesea în vila albană pentru farmecul vîrstei sale, averea i se destramă şi alunecă în cea mai neagră mizerie. Se retrage din ochii lor în fundul Greciei şi moare la Stymphalus, un orăşel din Arcadia. Nici Scipio, nici Laelius, nici Furius, cele trei minţi mai luminate ale nobilimii timpului, n'au făcut ceva pentru dînsul. N'a avut dela ei măcar o casă de locuit unde să poată fi anunţată de către un biet sclav moartea stăpînului său".

Dum l..civiam nobilium et laudes fucosas petit,
Dum Africani vocem divinam inhiat avidis auribus,
Dum ad Philum se cenitare et Laelium pulchrum putat,
Dum se ab his amari credit, crebro in Albanum rapi
Ob florem ..atis suae.
Post subtatis rebus ad summam inopiam redactus est.
Itaque conspectu omnium abiit Graeciae in terram ultimam.
Mortuus Stymphali, Arcadiae oppido. Nil
Scipio profuit, nihil illi Laelius, nil Furius,
Tres per idem tempus qui agitabant nobiles facillime:
Eorum ille opera ne domum quidem habuit conducticiam,
Saltem ut esset quo referret obitum domini servulus[1].

1. FUNAIOLI, *Grammaticae Romanae fragmenta*, I, pp. 80–81.

www.digibuc.ro

Volcacius Sedigitus scrie în versuri o operă de istorie literară intitulată *De poetis*. Avem din ea un scurt fragment cuprinzînd aprecieri privitoare la cei mai de seamă autori de comedii. Canonul aruncă oarecare lumină asupra gustului şi preferinţelor literare ale timpului: „Am observat că mulţi sunt nedumeriţi, cărui poet comic să i se dea întîietatea. Îţi voi spulbera nedumerirea, arătîndu-ţi părerea mea, în aşa fel încît, dacă cineva crede altfel, să nu mai creadă. Primul rang îl dau poetului comic Caecilius Statius. Plautus urmează în al doilea rînd, întrecîndu-i lesne pe ceilalţi. In al treilea rînd se află aprinsul Naevius. Dacă rămîne loc pentru al patrulea, va fi acordat lui Licinius. Pe urmele lui l-aş pune pe Atilius. In rîndul al şaselea după aceştia, vine Terenţiu, în al şaptelea Turpilius, în al optulea Trabea, iar în al nouălea socot că putem rîndui fără greutate pe Luscius. In rangul al zecelea îl adaug pe Ennius, pentru vechimea lui venerabilă".

Multos incertos certare hanc rem vidimus,
Palmam poetae comico cui deferant.
Eum meo iudicio errorem dissolvam tibi,
Ut, contra si quis sentiat, nihil sentiat.
Caecilio palmam Statio do mimico.
Plautus secundus facile exsuperat ceteros.
Dein Naevius, qui fervet, pretio in tertiost.
Si erit quod quarto detur, dabitur Licinio.
Post insequi Licinium facio Atilium.
In sexto consequetur hos Terentius,
Turpilius septimum, Trabea octavum optinet;
Nono loco esse facile facio Luscium,
Decimum addo causa antiquitatis Ennium [1].

Toate aceste frînturi mărunte salvate dintr'un mare naufragiu arată în mod clar o sforţare onorabilă de asimilare şi de iniţiere. Literatura ia un caracter doct şi didactic, iar societatea se află tomai într'o epocă de pregătire, de a-

1. GELLIUS XV, 24.

www.digibuc.ro

profundare a spiritualităţii greceşti, de lămurire şi de informare febrilă. Ceva din spiritul şi tendinţele lumii elenistice, ale erudiţiei şi filozofiei alexandrine pluteşte deasupra Romei. Personalităţile mari au dispărut, iar producţia literară se fragmentează şi se micşorează. Dar timpul şi evenimentele pregătesc oameni noi, care vor ilustra cu numele lor o epocă de creaţie originală, într'o sinteză fericită a substanţei împrumutate cu geniul autohton, dînd la iveală talente adevărate ca Lucreţiu, Catul, Cicero, şi alţii.

BIBLIOGRAFIE

Ediţii critice: *Fragmenta poetarum Romanorum* coll. et em. Aem. BAEHRENS, Leipzig, Teubner, 1886.— O. RIBBECK, *Scenicae Romanorum poesis fragmenta*, ed. 3, vol. 1-2, Leipzig, Teubner, 1897-1898.—*Grammaticae Romanae fragmenta*, ed. H. FUNAIOLI, I, Leipzig, Teubner, 1907.—*Poetarum Romanorum veterum reliquiae* sel. E. DIEHL, Bonn 1911.—*Remains of Old Latin*, vol. II; LIVIUS, NAEVIUS, PACUVIUS, ACCIUS transl. by E. H. WARMINGTON, Londra, Heinemann, 1936.

Studii speciale: O. RIBBECK, *Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik*, Leipzig, Teubner, 1875.— L. MUELLER, *De Acci fabulis disputatio*, Berlin 1890.— E. COURBAUD, *De comoedia togata*, Paris 1899.—PH. E. LEGRAND, *Daos. Tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle*, Lyon 1910.—M. LENCHATIN DE GUBERNATIS, *Musica e poesia romana dalle origini ad Augusto*, în *Rivista di filologia classica* XLI 1913), p. 202 urm.—O. IMMISCH, *Didascalica*, în *Philologus*, 1910.

www.digibuc.ro

LUCILIUS ŞI TIMPUL SĂU

După căderea Cartaginei, Greciei (146) şi Spaniei (133) nu mai rămîn de atins obiective serioase în afara graniţelor şi imperiul universal devine o realitate. Abia acum se găseşte timp destul şi pentru grijile şi nevoile dinlăuntru. Biruinţele şi bogăţiile ridicaseră o clasă restrînsă de cetăţeni, dar ruinaseră în schimb poporul de rînd şi mai ales ţărănimea. Antagonismul dintre bogaţi şi săraci aflat în stare latentă străbate la suprafaţă şi ia forme revoluţionare, timp de aproape un secol, cu fraţii Gracchi, Marius, Spartacus, Catilina, Cezar şi alţii, pînă cînd Augustus impune dictatura imperială şi toate glasurile potrivnice încetează. Inceputurile acestea de nelinişte şi de căutare a dreptăţii, între anii 130 şi 105, sunt dominate în literatură de un poet înzestrat, C. Lucilius, care reuşeşte să exprime zbuciumul epocii sale, cu lipsurile şi rănile ei, cu partea de putrefacţie, dar şi de strălucire în acelaş timp. Realismul, verva, invectiva, umorul, sarcasmul, atacul personal, cugetarea sentenţioasă şi fabula îşi dau mîna într'o creaţie unitară şi realizează o formă literară nouă, satira.

In literatura latină primitivă există un soi de manifestare dramatică numită *satura*, un amestec de muzică, dans şi joc de scenă. Mai tîrziu, fără o legătură vizibilă pentru noi, Ennius foloseşte acest nume pentru o compoziţie literară mixtă, cumulînd teme şi ritmuri deosebite, cu preocupări multiple, în proză şi în versuri. Ea nu are încă un caracter precis şi nu exprimă atacuri personale sau revolta împotriva lumii exterioare, lipsindu-i tonul satiric. Cuvîntul *satura* mai

www.digibuc.ro

apare apoi și în legislație, denumind o lege sau un mănunchi de legi care formează un tot, dar se ocupă cu lucruri deosebite. In limbajul culinar *satura* este o farfurie plină cu tot felul de fructe sau o mîncare pregătită din elemente deosebite, un soi de ghiveci. Expresia *per saturam* înseamnă „cu grămadă, fără deosebire, deavalma“ [1]. Din viață cuvîntul trece în literatură. El exprimă deci noțiunea de „amestec, gen mixt, compozit“, așa cum și este poezia similară a lui Ennius. Lucilius adaogă acestui început ceva din invectiva lui Arhiloh, din critica lui Aristofan și din diatriba elenistică, actualizîndu-l cu mai mult simț pentru realitate, cu preocupări morale și practice, cu precepte și îndemnuri. Vechea compoziție a lui Ennius, deslînată și lipsită de organizare, primește un fir conducător și un caracter propriu: elementul satiric. Satira ca formă literară este creată, fiind continuată apoi de Horațiu, Persius, Juneval și de poeții satirici din literaturile moderne.

Lucilius își numește poeziile sale *poemata* sau *sermones*. Terminul tehnic *satura* în accepția „satiră“ apare abia mai tîrziu, la Horațiu. Acesta mărturisește în mod deschis că descinde din Lucilius, iar satira luciliană din comedia lui Aristofan. Este puțin cam paradoxal cum a putut să se desvolte la Roma o asemenea poezie, cînd se știe că legile interziceau atacurile personale pe scenă, iar puternicii zilei reacționau fără cruțare. Societatea romană nu era încă deprinsă cu astfel de libertate, cu curaj de opinii și cu spiritul polemic. Dar Lucilius este un om bogat și cu trecere și își poate îngădui mai mult decît poeții de pînă la dînsul, în majoritate sclavi sau oameni de rînd. Trăind într'o epocă de tranziție, de criză economică și sufletească, de corupție și decădere, el descopere cu ușurință părțile slabe, păcatele și lipsurile vremii sale, adică tocmai materialul poetic de care

1. FESTUS, p. 314 M. satura et cibi genus ex variis rebus conditum est et lex multis aliis legibus conferta. Itaque in sanctione legum adscribitur „neve per saturam abrogato aut derogato“.

www.digibuc.ro

are nevoe. Poezia sa, asemenea satirei lui Juvenal, porneşte din revolta împotriva realităţii înconjurătoare, nedrepte şi decadente: „Versul meu izvorăşte din adîncul inimii".

Ex pracordiis ecfero versum [1].

Caius Lucilius se naşte la Suessa Aurunca, la hotarul dintre Laţiu şi Campania, în anul 148, dintr'o familie înstărită de cavaleri. O fiică a fratelui său este mama lui Pompeius Magnus. Tînărul însoţeşte pe Scipio în Spania şi asistă la căderea Numanţiei (133). La Roma leagă prietenii cu fruntaşii politici, cu filozofii şi poeţii timpului, fără să ocupe funcţiuni importante, dedicîndu se exclusiv poeziei, pe care, spune el, n'o poate schimba pentru nimic în lume: „Să ajung un încasator de biruri în Asia sau un om de afaceri, în loc de Lucilius? Nu, nu primesc şi îndeletnicirea mea n'o schimb pentru nimic în lume".

Publicanus vero ut Asiae fiam, ut scripturarius,
Pro Lucilio, id ego nolo, et uno hoc non muto omnia [2].

Nu spune nicăeri că ar fi fost căsătorit. Posedă o casă frumoasă la Roma şi proprietăţi în Sicilia. Moare în vîrstă de 46 de ani, la Napoli [3].

Opera sa cuprinde treizeci de cărţi de satire scrise între anii 131 şi 105 şi publicate pe rînd. Nu avem astăzi decît fragmente, în total 1378 de versuri. Primele douăzeci

1. 590-591 (Marx).

2. 671-672.

3. Data naşterii este cunoscută din cronica lui Hieronim. La anul 148 ni se spune: *Lucilius poeta nascitur.* Pentru anul 102 o indicaţie tot atît de categorică: *C. Lucilius satyrarum scriptor Neapoli moritur ac publico funere effertur anno aetatis XLVI.* Unii critici socotesc că poetul nu putea să participe la vîrsta de 14 ani la asediul Numanţiei şi că Hieronim ar fi confundat numele consulilor din 148 cu cei din anul 180. In acest caz poetul ar fi avut în 133, în faţa Numanţiei, 57 de ani şi ar fi început să scrie după vîrsta de 60 ani, ceea ce ni se pare puţin cam tardiv.

www.digibuc.ro

de cărţi şi ultima foloseşc hexametrul, restul distihul, septenárul trohaic şi senarul iambic. Hexametrul dactilic domină şi rămîne apoi versul consacrat al satirei pînă la sfîrşitul latinităţii. Poetul disprețueşte tragedia lui Accius şi figura prizărită a acestuia, apoi filozofia la modă, în special epicurismul, şi literatura mai veche a lui Pacuvius, dar rămîne încredinţat, în schimb, că poezia sa face epocă şi se înalţă mai presus de orice:

Sola ex multis nunc nostra poemata ferri [1].

Deoarece Muzele încredinţează muritorului Lucilius cheile poeziei nemuritoare:

Cui sua committunt mortali claustra Camenae [2].

Asemenea lui Aristofan, poetul îşi îndreaptă atacurile împotriva conducătorilor politici nevrednici şi corupţi. Ca şi acesta, el este un conservator, un potrivnic al înnoirilor, al mişcărilor populare, al dezordinilor. Lucilius nu vede cu ochi buni încercările de reformă ale Gracchilor, dar critica şi obiectivitatea sa nu se împiedică de distincţia de clasă şi avere. Deşi aristocrat, el atacă fără fără deosebire corupţia bogaţilor, desfrîul clasei de mijloc, ca şi turbulenţa celor de jos. Intr'o adunare a zeilor se discută pedeapsa care trebue dată unui senator mort de curînd, Lupus, judecător necinstit şi politician fără scrupule: „Zeii se sfătuesc asupra nevoilor mai de seamă ale oamenilor şi se întreabă cum ar putea fi prelungită agonia poporului roman şi a Romei".

Consilium summis hominum de rebus habebant...
Quo populum atque urbem pacto servare potisset
Amplius Romanam [3].

Unul din ei exclamă cu desnădejde: „O griji omeneşti! Cîtă deşărtăciune-i în lume"!

1. 1013.
2. 1028.
3. 4-6.

www.digibuc.ro

O curas hominum? O quantum est in rebus inane [1].

Cartea a doua cuprinde o invectivă vehementă la adresa înstrăinării în societate şi în literatură. Influenţa grecească şi moda dela Atena tronează nestingherite şi strică minţile unor oameni care nu pot menţine echilibrul just tocmai din pricina nepregătirii, insuficienţei lor spirituale. Iată pilda unui grecoman: „Albucius, ai dorit mai curînd să treci drept Grec decît Roman şi Sabin, decît concetăţeanul lui Pontius şi Tritanus, a centurionilor, a unor cetăţeni plini de glorie şi a unor fruntaşi vrednici de laudă. Fie! Ajuns pretor la Atena, cînd te-apropii de mine, te salut pe grecește, aşa cum îţi place ţie: „Bonjour, Titus"! Lictorii, soldaţii, însoţitorii glăsuesc în cor: „Bonjour, Titus"! Iată pentruce mi-i Albucius un duşman de nesuferit".

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
Municipem Ponti, Tritani, centurionum,
Praeclarorum hominum ac primorum signiferumque,
Maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
Id quod maluisti, te, cum ad me accedis, saluto:
Chaere, inquam, Tite. Lictores, turma omnis chorusque:
„Chaere, Tite". Hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus [2].

Poetul înfierează cu amărăciune agitaţia sterilă din for, lupta de intrigi şi de vorbe, spectrul îmbogăţirii prin orice mijloace, tensiunea fără sfîrşit care stăpîneşte pe contemporanii săi pentru scopuri lucrative şi josnice: „Dar acum, de dimineaţă pînă'n seară, în zi de sărbătoare sau de lucru, în fiecare clipă şi toată vremea poporul şi senatorii se agită cu toţii în for, şi nu se depărtează niciodată. O singură îndeletnicire, o singură năzuinţă, una şi aceiaşi, îi uneşte pe toţi: să strecoare cu iscusinţă vorbe, să-şi răpue adversarii prin viclenii, să-i întreacă în linguşiri, să-şi dea aere de oameni

1. 9.
2. 88-94.

www.digibuc.ro

cumsʼcade, dar să-şi arunce în schimb tot felul de curse, ca şi cum fiecare din ei ar fi duşmanul tuturor".

Nunc vero a mani ad noctem, festo atque profesto
Totus item pariterque die populusque patresque
Iactare indu foro se omnes, decedere nusquam,
Uni se atque eidem studio omnes dedere et arti,
Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blandiția certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes [1].

Intr'o astfel de societate avariția apare ca un fenomen aproape endemic. Avarul este o veche cunoştinţă a comediei şi poeziei satirice din toate timpurile. Plaut, Horaţiu, Juvenal folosesc totdeauna prilejul de a desprinde partea de umor şi de umanitate care însoţeşte acest viţiu. Lucilius îl vede sub aspectul neplăcut al micimii sufleteşti, al decrepitudinii şi înjosirii: „Dacă doreşti să-l cunoşti, e mic de statură, cu nas pronunţat, cu faţa suptă. N'are nici cal, nici servitor, nici însoţitor. Poartă cu sine un săcuşor, unde-şi ţine banii. Cu el mănîncă, doarme, face baie. Toate lucrurile omului sunt cuprinse într'un singur sacuşor şi săcuşorul acesta îi este legat de braţ".

Si nosti, non magnus homo est, nasutus, macellus.
Cui neque iumentum est nec servus nec comes ullus;
Bulgam, et quidquid habet nummorum, secum habet ipse,
Cum bulga cenat, dormit, lavit. Omnia in una
Sunt homini bulga; bulga haec devincta lacerto est [2].

O trăsătură comună aproape tuturor poeţilor latini din acest secol este lupta împotriva superstiţiilor şi a credinţelor înapoiate. Crescuţi la sînul filozofiei greceşti şi a spiritului de emancipare venit din Răsărit ei atacă fără cruţare misticismul şi formele anchilozate ale cultului religios: „Sperietori, Lamii, născocirile lui Faunus şi Numa Pompilius, iată

1. 1228-1234.
2. 242-246.

www.digibuc.ro

de cine tremură, iată temeiul credinței lor. Copiii mici cred că toate statuile de bronz trăiesc și sunt oameni. La fel și ei, socotesc realitate ceea ce nu-i decît vis și minciună și-și închipuie că bronzurile au suflet. Amalgam de ficțiuni fără niciun crîmpei de adevăr, toate sunt ficțiuni".

Terriculas, Lamias, Fauni quas Pompiliique
Instituere Numae, tremit has, hic omnia ponit,
Ut pueri infantes credunt signa omnia aena
Vivere et esse homines, sic isti somnia ficta
Vera putant, credunt signis cor inesse in aenis.
Pergula fictorum veri nihil, omnia ficta[1].

Alteori se desprinde un sentiment de oboseală și delăsare și poetul cedează pentru o clipă: „Sunt trist, ursuz și desgustat de tot ce am".

Tristis, difficiles sumus fastidimus bonorum[2].

Dar se întoarce apoi cu mai multă putere; apostrofa devine vehementă și grea: „Petreceți, desfrînaților, mîncăilor, petreceți stomahuri"!

Vivite lurcones, comedones, vivite ventris[3].

Ea este îndreptată împotriva nobilimii decăzute și parazitare care „își închipuie că poate greși fără teamă de pedeapsă și că rangul îi îngăduie să fie nedreaptă".

Peccare impune rati sunt
Posse et nobilitati facul propellere iniquos[4].

In lumea îmbogățiților există o categorie cu deosebire odioasă și lipsita de scrupule: parveniții. Morala lor este realistă, oportunistă: „Aurul și lingușirea sunt pentru fiecare din ei un soi de virtute: cît ai, atît prețuești și atît ești prețuit".

1. 484–489.
2. 293
3. 75.
4. 258–259.

www.digibuc.ro

Aurum atque ambitio specimen virtutis utrique est:
Tantum habeas, tantum ipse sies tantique habearis [1].

Prietenia este legată de interese materiale şi petreceri: „Bucătarul nu se îngrijeşte să-i fie coada aleasă, ci grasă. Prietenii caută suflet, paraziţii avere şi bogăţii".

Cocus non curat caudam insignem esse illam, dum pinguis siet.
Sic amici quaerunt animum, rem parasiti ac ditias [2].

In faţa acestei răsturnări morale poetul se întoarce în sine însuşi, spre simplitate şi filozofie, spre lectură şi renunţare. Familiarizat, probabil, cu principiile şcoalei stoice şi cu doctrina lui Epicur, el îşi dă seama că absolutul este greu de atins şi că „nu fiecare poate face orice".

Non omnia possumus omnes [3].

Zbuciumul şi lupta pentru adevăr rămîn o datorie, dar condiţia umană are limite şi poetul continuă: „Ştiu că în vieaţa noastră muritoare nimic nu este veşnic".

Cum sciam nihil esse in vita proprium mortali datum [4].

De aceea se furişează pentru un moment îndemnul epicureu de preţuire a clipei prezente, de renunţare la durere, de acceptare a părţii luminoase din existenţă, acel *carpe diem* horaţian: „Păstrează pentru tine numai ziua care ţi s'a părut mai frumoasă".

Sume diem, qui est visus tibi pulcherrimus unus [5].

Deoarece „înţeleptul trece dispreţuitor peste lucrurile mărunte şi în toate se mulţumeşte cu puţin; el ştie că nimeni nu stăpîneşte ceva pentru veşnicie".

1. 1119-1120.
2. 716-717.
3. 218.
4. 701.
5. 564.

www.digibuc.ro

Cetera contemnit et in usura omnia ponit
Non magna : proprium vero nil nemonem habere [1].

Dar simțul roman pentru realități și pasiunea aproape instinctivă pentru acțiune și luptă străbat cu ușurință la suprafață și poetul redevine ceeace este în mod firesc, potrivit temperamentului și educației sale, un luptător, un propovăduitor: „Dă-ți osteneală și învață, pentruca nici împrejurările și nici mintea să nu te înșele".

Labora
Discere, ne te res ipsa ac ratio ipsa refellat [2].

Idealul său de virtute nu reprezintă o abstracțiune filozofica, ci un mănunchi de principii clare, concrete, în conformitate cu nevoile vieții, ale familiei și ale statului. El purcede din viziunea realistă, virilă, pragmatică a unui popor de juriști și soldați: „Albinus, virtutea este putința de a cîntări fără greș lucrurile care ne înconjoară și în mijlocul cărora trăim. Virtutea este cunoașterea de către om a firii fiecărui lucru. Ea este știința adevărului, utilului, cinstei, binelui și răului, netrebuinței, rușinii și necinstei. Virtutea înseamnă pricepere și măsură la strîngerea averii, ea ne dă putința să prețuim bogățiile, să cinstim cum se cuvine pe dregătorii statului, să fim dușmanii și protivnicii oamenilor răi și a deprinderilor rele, și în schimb apărătorii oamenilor buni și a deprinderilor bune ; pe ei să-i onorăm, lor să le vrem binele, cu ei să trăim prietenește, și în afară de asta să prețuim mai întîi interesele patrei, după aceea ale părinților și abia în al treilea și în ultimul rînd pe ale noastre".

Virtus, Albine, est, pretium persolvere verum
Quis in versamur, quis vivimus rebus, potesse ;
Virtus est, homini scire id quod quaeque habeat res,
Virtus, scire, homini rectum, utile quid sit, honestum,
Quae bona, quae mala item, quid inutile, turpe, inhonestum,

1. 550-551.
2. 349-350.

www.digibuc.ro

Virtus quaerendae finem re scire modumque,
Virtus divitiis pretium persolvere posse,
Virtus id dare quod re ipsa debetur honori,
Hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum,
Contra defensorem hominum morumque bonorum,
Hos magni facere, his bene velle, his vivere amicum,
Commoda praeterea patriai prima putare,
Deinde parentum, tertia iam postremaque nostra [1].

Din această concepţie dinamică şi realistă a luat fiinţă imperiul, împotriva tuturor adversităţilor vremelnice, deoarece „poporul roman a fost răpus în repetate rînduri şi a pierdut multe bătălii, dar niciodată războiul, ceea ce este esenţialul".

Romanus populus victus vi et superatus proeliis
Saepe est multis, bello vero numquam, in quo sunt omnia [2].

Întocmai ca şi comedia din care purcede, satira este o poezie realistă, o imagine a vieţii *(species vitae)*, după expresia însăşi a poetului [3]. Ea uneşte invectiva, sarcasmul, critica, ironia, gluma, cu atacul împotriva desfrîului, viţiului, superstiţiei, împotriva tuturor, fără deosebire de rang, de sex şi de clasă socială, împotriva manierismului, pedanteriei şi preţiozităţii. Poetul exprimă caracterul fiecărei categorii, cu limbajul ei specific, într'un amestec de elemente disparate şi fără alegere, de cuvinte greceşti, dialectale, vulgare, de formaţiuni diminutivale, de reminiscenţe homerice. Limba lui este limba vie a epocii sale. Fiind bogat, Lucilius posedă o francheţă fără rezervă şi o independenţă puţin obişnuită în literatura latină şi nu poate fi comparat în această privinţă decît cu Cato. Acesta este cenzorul averilor şi al vieţii politice, celălalt cenzorul moravurilor şi al literaturii. Poezia sa curge asemenea unei ape abundente, tumultoasă, neîngrădită şi fără ordine, aducînd cu sine nămol şi resturi,

1. 1326–1338.
2. 613–614.
3. 1029.

www.digibuc.ro

revărsîndu-se peste maluri; pentru caracterizarea ei Horaţiu foloseşte expresia *lutulentus* „milos, nămolos". Îi lipsesc fineţa, ironia uşoară, politeţa şi rafinamentul satirei horaţiene, gustul pentru ordine şi cizelare. Lucilius impresionează prin forţă nedisciplinată, prin pasiunea fără frîu, prin indignarea şi revolta sa: „Am vrut, spune el, să pun stăpînire pe sufletul lor".

Voluimus capere animum illorum [1].

Satira sa cumulează grotescul şi seriosul, gluma şi preceptul, plezanteria şi îndemnul, obscenitatea şi sentinţa filozofică, lovind în toţi fără deosebire, dela fruntaşii poporului pînă la mulţimea de rînd răvăşită în triburi.

Primores populi arripuit populumque tributim [2].

Ea este în acelaş timp invectivă în maniera lui Juvenal, predică în maniera lui Persius şi discuţie uşoară în maniera lui Horaţiu. Cu Lucilius, satira îşi face debutul în literatura lumii şi criticul Quintilian poate spune mai tîrziu cu toată dreptatea: „Satira ne aparţine în întregime; primul care şi-a făurit din ea un nume vrednic de laudă este Lucilius".

Satura quidem tota nostra est in qua primus insignem laudem adeptus Lucilius [3].

* * *

Istoriografia este o apariţie firească, necesară chiar, într'o societate cu un regim personal sau aristocratic. Puţinele familii care deţin puterea simt nevoia să-şi justifice influenţa printr'o ascendenţă lipsită de controverse, printr'un trecut glorios şi îndelungat. Războaiele şi evenimentele politice devin astfel pentru istoriografi un pretext comod de glo-

1. 589.
2. HORAŢIU, *Satire* II, 1, 69.
3. *Institutio oratoria* X, 1, 93.

www.digibuc.ro

rificare a protagoniştilor şi reprezentanţilor aristocraţiei. Între însemnările sumare ale pontifilor şi apariţia primului istoriograf adevărat, care este Sallustius, se interpune un număr apreciabil de cronicari şi istoriografi mărunţi. Operele lor s'au pierdut, dar ele au constituit pentru istoriografia artistică de mai tîrziu aproape singura sursă de informare.

P. Cornelius Scipio, fiul lui Africanus, scrie în greceşte o istorie, pe care Cicero o găseşte foarte vioaie. A. Postumius Albinus, pretor în 155, consul în 151, scrie de asemenea în greceşte o istorie, dela întemeierea Romei. Tot în greceşte scrie şi C. Acilius, în jurul anului 142. Mai multă importanţă are L. Cassius Hemina, care compune în latineşte o istorie a Romei, dela origini pînă la anul 146. Cele citeva fragmente rămase constitue un document preţios pentru atitudinea sa socială şi religioasă, pentru mentalitatea timpului. Istoria sa, întitulată *Annales*, cuprinde uneori scurte digresiuni, fapte diverse, anecdote sau întîmplări caracteristice; de pildă, sosirea primului medic grec la Roma: „Cassius Hemina, unul dintre cei mai vechi istorici, ne povesteşte că primul medic venit la Roma a fost Peloponesianul Archagatus, fiul lui Lysanias, pe vremea consulilor L. Aemilius şi M. Livius, în anul 535 dela întemeierea oraşului (219 î. d. H.). I se dădu dreptul de cetăţenie şi i se cumpără din banii statului un cabinet la răspîntia Aciliană. După îndeletnicire, fu numit medic chirurg şi venirea lui fu salutată cu multă bunavoinţă la început. Dar mai tîrziu, din pricina cruzimii lui, deoarece tăia şi ardea cu fierul, i-au schimbat porecla, numindu-l „călăul". El răspîndi numai desgust pentru medici şi medicină" [1].

L. Calpurnius Piso Frugi, consul în 133, rivalul lui Gracchus şi a politicii sale democratice, scrie o istorie în şapte cărţi. Stilul este simplu, naraţiunea uşoară, naivă, presărată cu anecdote şi cuvinte de spirit. Iată un crîmpei din vieaţa

1. PLINIUS, *N. H.* XXIX, 12.

www.digibuc.ro

lui Romulus: „Tot despre Romulus se mai spune că fiind chemat undeva la masă, n'a băut mult, deoarece a doua zi avea de lucru. Ei îi ziseră: „Romulus, dacă toți oamenii ar face la fel, vinul ar fi mai ieftin". El le răspunse: „Ba dimpotrivă, mai scump, dacă fiecare ar bea cît ar vrea; deoarece eu am băut cît am vrut".

Eundem Romulum dicunt ad cenam vocatum ibi non multum bibisse, quia postridie negotium haberet. Ei dicunt: „Romule, si istud omnes homines faciant, vinum vilius sit". His respondit: „Immo vero carum, si, quantum quisque volet, bibat; nam ego bibi, quantum volui" [1].

Un alt pasagiu caracteristic pentru superstiția populară de atunci ne arată că autorul s'a ridicat deasupra mentalității comune, pe care o domină și o combate: „C. Furius Cresimus, un fost sclav, scotea dintr'un ogor mic roade mult mai bogate decît vecinii săi de pe o întreagă moșie. Din pricina aceasta era pizmuit și învinuit că fură roadele altora prin descîntece și vrăji. Chemat la judecată de către edilul curul Sp. Albinus, de teamă să nu fie condamnat, el își luă cu sine în for toate uneltele agricole, aducîndu-și acolo familia, sănătoasă, bine îngrijită și bine îmbrăcată, apoi lucrurile din gospodărie frumos lustruite, sape mari, pluguri grele, boi sătui. După aceea spuse: „Acestea sunt vrăjile și farmecele mele, Quiriților. Și nu pot înfățișa înaintea ochilor voștri sau aduce în fața judecății nopțile nedormite, truda și sudoarea". In chipul acesta a fost achitat de toți cei de acolo".

C. Furius Cresimus e servitute liberatus cum in parvo admodum agello largiores multo fructus perciperet quam ex amplissimis vicinitas, in invidia erat magna, ceu fruges alienas perliceret veneficiis. Quam ob rem ab Sp. Albino curuli aedile die dicta metuens domnationem, cum in suffragium tribus opporteret ire, instrumentum rusticum omne in forum attulit et adduxit familiam suam validam atque, ut ait Piso, bene curatam ac vestitam, ferramenta egregie facta, graves ligones, vomeres ponderosos, boves saturos. Postea dixit: „Vene-

1. GELLIUS XI, 14, 2.

www.digibuc.ro

ficia mea, Quirites, haec sunt, nec possum vobis ostend ere aut in forum adducere lucubrationes meas vigiliasque et sudores". Omnium sententiis absolutus itaque est [1].

L. Coelius Antipater, jurist eminent şi om de cultură, scrie după 121 o monografie istorică asupra războiului cu Hanibal, în şapte cărţi. Prin concentrarea asupra unui timp limitat istoria cîştigă la el în precizie şi artă. Distonează totuşi lipsa de măsură în indicarea cifrelor şi aprecierea numerică. Armata lui Scipio, transportată în Africa în 204, este atît de numeroasă, încît păsările cad la pămînt de strigătele soldaţilor; în corăbii se află aşa de multă lume, încît Italia şi Sicilia par a fi lăsate fără oameni:

Volucres ad terram delapsas clamore militum ait, tantamque multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia reliqui videretur [2].

Sempronius Asellio scrie istorie contemporană. Cu el ia sfîrşit analistica şi începe istoriografia adevărată. Istoria sa intitulată *Res gestae* merge pînă la asasinarea lui M. Livius Drusus, în anul 91. El ar vrea să introducă mai multă grijă pentro fapte, pentru instituţii, pentru înlănţuirea cauzală, de adîncime: „Analele nu sunt în stare să ne emoţioneze, nici cînd par mai vioaie, pentru a ne apăra ţara, nici cînd sunt lipsite de vlagă, pentru a ne îndemna să greşim. Cînd scrii în ce an a început un război, în ce an a încetat şi cine s'a întors biruitor din acel război, povestind întîmplările fără să arăţi şi hotărîrile luate între timp de Senat, legile votate sau propuse şi împrejurările în care s'au petrecut toate aceste lucruri, înseamnă să scrii istorioare pentru copii, nu să faci operă de istorie".

Nam neque alacriores ad rempublicam defendundam neque segniores ad rem perperam faciundam annales libri commovere quicquam possunt. Scribere autem, bellum initum quo consule et quo confectum

1. PLINIUS, *N. H.* XVIII, 41.
2. LIVIUS XXIX, 25, 1.

www.digibuc.ro

sit et quis triumphans introierit ex eo, et eo libro, quae in bello gesta sint, non praedicare aut, interea quid senatus decreverit aut quae lex rogatiove lata sit, neque quibus consiliis ea gesta sint, iterare: id fabulas pueris est narrare, non historias scribere[1].

* * *

Elocvenţa are multe posibilităţi de desvoltare, hrănindu-se din pasiunile şi întrecerile luptelor adevărate. Inegalitatea socială şi aspiraţiile pentru o vieaţă mai bună dau artei cuvîntului un accent de sinceritate şi de vigoare care lipsesc, de pildă, unui retor de cabinet cum este Isocrates. Pe vremea Gracchilor furtuna nemulţumirilor se deslănţue cu furie şi cei doi fraţi reformatori sunt cei mai buni oratori populari, cei mai înzestraţi animatori pe care îi cunoaşte istoria romană în genere. Cel mai în vîrstă, Tiberius, tribun în 133, are o educaţie desăvîrşită şi se remarcă prin precizie, bun simţ şi logică strînsă. Mult mai înzestrat decît dînsul, Caius, tribun în 123, se înalţă prin tact şi pricepere, pasiune şi expresie abundentă şi tăioasă. Glasul său se modelează după împrejurări şi discursul ia dela caz la caz forme de atac vehement, de patetism, de simplitate sau de aspră critică. Elocvenţa sa se sprijină pe o vieaţă frugală, cinstită, laborioasă, închinată binelui public. Iată o dare de seamă asupra celor doi ani petrecuţi ca magistrat în Sicilia: „Am trăit în Sicilia aşa cum am crezut că este bine pentru voi, nu cum aş fi socotit prielnic ambiţiilor mele. N'am intrat în birturi de rînd şi n'am fost întovărăşit de sclavi frumoşi, iar la ospeţe copiii voştri erau mai modeşti decît la cartierul general. Am petrecut în provincie în aşa fel încît nimeni nu poate spune că am primit un ban sau daruri sau că cineva a făcut cheltueli pentru mine. Am stat doi ani în provincie; de a intrat în casa mea o curtezană sau de a fost solicitat pentru mine sclavul cuiva, socotiţi-mă cel mai din urmă şi cel mai nemernic dintre toţi. Dacă m'am purtat atît de cin-

1. GELLIUS V, 18, 9.

www.digibuc.ro

stit cu sclavii lor, vă puteţi da seama cum m'am arătat faţă de copiii voştri. Şi întorcîndu-mă la Roma, Quiriţilor, pungile pe care le luasem de aici pline, le-am adus din provincie goale; alţii au luat de acasă vase pline cu vin şi le-au adus la întoarcere pline cu bani".

Versatus sum in provincia, quomodo ex usu vestro existimabam esse, non quomodo ambitioni meae conducere arbitrabar. Nulla apud me fuit popina, neque pueri eximia facie stabant, et in convivio liberi vestri modestius erant quam apud principia... Ita versatus sum in provincia, uti nemo posset vere dicere assem aut eo plus in muneribus me accepisse aut mea opera quemquam sumptum fecisse. Biennium fui in provincia; si ulla meretrix domum meam introivit aut cuiusquam servulus propter me sollicitatus est, omnium nationum postremissimum nequissimumque existimatote. Cum a servis eorum tam caste me habuerim, inde poteritis considerare, quomodo me putetis cum liberis vestris vixisse... Itaque, Quirites, cum Romam profectus sum, zonas, quas plenas argenti extuli, eas ex provincia inanes retuli; alii vini amphoras quas plenas tulerunt, eas argento repletas domum reportaverunt [1].

Caius atacă desfrîul şi îndrăzneala tineretului nobil, care comite abuzuri fără să se teamă de pedeapsă. Procedeul obişnuit este exemplul viu, elocvenţa faptelor: „Cîtă desfrînare şi obrăznicie zace în tineret, voi arăta printr'un singur exemplu. Acum cîţiva ani fu trimis cu o misiune, din Asia, un tînăr care nu ocupase încă nicio funcţiune publică. El era purtat în lectică. Intîlnindu-l un bouar din popor din ţinutul Venusiei şi neştiind pe cine duc, întrebă în glumă, dacă nu duc un mort. Auzindu-l, tînărul porunci oamenilor săi să se oprească şi să-l bată cu curelele dela lectică, pînăce şi-a dat sufletul".

Quanta libido quantaque intemperantia sit hominum adulescentium, unum exemplum vobis ostendam. His annis paucis ex Asia missus est, qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adulescens pro legato. Is in lectica ferebatur. Ei obviam bubulcus de plebe Venusina advenit et per iocum, cum ignoraret, qui ferretur, rogavit, num

1. GELLIUS XV, 12, 2-4.

www.digibuc.ro

mortuum ferrent. Ubi id audivit, lecticam iussit deponi, struppis, quibus lectica deligata erat, usque adeo verberari iussit, dum animam eflavit [1].

Revolta sa se îndreaptă în special împotriva oamenilor de răspundere şi a magistraţilor romani. Abuzurile acestora sunt numeroase, nu numai în provinciile îndepărtate, ci chiar în Italia, aproape sub ochii Senatului, la Roma. Exemplul este dat de primii fruntaşi, începînd cu consulul. Caius citează un caz proaspăt: „Nu de mult, consulul veni la Teanum Sidicinum. El anunţă că soţia sa vrea să se scalde în baia bărbaţilor. Cvestorul din Sidicinum, M. Marius, primi însărcinarea să scoată lumea din baie. Soţia îşi vesti bărbatul că baia i-a fost dată cu oarecare întîrziere şi că nu era destul de curată. Atunci fu înfipt un par în for şi fu adus acolo M. Marius, cel mai distins cetăţean al oraşului său. El fu desbrăcat de haine şi bătut cu vergi. La această veste Calenienii hotărîră să interzică accesul la băi tuturor cetăţenilor în timpul trecerii magistraţilor prin oraş. La Ferentinum, pentru acelaş motiv, pretorul nostru urban ordonă arestarea celor doi cvestori: unul din ei se aruncă de pe un zid, iar celălalt fu prins şi bătut cu vergi".

Nuper Teanum Sidicinum consul venit. Uxor eius dixit se in balneis virilibus lavari velle. Quaestori Sidicino M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur, qui lavabantur. Uxor renuntiat viro parum cito sibi balneas traditas esse et parum lautas fuisse. Idcirco palus destitutus est in foro, eoque adductus suae civitatis nobilissimus homo M. Marius. Vestimenta detracta sunt, virgis caesus est. Caleni, ubi id audierunt, edixerunt, ne quis in balneis lavisse vellet, cum magistratus Romanus ibi esset. Ferentini ob eandem causam praetor noster quaestores arripi iussit: alter se de muro deiecit, alter prensus et virgis caesus est [2].

Războaiele şi imperiul înseamnă îmbogăţirea unei categorii restrînse de cetăţeni în dauna marei mulţimi a poporului. Deposedaţi de pămînturile lor, ţăranii se strîng la Roma

1. GELLIUS X, 3, 5.
2. GELLIUS X, 3, 3,

www.digibuc.ro

şi îngroaşă rîndurile proletariatului, fără hrană şi adăpost. Tiberius demonstrează cu vigoare ruina societăţii romane şi cere pămînt pentru vechii luptători: „Dobitoacele din Italia au un adăpost şi un culcuş unde pot să se retragă. Cei care luptă şi mor pentru Italia n'au parte decît de lumina şi de aerul pe care-l respiră. Fără cămin, fără adăpost, ei rătăcesc de ici colo cu soţiile şi copiii lor. Generalii mint pe soldaţi cînd îi îndeamnă să-şi apere mormintele şi templele şi să respingă duşmanul. Intre atîţia Romani, nu-i unul să aibă un altar părintesc sau un mormînt al strămoşilor. Ei luptă şi mor pentru desfrîul şi îmbogăţirea altora. Sunt numiţi stăpînii universului şi n'au măcar un petec de pămînt" [1].

Revolta lui Caius se îndreaptă împotriva corupţiei politice, împotriva atotputerniciei banului şi a venalităţii oamenilor de stat. Procedeul său este acelaş; nu discuţii teoretice vagi, ci exemple concrete, nume, împrejurări precise. Cînd Manius Aquilius propune ca provincia Frigia, lăsată prin testament de către regele Attalus republicii romane, să fie vîndută lui Nicomede, regele Bitiniei, sau lui Mitridate, regele Pontul, care oferă mai mult, Caius se ridică cu vehemenţă şi dă în vileag uneltirile puse la cale de emisarii celor doi regi: „Cetăţeni, dacă vreţi să vă folosiţi de înţelepciunea şi virtutea noastră, cercetînd veţi vedea că niciunul dintre noi nu păşeşte la tribună fără un interes oarecare. Toţi cîţi vorbim aici cerem ceva şi nimeni nu vine în faţa voastră decît cu gîndul să ia. Eu însumi, cînd vă sfătuesc să măriţi dările pentru a vă putea administra mai bine interesele voastre şi ale Statului, mă înfăţişez cu un anumit scop. E drept că nu vă cer bani, ci stimă şi încredere. Dar cei care vorbesc împotriva legii, îndemnîndu-vă să nu votaţi, nu urmăresc stima voastră, ci banii lui Nicomede; iar cei ce vă sfătuesc să votaţi în favoarea legii, şi aceştia urmăresc ceva, însă nu stima voastră, ci răsplata şi banii lui

1. PLUTARH, *Viaţa lui T. Gracchus* 9.

www.digibuc.ro

Mitridate. Ceilalţi, din acelaş rang şi din aceiaşi clasă socială, care păstrează tăcerea, sunt cei mai aprigi, deoarece iau bani şi dela unii şi dela alţii şi-i înşeală pe toţi. Socotindu-i departe de orice intrigă, voi le acordaţi încredere; dar solii regilor, crezînd că tac pentru propria lor cauză, le oferă sume mari. Ca în Grecia, pe vremuri, cînd un actor tragic socotindu-se onorat că a căpătat un talant pentru o singură tragedie, primi, se spune, din partea lui Demades, cel mai însemnat orator al ţării sale, răspunsul următor: — „Ţi se pare minunat lucru că ai cîştigat un talant pentru a vorbi? Eu am primit zece talanţi din partea marelui rege numai pentru a păstra tăcerea". La fel şi cei de faţă, ei primesc sume enorme numai să nu deschidă gura".

Nam vos, Quirites, si velitis sapientia atque virtute uti, etsi quae ritis, neminem nostrum invenietis sine pretio huc prodire. Omnes nos, qui verba facimus, aliquid petimus, neque ullius rei causa quisquam ad vos prodit, nisi ut aliquid auferat. Ego ipse, qui aput vos verba facio, ut vectigalia vestra augeatis, quo facilius vestra commoda et rempublicam administrare possitis, non gratis prodeo; verum peto a vobis non pecuniam, sed bonam existimationem atque honorem. Qui prodeunt dissuasuri, ne hanc legem accipiatis, petunt non honorem a vobis, verum a Nicomede pecuniam; qui suadent, ut accipiatis, hi quoque petunt non a vobis bonam existimationem, verum a Mitridate rei familiari suae pretium et praemium; qui autem ex eodem loco atque ordine tacent, hi vel acerrimi sunt; nam ab omnibus pretium accipiunt et omnis fallunt. Vos, cum putatis eos ab his rebus remotos esse, impertitis bonam existimationem; legationes autem a regibus, cum putant eos sua causa reticere, sumptus atque pecunias maximas praebent, item uti in terra Graecia, quo in tempore Graecus tragoedus gloriae sibi ducebat talentum magnum ob unam fabulam datum esse, homo eloquentissimus civitatis suae Demades ei respondisse dicitur: „Mirum tibi videtur, si tu loquendo talentum quaesisti? Ego, ut tacerem, decem talenta a rege accepi". Item nunc isti pretia maxima ob tacendum accipiunt [1].

Elocvenţa lui Caius, deşi impetuoasă şi aprinsă, se rînduieşte cu uşurinţă în tiparele tehnicii şi ale artei. Învăţătu-

1. GELLIUS XI, 10, 2-6.

www.digibuc.ro

rile retoricii sunt cunoscute şi aplicate cu stricteţă. Pe lîngă însuşirile naturale fraţii Gracchi au şi o educaţie artistică primită la şcoala grecească a timpului. In preajma morţii, Caius mai are timp să respecte artificiile, jocul de cuvinte, desfăşurarea măsurată, ritmică, a frazei, în spiritul elocvenţei artistice, cultivate mai tîrziu de către Cicero: „Nenorocit ce sunt, unde să mă duc? Incotro să mă îndrept? Spre Capitoliu? Dar el e pătat de sîngele fratelui meu! Spre casă? S'o văd pe biata mamă plîngînd şi zbuciumîndu-se"?

Quo me miser conferam? Quo vertam? In Capitoliumne? At fratris sanguine redundat! An domum? Matremne ut miseram lamentantem videam et abiectatam[1]?

Şi Cicero adaugă: „Cuvintele acestea erau pronunţate cu o astfel de privire, de intonaţie în glas şi de gesturi, încît nici duşmanii săi nu-şi puteau stăpîni lacrimile".

Cei mai însemnaţi oratori alături de Tiberius şi Caius Gracchus sunt, după părerea lui Cicero, M. Antonius (143-87) şi L. Licinius Crassus (140-91), principalii interlocutori din opera sa capitală *De oratore*. Primul are o elocvenţă înnăscută, viguroasă, pasionata, deşi nu lipsită cu totul de darurile artei şi cizelării; al doilea se remarcă printr'o vorbire distinsă, elegantă, bine documentată, presărată cu cele mai alese flori ale genului, întretăiată de glume spirituale, pătrunsă de un umor fin şi nuanţată printr'o desfăşurare ritmică abundentă. Contemporan cu aceşti oratori mari, pe care Cicero îi pomeneşte cu respect şi veneraţie aproape filială, este un orator popular, fără cultură literară deosebită, lipsit de cunoştinţi tehnice, dar în schimb expresiv, realist, pregnant, cu o elocvenţă captivantă prin sinceritatea şi simplitatea ei. C. Titius scrie şi comedii, iar oratoria sa mai păstrează ceva din verva satirica, din realismul şi sarcasmul comediografului. Iată un exemplu de naraţiune simplă, în

1. CICERO, *De oratore* III, 56, 214.

www.digibuc.ro

maniera lui Lysias, cuprinzînd un atac necruțător împotriva celor însărcinați cu împărțirea justiției: „Ei petrec la jocul de zaruri, parfumați și unși cu pomezi, împresurați de curtezane. La orele zece chiamă un sclav și-l trimet la tribunal să vadă ce s'a mai întîmplat în for, care oratori au luat cuvîntul în sprijinul și care împotriva cauzei, cîte triburi au votat pentru și cîte contra. Apoi se îndreaptă spre tribunal, pentru a nu-și lua asupra lor tot ponosul. Pe drum, nu există vas în uliță pe care să nu-l umple, ca unii ce-și au vesica plină de vin. Ajung la tribunal rău dispuși, dau cuvîntul apărătorilor. Cei interesați încep; judecătorul chiamă martorii. Dar el se duce să urineze. La întoarcere spune că a ascultat tot, cere piesele și aruncă o privire deasupra literelor; abia își mai ține pleoapele, din pricina vinului. Incepe să delibereze și iată ce spune: Dar ce am eu cu acești flecari? Mai bine bem un idromel amestecat cu vin grecesc și mîncăm un sturz gras, un pește bun, un biban veritabil pescuit între cele două poduri".

Ludunt alea, studiose unguentis delibuti, scortis stipati. Ubi horae decem sunt, iubent puerum vocari ut comitium eat percunctatum, quid in foro gestum sit, qui suaserint, qui dissuaserint, quot tribus iusserint, quot vetuerint. Inde ad comitium vadunt, ne litem suam faciant. Dum eunt, nulla est in angiporto amphora quam non impleant, quippe qui vesicam plenam vini habeant. Veniunt in comitium tristes, iubent dicere; quorum negotium est, dicunt; iudex testes poscit. Ipsus it mictum. Ubi redit, ait se omnia audivisse, tabulas poscit, litteras inspicit; vix prae vino sustinet palpebras. Eunti in consilium, ibi haec oratio: Quid mihi negotii est cum istis nugacibus? Quam potius potamus mulsum mixtum vino Graeco, edimus turdum pinguem bonumque piscem, lupum germanum, qui inter duos pontes captus fuit[1]?

Din tumultul luptelor politice și al revendicărilor sociale se înalță imperioasă necesitatea unui învățămînt organic și rațional al retoricii pentru formarea viitorilor oameni de stat. Retorii greci aduc cu ei tehnica și arta, dar aceste sunt

1. MACROBIUS, *Saturnalia* II, 12.

www.digibuc.ro

însoţite de preocupări teoretice excesive, de discuţii suptile şi abstracte, uneori chiar sofisticizante. Romanii reacţionează în diferite rînduri, închizînd şcolile sau expulzînd pe profesori. Este în această atitudine şi o însemnată doză de nelinişte din partea clasei dominante faţă de extinderea cunoştinţelor retorice şi a înmulţirii oratorilor ridicaţi din rîndurile maselor nemulţumite. Dar presiunea populară este puternică şi nobilimea pierde controlul politic în primele decenii al secolului I. In timpul dominaţiei partidului popular de sub conducerea lui Marius poate fi plasată cu multă probabilitate cartea de iniţiere oratorică, anonimă şi nedatată, cunoscută sub titlul *Ad Herennium de ratione dicendi* „Manual de retorică pentru Herennius". Ea este scrisă după principiile aduse din Grecia, dar se sprijineşte pe exemple proprii, pe citate din literatura mai veche sau pe scurte încercări literare personale. Opera cuprinde patru cărţi şi îmbrăţişează ansamblul cunoştinţelor curente, ocupîndu-se pe rînd cu toate ramurile retoricii: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*. Ultima carte este închinată în întregime stilului. Autorul ar vrea să părăsească drumul bătătorit pînă la dînsul şi să evite defectele retoricii greceşti contemporane, care a alunecat de dragul subtilizării pe panta virtuozităţii, rupînd contactul cu realitatea. El ar dori să se închidă în marginile unei înţelegeri juste şi a unei moderaţiuni oneste, recomandînd mai multă preocupare pentru practică, pentru exerciţiul viu al artei cuvîntului. Prin aceasta autorul se apropie de punctul de vedere roman şi de exigenţele din Italia, spre deosebire de atitudinea teoreticizantă, metafizică, a învăţatilor din Grecia. El citează pe Ennius, Plaut, Cato, fraţii Gracchi, Crassus, Antonius şi-şi însoţeşte definiţiile cu scurte desvoltări proprii, pline de idei şi de imagini, cum sunt, de pildă, iubirea de patrie (IV, 44), portretul bogatului şi al mîndrului (IV, 50-51), învingătorul şi învinsul (IV, 52) sau asasinarea lui T. Gracchus (IV, 55). Din ele se desprinde aptitudinea pentru descriere şi mişcare,

www.digibuc.ro

pentru expresia vie, pregnantă, nemijlocită a unui artist care părăseşte pentru o clipă rolul de profesor şi încearcă să scrie o pagină de literatură. Definind terminul *demonstratio*, el spune: „Descrierea o avem atunci cînd exprimăm astfel obiectul prin cuvinte, încît ni se pare că acţiunea se petrece şi obiectul este în faţa ochilor noştri".

Demonstratio est, cum ita verbis res exprimitur, ut geri negotium et res ante oculos esse videatur.

Apoi îşi exemplifică definiţia printr'o încercare personală de descriere, moartea lui T. Gracchus: „Văzînd Graccus că poporul şovăeşte, de teamă să nu renunţe şi el însuşi la părerea sa, sub presiunea Senatului, porunceşte să se convoace adunarea. Abia stăpînindu-şi pofta de crimă şi gîndurile rele, asasinul iese în timpul acesta din templul lui Jupiter: transpirat, cu privirea aprinsă, cu părul vîlvoi, cu haina mototolită, el începe să păşească mai grăbit, întovărăşit de mai mulţi alţii. Un crainic chiamă mulţimea să asculte pe Graccus. Asasinul, lovind furios un scaun cu călcăiul, îi rupe piciorul şi îndeamnă pe ceilalţi să facă la fel. Cînd Graccus începe să se roage zeilor, aceştia năvălesc în grabă şi din alte părţi vin alţii. Cineva din mulţime începe să strige: „Fugi, fugi, Tiberius. Nu vezi? Uită-te, îţi spun". Schimbător, cuprins de o teamă neaşteptată, poporul începe să fugă. Spumegînd de crimă, gîfîind de mînie pînă în adîncul pieptului, asasinul întoarce braţul şi loveşte în tîmpla lui Graccus care nu-şi dă seama ce se petrece în jurul său şi nici nu se mişcă din locul unde se află. Fără să-şi clintească cu un singur geamăt obişnuita lui tărie de caracter, el se prăvăleşte la pămînt în tăcere. Stropit de sîngele nefericit al unui bărbat atît de vrednic, asasinul priveşte în jurul său ca şi cum ar fi săvîrşit o crimă glorioasă; întinzîndu-şi vesel mîna criminală celor ce-l felicită, el se îndreaptă apoi spre templul lui Jupiter".

Quod simul atque Graccus prospexit, fluctuare populum, veren-

www.digibuc.ro

tem, ne ipse auctoritate senatus commotus sententia desisteret, iubet advocari contionem. Iste interea scelere et malis cogitationibus redundans evolat e templo Iovis: sudans, oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga, cum pluribus aliis ire celerius coepit. Illei praeco faciebat audientiam; hic, subselium quoddam excors calce premens, dextera pedem defringit et hoc alios iubet idem facere. Cum Graccus deos inciperet precari, cursim isti impetum faciunt et ex aliis ali partibus convolant atque e populo unus: „Fuge, fuge, inquit, Tiberi. Non vides? Respice, inquam". Deinde vaga multitudo, subito timore perterrita, fugere coepit. At iste, spumans ex ore scelus, anhelans ex infimo pectore crudelitatem, contorquet brachium et dubitantei Gracco, quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti, percutit tempus. Ille nulla voce delabans insitam virtutem, concidit tacitus. Iste viri fortissimi miserando sanguine aspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset circum inspectans, et hilare sceleratam gratulantibus manum porrigens, in templum Iovis contulit sese [1].

Deși plin de elenisme, stilul este în genere simplu, sobru, didactic; el nu conține încă acele calități de gust, de amploare, de măreție și de vigoare cu care ne-a deprins proza lui Cicero. In intențiile autorului nu desprindem de altfel ambiții mari, ci doar dorința modestă, legitimă, de a dărui concetățenilor săi o retorică latină, cu exemple latine, pe măsura nevoilor locale, împotriva exceselor de subtilitate și tehnicitate ale retorilor veniți din Grecia. Pe linia aceasta va păși mai tîrziu și Cicero în *De oratore*, cea mai însemnată operă de retorică, de educație și de critică din literatura Romanilor.

BIBLIOGRAFIE

Ediții critice: C. LUCILII, *Carminum reliquae* recensuit ennarravit F. MARX, vol. 1-2, Leipzig, Teubner, 1904-1905.—*Lucilio e i suoi frammenti*, trad. da E. BOLISANI, Padova, Messagiero, 1932.—C. LUCILII, *Saturarum reliquiae* in usum maxime academicum digessit brevissima adnotatione critica instruxit N. TERZAGHI, Firenze,

1. IV, 55, 68.

www.digibuc.ro

Le Monnier, 1934. — *Remains of Old Latin* newly ed. and. transl. by E. H. WARMINGTON, III, Londra, Heinemann, 1938.—H. PETER, *Historicorum Romanorum fragmenta*, Leipzig, Teubner, 1883. — H. PETER, *Historicorum Romanorum reliquiae*, Leipzig, Teubner, I² 1914, II 1926. — *Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium libri* IV ed. F. MARX, Leipzig, Teubner, 1894.—H. FUNAIOLI, *Grammaticae Romanae fragmenta*, I, Leipzig, Teubner, 1907. — H. BORNECQUE, *Ad Herennium libri*, traducere franceză, Paris, Garnier, 1932.

Studii speciale: C. CICHORIUS, *Untersuchungen zu Lucilius*, Berlin, Weidmann, 1908. — G. C. FISKE, *Lucilius and Horace, A study of the classical theory of imitation*, Madison 1920.— T. TERZAGHI, *Per la storia della satira latina*, Torino, L'Erma, 1932.—N. TERZAGHI, *Lucilio*, Torino, L'Erma, 1934.—Victor CUCHEVAL, *Histoire de l'éloquence latine depuis l'origine de Rome jusqu'à Cicèron*. D'après es notes de Adolphe BERGER, ed. 3, vol. 1-2, Paris, Hachette, 1892.— G. BLOCH, *La République romaine. Les conflits politiques et sociaux*, Paris, Flammarion, 1929. — F. DELLA CORTE, *La filologia latina dalle origini a Varrone*, Torino, Casanova 1937.

www.digibuc.ro

CUPRINSUL

Pag.

Prefață V

Introducere 1

Momentul istoric 1.—Originalitate 5.— Raporturile cu elenismul 7.— Caractere specifice, modernitate 8. — Diviziuni 10.—Epoca de inițiere în literatura grecească 11. — Epoca lui Cicero 12.—Secolul lui August 15.—Epoca imperială 17.—Epoca creștină 19. - Bibliografie 22.

Manifestări preliterare 24

Poezia lirică 24.—Poezia didactică 27.—Poezia epică 28.— Versul saturnic 30.—Poezia dramatică 32.—Proza 35.— Registrele preoților și calendarul oficial 37.—Legile decemvirale 38.—Appius Claudius Caecus 41.—Concluzii 43.—Bibliografie 45.

Inceputurile literaturii artistice 46

Specificul roman și contactul cu Grecia 46.—Livius Andronicus 50.—Traducerea Odiseei 51. — Teatrul 52.— Poezia lirică 54. — Gnaeus Naevius 56.— Teatrul 58.— Poezia epică 62.—Istoriografia 65.—Fabius Pictor 66.— Cincius Alimentus 67.—Bibliografie 67.

Plaut 69

Viața 69.— Cuprinsul comediilor 71.—Atmosferă, tipuri, public 78.— Elementul psihologic, parodia 80.— Sentimentul religios 82.—Pesimism, moarte 84,—Preocupări sociale, realism 87.— Suflet și destin 88.— Libertate și prietenie 90.—Iubirea 92.—Femeia 97.— Parazitul, militarul, sclavul 100.—Stilul 101.—Tehnica versului 105.— Specificul artei plautine 108. - Bibliografie 111.

www.digibuc.ro

Ennius şi şcoala sa 113
Vieaţa 113.— Opera dramatică 115.— Satira, operele minore 119.—Poezia epică 120.— Caecilius Statius 128.—Pacuvius 132.—Bibliografie 135.

Cato 136
Senatus consultum de Bacchanalibus 137.—Activitatea politică 140.—Reacţiunea împotriva elenismului 142.—Preocupări sociale 144.— Enciclopedist şi istoriograf 146.—De agri cultura 149.— Lupte politice şi sociale 154.—Bibliografie 155.

Terenţiu 157
Vieaţa 158.—Cuprinsul comediilor 159.— Prologul, poezie personală 161.—Clasicism 163.— Urbanitate, umanitate, spirit moderat 165. — Optimism, blîndeţă 167. — Realism, psihologie, iubire 169.—Iubirea, femeia 170.—Caracter apoftegmatic 174.— Plaut şi Terenţiu 177.— Bibliografie 178.

Accius şi alţii 180
Teatrul în secolul al doilea 180.—Turpilius 181.— Aquilius 182.— Trabea 183.— Afranius 184.—Atta 186.— Accius 187. — Simplitate solemnă, vigoare 189.— Ireligiozitate, cruzime 191. — Specificul tragediei lui Accius 193.— Porcius Licinus şi Volcacius Sedigitus 194. — Bibliografie 196.

Lucilius şi timpul său 197
Originile satirei 197.—Vieaţa lui Lucilius 199.— Împotriva desfrîului, înstrăinării şi corupţiei 201.—Avariţia, superstiţia, deprimarea 203.—Virtutea 205.— Satira luciliană 206.—Istoriografia 207.—Elocvenţa 211.—Fraţii Gracchi 211.—*Rhetorica ad Herennium* 217.—Bibliografie 220.

www.digibuc.ro

www.digibuc.ro